

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫҚО ЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№4 (68) 2017

қазан, қараша, желтоқсан, 2017
октябрь, ноябрь, декабрь, 2017

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялықкенес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор); **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Г. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры.; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, **Н. Оспанғазиева**, кіші ғылыми қызметкер (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **М.Малбақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хұсайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.Қ.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, кандидат филологических наук, **Н. Оспанғазиева**, младший научный сотрудник (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,

информации и общественного согласия

А.Қ.Жұбанов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор Алматы қаласы, Қазақстан

ТАБИҒИ ТІЛДІҢ МӘТІН МОРФОЛОГИЯСЫН АВТОМАТТЫ ТҮРДЕ ТАЛДАУ ЖАЙЫНДА

Аннотация: Морфологиялық талдаудың логикалық көбейту әдісі, көбінде, флективті тілдерде қолданылады және негіз сөздер сөздігінің болуын талап етеді. Қарастырып отырған автоматтандырылған морфологиялық талдаудың соңғы түрі – сөздіксіз талдау немесе «тәуелсіз» талдау. Ол аффикстер кестелері көмегімен және арнайы түзілген грамматикалық мағынасы жоқ сөздердің тізімі негізінде іске асады. Морфологиялық талдаудың бұл түрі зерттеу тәжірибесінде өте сирек қолданыс тауып жүр.

Тірек сөздер: табиғи тіл, сөз, сөз тіркесі, морфология, мәтін

А.К. Жұбанов

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ОБ АВТОМАТИЧЕСКОМ МОРФОЛОГИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ТЕКСТА ПРИРОДНОГО (ЕСТЕСТВЕННОГО) ЯЗЫКА

Аннотация: Метод логического умножения морфологического анализа, в большинстве случаев, используется в флективных языках и требует наличия словаря базовых слов. Вид автоматизированного морфологического анализа, который нами рассматривается, – это анализ без словаря или «независимый» анализ. Он реализуется с помощью таблиц аффиксов и на основе списка слов, не имеющих специального грамматического значения. Данный вид морфологического анализа находит очень редкое применение в исследовательской практике.

Ключевые слова: естественный язык, слово, словосочетание, морфология, текст.

A.K. Zhubanov

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

ON THE AUTOMATIC MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF THE NATURAL LANGUAGE TEXT

Annotation. The method of logical multiplication of morphological analysis, in most cases, is used in inflexional languages and it requires availability of a dictionary of basic words. The

type of automated morphological analysis that we are considering is dictionary-free analysis or “independent” analysis. It is implemented by means of tables of affixes and on the basis of a list of words that do not have a special grammatical meaning. This type of morphological analysis is very rarely used in research practice.

Keywords: natural language, word, word combination, morphology, text

«Компьютерлік лингвистиканың» айналысатын мәселелерінің ең маңыздыларының бірі – табиғи тілдің мәтін морфологиясын автоматты түрде талдау. Егер дәстүрлі түсінік бойынша «сөз морфологиясы» деген ұғым сөздің тұлғалық құрылымын, яғни сөз түбірін және оған жалғанатын қосымшалардың түрін анықтайтын болса, компьютерлік тіл біліміндегі «морфология» терминінен басқаша ұғым туындайды. Дәлірек айтсақ, ол сөздің мәтін бойындағы сыртқы пішініне (тұрпатына) қарай, тілдік құрылымның әрқилы деңгейлері бойынша тілдік мәліметтер алу мүмкіндігін білдіреді. Алғашында «морфологиялық талдау» ұғымы айтылған мағынада машиналық аударма саласында пайда болды [3].

«Морфологиялық талдаудың» жанаша түсінігі бойынша алынатын ақпарат біздің дәстүрлі ұғымымыздағы морфологияға қатысы жоқ көптеген амалдардан тұруы мүмкін. Осының салдарынан компьютерлік тіл біліміндегі «морфологиялық талдау» ұғымы – амалдар ұғымы (операционное понятие), яғни сөздің сыртқы пішіні бойынша тілдік ақпараттарды танып-білу үшін жүргізілетін іс-әрекет деп ұққан жөн сияқты. Басқаша айтсақ, егерде дәстүрлі тіл білімі ұғымы бойынша «морфологиялық талдау» кезінде «нені талдаймыз?» деп сұрақ қоятын болсақ, компьютерлік тіл білімінде «қалай талдаймыз?» деген сұрақ қойылады, яғни ол сөз тұлғасы бойынша қажетті тілдік ақпараттарды қай жолмен алуға болатындығымен айналысады.

Машиналық (компьютерлік) аударманың алғашқы тәжірибелерінде мұндай амалдардың саны көптеп кездесетін, ал бүгінгі таңда орыс және еуропа тілдері бойынша бұл мәселе біршама шешілді деуге болады [4].

Қазақ тілі мен басқа да түркі тілдері бойынша мұндай ізденістер айтарлықтай қолға алынбай жүр.

Аталған түсініктегі «морфологиялық талдау» бірнеше бағытта құрастырылуда. Одардың біріншісі – сөзтұлғаны оның негізі мен оған жалғануы мүмкін болатын қосымшаларға ажырататын классикалық талдау негізінде модельдеу.

Екінші бағыт сөзтұлғалардың соңғы әріптерінің тіркесімдік заңдылықтарының жиілік сөздіктердегі статистикалық мәліметтеріне сүйенеді.

Үшінші бағыт – соңғы кездердегі ізденістердің нәтижесі. Бұл бағыт бойынша теңдеулердің ашық жүйелерінің пішіні ретінде морфологияның әмбебап математикалық моделі жасалады. Модельдің есептегіш мүмкіндігі негізінде сөзтұлғаларды нормалау және қажетті грамматикалық ақпарат алумен қатар, сөзтұлғаларды жинақтау (синтездеу) да іске асады [5, 44].

Сөзтұлғалардың әріптік құрамының өзгеруін анықтайтын сөздерді өзара топтауды (сыныптарға бөлуді) негіз етіп, автоматтандырылған морфологиялық талдаудың алгоритмі құрастырылады. Мұндай топтау «морфологиялық топтау» деп аталып жүр [6]. Сөзтұлғалардың жазылуындағы әріптік өзгеріске ұшырау флективті және агглютинативті тілдерде біркелкі емес. Мәселен, орыс тіліндегі: «сиджу – сидишь» сөзтұлғаларының жазылуындағы сөз негізіндегі әріптер өзгеріске ұшыраса, сол сөздердің қазақша баламасы – «отырмын – отырсын» сөздерінің жазылуында қосымшадағы әріптер өзгерген.

АМПАР атты машиналық аударма жүйесінде сөздердің синтаксистік қызметі мен септік және т.б. жалғаулардың негізінде сөздердің морфологиялық кластары екі түрге бө-

лініп қарастырылды: 1) негіздерінде өзгеріс болатын сөздер тобы, 2) сөздердің флективті тобы.

Соңғы топ белгілі сөздерге ғана тән қасиеттегі белгілер жүйесі арқылы немесе осындай қасиеттерді бойына сақтаған дерек сөздер арқылы сипатталады.

Енді морфологиялық талдаудың түрлеріне қысқаша тоқталайық. Олар төмендегідей:

– негіз сөздердің сөздігі арқылы морфологиялық талдау жүргізу;

– сөзтұлғалар сөздігі көмегімен морфологиялық талдауды іске асыру;

– логикалық көбейту әдісін қолданып, морфологиялық талдау жасау;

– морфологиялық талдауды сөздіктердің көмегінсіз (сөздіксіз) арнайы кестелер арқылы іске асыру.

Еуропа тілдерін зерттеуде көп тараған морфологиялық талдау түрі – негіз сөздердің сөздігі мен кейбір көмекші кестелер жүйесін пайдалану. Аталған сөздіктерде ішкі флексиясыз, жәй және күрделі сөздердің негіздері мен олардың негіз тұлғалары (формалары) толық беріліп отырады. Сөздіктегі әрбір негіз сөзге морфологиялық кластардың екі түрін ажыратағын шартты белгі – «код» қойылады. Ал омонимдік негіздерге шартты белгілердің (кодтардың) тіркесімдік түрлері беріледі.

Морфологиялық талдаудың екінші түрі, яғни сөзтұлғалар сөздігі арқылы жүргізілетін талдау да зерттеушілер тәжірибесінде көп қолданыс тапқан, кең тараған талдау түрі болып саналады. Олай дейтініміз, морфологиялық талдаудың компьютерлік алгоритмінде морфемаларға бөлшектеу мен оларды сөздік бойынан іздестіру әрекеттері негіз сөздер сөздігіне қарағанда жеңіл іске асады. Бірақ талдаудың бұл түрінің өзіне тән осал жерлері де жоқ емес. Мысалы, егер іздестіретін сөз сөзтұлға сөздігінде кездеспеген жағдайда, біз оның грамматикалық ақпараты жайлы да ештеңе біле алмаймыз. Сондықтан сөзтұлға сөздігі көмегімен талдау жүргізу жүйесінде аффикстер мен түбір сөздер тізімдері берілуі қажет. Осымен бірге бірнеше сөзтұлғаларды бір лексикалық бірлікке сәйкестендіруге қажетті, оларға тән қасиеттерге ие белгілер (атрибуттары) толық берілгені талап етіледі. Бұл айтылғандардан туындайтын қорытынды – морфологиялық талдаудың негіз сөз сөздіктері арқылы жүргізілгені ұтымды.

Морфологиялық талдаудың логикалық көбейту әдісі зерттеу аясынан айрықша орын алады. Бұл әдісте «сөздік функциясы» деген ұғымға ерекше көңіл бөлген жөн. Әрбір «сөздік функциясына» сөзтұлға функциясы және оған тән ақпарат сәйкестендіріледі. Осының негізінде әр сөзтұлғаның өзіне ғана тән ақпараттық деректер арқылы функция мәнін арнайы кестемен беруге мүмкіндік туады. Бірақ аталған функцияның мәнін басқаша, төменде көрсетілетіндей тиімді амалдар арқылы беруге де мүмкіндік бар:

1) сөзтұлға – әріптер тізбегі ретінде морфемдік сегменттерге бөліктенеді;

2) сөзтұлға – морфемдік сегменттер тізбегі ретінде, басқа морфемдік элементтердің реттелмеген жиынымен ауыстырылады;

3) сөзтұлғаға, морфемдік жиын ретінде, белгілі-бір ақпарат сәйкестендіріледі;

4) бұл ақпарат сөзтұлға жайындағы қажетті деген ең соңғы ақпарат түрінде қайтадан өзгертіліп беріледі [5, 46].

Әрбір морфемаға құрылымында сондай морфемасы бар сөзтұлғалардың жиынтық ақпаратын сәйкес қоюға болады. Логикалық түсінік бойынша мұндай ақпараттар жиынтығы дизъюнкциямен, яғни сөзтұлғаның құрылымдық белгілерінің бір-біріне қарсы қойылуымен сәйкес келеді. Сөзтұлға жайлы ақпарат осы сөзтұлғаның табиғатына тән қиылысудан немесе логикалық конъюнкция сияқты морфемалық ақпараттардан тұратынына көз жеткізуге болады.

Морфологиялық талдаудың логикалық көбейту әдісі, көбінде, флективті тілдерде қолданылады және негіз сөздер сөздігінің болуын талап етеді.

Қарастырып отырған автоматтандырылған морфологиялық талдаудың соңғы түрі – сөздіксіз талдау немесе «тәуелсіз» талдау. Ол аффикстер кестелері көмегімен және арнайы түзілген грамматикалық мағынасы жоқ сөздердің тізімі негізінде іске асады. Морфологиялық талдаудың бұл түрі зерттеу тәжірибесінде өте сирек қолданыс тауып жүр.

Енді автоматтандырылған морфологиялық талдаудың қазіргі күйі қандай деген сұрақтың жауабына қысқаша тоқталайық.

Қазіргі кезде кез келген мәтіннен компьютер арқылы сапалы ақпарат алу жүйесіне қойылатын талап заман сұранысына қарай өсті. Енді компьютер көмегімен морфологиялық талдау жасау алгоритмін іске қосу мәселесіне, негізгілерін алғанда, мынадай талап қойылуда:

– кез келген тақырыптағы мәтіннің 98-99% қамтитын көпқақырыпты (политематический) «аса күшті» сөздік морфологиялық талдау жүйесінің негізін құруы тиісті;

– автоматты түрдегі талдау алгоритмі кез келген сөзтүрленістерін ескеретіндей мүмкіндікке ие болуы қажет. Осы жағдай ескерілсе ғана сөзтұлғаны жанжақты тану мүмкіндігі артады және сан жағынан алғанда ондай мүмкіндіктің нәтижесі сөздікте қамтылған лексикалық бірліктен бірнеше есе артық болуы мүмкін;

– автоматтандырылған морфологиялық талдау жүйесінде «жаңа» сөздер, сөздікте қамтылған басқа сөздермен бірдей дәрежеде қарастырылуы қажет және оларды дұрыс танудың ықтималдығы 90-95% кем болмауы қажет;

– мәтінді компьютер арқылы өңдеу жылдамдығы тұтынушыны қанағаттандыратындай болуы қажет және оған енгізілетін мәтін көлеміне шек қойылмауы керек;

– компьютер арқылы жүргізілетін морфологиялық талдау жүйесінде қажеттікке қарай өзгерістер жүргізу (сөздікті толықтыру, өңдеу және т.б.) мүмкіндігі алдын-ала ескерілуі қажет, яғни бұл аталған жүйені «үйретуге» барынша мүмкіндік тууы керек [5, 48-49].

Бүгінгі таңда, орыс тіліне және басқа да еуропа тілдеріне қатысты морфологиялық талдау жүйелеріндегі кейбір сөздіктер мен мәтіндердің көлемдері жайлы мынандай мәліметтерді айтуға болар еді: негіз сөздерден тұратын политематикалық сөздіктің көлемі 100 мың лексикалық бірліктен кем емес; сөздік, көлемі 30 млн. сөзқолданыстан асатын политематикалық мәтін негізінде жасалғандықтан, оның кез келген тақырыптағы ғылыми-техникалық мәтінді қамту дәрежесі өте жоғары; көлемі 3 млн. сөзқолданыстан тұратын мәтіннің негізінде түзілген сөзтұлғалар сөздігі 46 мың лексикалық бірлікті құрайды. Сөз болып отырған екі сөздікте де сөздердің құрылымы мен синтаксистік қасиеті жөнінде толық түрдегі грамматикалық ақпарат берілген [7].

Автоматтандырылған морфологиялық талдау сөздіктердің айрықша (жаңа, арнайы) түрлерін өмірге келтірді. Оларда тілдік бірліктердің тұлғасына, туындау ережелеріне, сөзтудырғыш, сөзтүрлендіргіш топтарына қарай реттеу жақтары қарастырылды. Осындай типтегі сөздікке тілдік бірліктің соңғы жағынан бастап әліпбиге түсірілген кері әліпбилік (обратно-алфавитный) сөздік деп ата-лынатын сөздікті жатқызуға болады. Морфологиялық талдаудың талабына сай түзілген бұл сөздікте сөзтудырғыштық, сөзтүрлендіргіштік типтегі сөздер және соңғы қосымшалары бірдей болып келетін күрделі сөздер өзара жіктелген ретте көрініс табады. Кері әліпбилі сөздік бойынша сөздердің морфологиялық құрылымына қатысты көптеген мәселелерді шешуге болады. Мәселен, қосымшалары бірдей болып келетін сөздердің топталып берілуі олардың грамматикалық сипатын және қосымша мен қандай сөзтүрлендіргіш типке жататындығы арасындағы қатынастарға қатысты деректерді анықтауға мүмкіндік туады. Грам-

матикалық форманттардың синонимдік, омонимдік қатарларын жеңіл ажыратуға және олардың тіркесімдік, сандық мөлшерінің сипаттарын анықтауға мүмкіндіктер туындайды. Кері әліпбилі сөздік бойынша, аналитикалық тілдерге қарағанда флективті және аглютинативті тілдер жүйелерінен морфологиялық форманттарға байланысты ақпараттарды көптеп алуға болады.

Осы мақалада сөз болған компьютердің араласуымен ғана жүзеге асатын морфологиялық талдаулар мен басқа да зерттеу түрлерін мемлекеттік тілімізге пайдалана отырып, ана тіліміздің компьютерлік лингвистика саласын дамытуды және соның нәтижесінде қол жеткізген жетістігімізді күнделікті өмір қажетіне пайдалануды заман талабы деп түсінеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Городецкий Б.Ю. Актуальные проблемы прикладной лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XII. – 1983. – С. 84.

[2] Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. Эдиториал УРСС; – М., 2001. – С. 105.

[3] Василевский А.Л., Марчук Ю.Н. Вычислительная лингвистика. Учебное пособие для студентов отделения прикладной лингвистики. М.: МГПИИЯ им. М.Тореза, 1970. – 225 с.

[4] Лингвистические вопросы алгоритмической обработки сообщения. М., 1983. – 45 с.

[5] Марчук Ю.Н. Основы компьютерной лингвистики. Учебное пособие. – М. 2000. – 156 с.

[6] Белоногов Г.Г., Новоселов А.П. Автоматизация процессов накопления, поиска и обобщения информации. – М., 1979. – С.165.

[7] Зеленков Ю.Г. Морфологический анализ в системах автоматической обработки научно-технической информации: канд. дис. – М.: ВИНТИ, 1988. – С.145.

МРНТИ 16.01.45

**К.Жанабаева¹, С.Е. Калдыкызова², Л.Ж. Лесбекова², Ж.А. Рыскелдиева²,
Г.А. Темирбекова²**

¹СШ № 78
Шымкент, Қазақстан

²Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова
Шымкент, Қазақстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПО ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: Статья посвящена вопросам обновления содержания среднего образования в Республике Казахстан. Обновлённая программа предполагает спиральную модель обучения, то есть постепенное расширение и углубление знаний, что ведёт к эффективному преподаванию предмета, целью которого является улучшение языковой компетенции учащихся. В контексте данной программы, при изучении русского языка в классах с казахским языком обучения на первое место выдвигается развитие речи учащихся, развиваются навыки говорения, аудирования, чтения и письма, которые им будут необходимы для разрешения жизненно важных проблем в дальнейшем. Особое внимание уделяется эффективным методам преподавания для улучшения языковой компетенции студентов. В статье предлагаются активные методы обновления учебной программы, которые открывают возможности для студентов использовать их жизненный, образовательный и коммуникативный опыт в процессе решения коммуникативных проблем, развития логического мышления, воображения, памяти и внимания.

Ключевые слова: общественная модернизация, обновленная программа, коллаборативная среда, синквейн, дидактический синквейн, резюмирование информации

**К.Жанабаева¹, С.Е. Калдыкызова², Л.Ж. Лесбекова², Ж.А. Рыскелдиева²,
Г.А. Темирбекова²**

¹№78 орта мектеп,
Шымкент, Қазақстан,

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Аннотация: Мақала Қазақстан Республикасындағы орта білім мазмұнын жаңарту мәселелеріне арналған. Жаңартылған бағдарлама оқытудың спиральді

моделін, яғни білімді біртіндеп кеңейту және тереңдетуді болжайды, бұл оқушылардың тілдік құзыреттілігін жақсарту мақсатында пәнді тиімді оқытуға алып келеді. Осы бағдарламаның мәнмәтінінде қазақ тілді сыныптарда орыс тілін оқыту кезінде оқушылардың сөйлеуін дамыту бірінші орынға шығады, сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдылары дамиды, олар болашақта өмірлік маңызды мәселелерді шешу үшін қажет болады. Студенттердің тілдік құзыреттіліктерін жақсарту үшін оқытудың тиімді әдістеріне ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада студенттерге коммуникативтік мәселелерді шешу, логикалық ойлауды, қиялды, есте сақтау мен зейінді дамыту процесінде олардың өмірлік, білім беру және қарым-қатынас тәжірибесін қолдануға мүмкіндік беретін оқу бағдарламасын жаңартудың белсенді әдістері ұсынылған.

Тірек сөздер: қоғамдық жаңғырту, жаңартылған бағдарлама, бірлескен орта, синквейн, дидактикалық синквейн, ақпараттың жаңаруы

**K. Zhanabaeva¹, S.E. Kaldykozova², L. Zh. Lesbekova², Zh.A. Ryskeldieva²,
G.A. Temirbekova²**

¹Kazakhstan, Shymkent, secondary school №78

²M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

USING EFFECTIVE METHODS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE UPDATED TRAINING PROGRAM

Annotation. The article is devoted to the issues of updating the content of secondary education in the Republic of Kazakhstan. The updated program assumes a spiral model of learning, that is, the gradual expansion and deepening of knowledge, which leads to effective teaching of the subject, the purpose of which is to improve the language competence of students. In the context of this program, when studying Russian in classes with Kazakh as the language of instruction, the development of students' speech is put forward in the first place; the skills of speaking, listening, reading and writing are developed, which they will need to solve vital problems in the future. Special attention is paid to effective teaching methods to improve students' language competence. The article offers active methods of updating the curriculum, which open up opportunities for students to use their life, educational and communicative experience in the process of solving communicative problems, developing logical thinking, imagination, memory and attention.

Keywords: public modernization, updated program, collaborative environment, cinquain, didactic cinquain, summarizing of information

Современное казахстанское общество характеризуется общественной модернизацией и включением в мировые интеграционные процессы, где ведущую позицию занимает образование. Президент Республики Казахстан Назарбаев Н.А. поставил высокую задачу перед национальным образованием современных школьников. В концепции 12-летнего среднего общего образования Республики Казахстан определена главная цель — формирование и развитие образованной и творческой, компетентной и конкурентной личности, способной

жить в динамично развивающей среде, готовой к самоактуализации как в своих собственных интересах, так и в интересах общества. Обновление содержания среднего образования в РК сегодня очень востребовано и актуально для обучения будущего поколения. Программа обновления содержания образования предполагает, что обучение должно быть активным, проводиться в условиях созданной коллаборативной среды, должна осуществляться дифференциация обучения, в процессе обучения должны реализовываться межпредметные связи. Обновление содержания образования – это, прежде всего, пересмотр самой модели среднего образования, его структуры, содержания, подходов и методов обучения и воспитания, внедрение принципиально новой системы оценивания достижения учащихся. Содержание образования направленно на создание образовательного пространства, благоприятного для гармоничного становления и развития личности. Учитель больше не источник информации, учитель уже не должен стоять и пересказывать репродуктивно материал и требовать того же самого от ученика. Ученик должен постоянно для себя делать как бы маленькие открытия. Это и есть творческий подход к обучению. Вовлечь каждого ребёнка в процесс обучения, суметь выслушать его, сделать его своим ассистентом, посмотреть глазами ученика на волнующую его проблему – вот задача учителя.

Обновлённая программа предполагает спиральную модель обучения, то есть постепенное расширение и углубление знаний, что ведёт к эффективному преподаванию предмета, целью которого является улучшение языковой компетенции учащихся. В контексте данной программы, при изучении русского языка в классах с казахским языком обучения на первое место выдвигается развитие речи учащихся, развиваются навыки говорения, аудирования, чтения и письма, которые им будут необходимы для разрешения жизненно важных проблем в дальнейшем. Через развитие у детей четырех видов речевой деятельности сформируются коммуникативные навыки, которые помогут им адаптироваться во взрослой жизни. Для достижения поставленной цели на уроках русского языка необходимо решать следующие задачи: учить слушать с пониманием, говорить, читать и писать; формировать лингвистическое отношение к единицам языка.

В процессе работы мы убедились в том, что переход на новое содержание среднего образования требует от педагога не только знания учебной программы, но и умения владеть интерактивными методиками преподавания. Одним из таких приемов, применяемых учителями нашей школы на уроках русского языка в казахской школе, является прием написания дидактического синквейна. В условиях современной образовательной среды анализ авторских работ показал, что синквейн – метод обладает большим педагогическим потенциалом. Синквейн рассматривают как прием для «стимуляции развития критического и творческого мышления» (П.В.Пантюхова), как «средство самооценки» обучающимися усвоенных знаний, навыков и компетенций изучаемой дисциплины (А.И.Сергеева), как «способ синтеза учебного материала на этапе рефлексии» (И.Ю.Тарханова) и т.д. [2] Синквейн – нерифмованная пятистрочная стихотворная форма, возникшая в США в начале 20 века. Форму синквейна разработала американская поэтесса Аделаида Крепси, опиравшаяся на японские миниатюры – хокку. В последующем синквейн стал использоваться в дидактических целях, как эффективный метод развития образной речи, который позволяет быстро получить результат. Синквейн

– это краткая, но разносторонняя и емкая характеристика какого-то предмета или явления, краткое резюме на основе больших объемов информации. [3] Исследователями, работающими в проблематике формирования критического мышления, отмечается, что основная дидактическая направленность метода синквейна заключается в развитии интеллектуальных способностей, позволяющих учиться самостоятельно на основе грамотной обработки информации, и ее творческого представления в определенной форме. Таким образом, обучающийся учится самоанализу, самооценке, осознанному отношению к информации в целом [3]. Простота построения синквейна делает его одним из эффективных методов развития языкового сознания обучаемого, который позволяет быстро получить результат. Написание синквейна является также формой свободного творчества, требующей от автора умения находить в информационном материале наиболее существенные элементы, делать выводы и кратко их формулировать.

Актуальность и целесообразность использования синквейна объясняется тем, что прежде всего: 1) развивается образное мышление, открываются новые творческие интеллектуальные возможности; 2) совершенствуются коммуникативные навыки, использование синквейна способствует обогащению и актуализации словаря; 3) вырабатывается способность к анализу, развивается умение резюмировать большой объем информации; 4) заметно повышается интерес к изучаемому материалу; 5) время, отведенное на запоминание информации заметно уменьшается. Традиционно обучение русскому языку проходит на материале текстов, так как учебные тексты являются главным источником получения и передачи информации. Оперирование информативным содержанием текста рассматривается как основной компонент обучения [4]. В связи с этим, мы считаем, что целесообразно применение метода синквейна при изучении текстов, так как синквейн предполагает резюмирование информации, содержащейся в текстах. *Послетекстовый этап* работы представляет собой наиболее плодотворно реализуемый в интерактивном плане этап, представляет собой своеобразную «стадию рефлексии», на которой учащиеся перерабатывают полученную из текста информацию, закрепляя новый материал. Прочитанный текст является базой для создания новых текстов, то есть синквейнов. Составление синквейна на послетекстовом этапе работы над текстом открывают возможности для применения школьниками своего жизненного, учебного и коммуникативного опыта в процессе решения коммуникативных задач, развития логического мышления, воображения, памяти, внимания. Дидактический синквейн состоит из 5 строк. 1 строка – тема синквейна, включает в себе одно слово (обычно существительное или местоимение), которое обозначает объект или предмет, о котором пойдет речь. 2 строка – два слова (прилагательные или причастия), они дают описание признаков и свойств выбранного в синквейне предмета или объекта. 3 строка – образована тремя глаголами или деепричастиями, описывающими характерные действия объекта. 4 строка – фраза из четырех слов, выражающая личное отношение автора синквейна к описываемому предмету или объекту (афоризм). 5 строка – одно слово-резюме, характеризующее суть вопроса или объекта. [5]. Четкое соблюдение правил написания синквейна не обязательно. Например, для улучшения текста в четвертой строке можно использовать три или пять слов, а в пятой строке – два слова. Возможны варианты использования и других частей речи.

Этапы работы над составлением синквейна:

1. Сформулировать тему;
2. Подобрать прилагательные, описывающие свойства, характеризующие тему;
3. Подобрать глаголы, описывающие действия темы;
4. Выразить свое личное отношение к теме одной фразой;
5. Подобрать одно заключительное слово, характеризующее тему.

На уроках русского языка учащимся предлагаем составить синквейны на темы «Школа», «Учебник», «Учитель».

Примеры синквейнов.

1. Школа

Новая, светлая

Учит, воспитывает

В нашей школе есть большая библиотека.

Здание

2. Книга

Интересная, толстая

Увлекает, знакомит

Вчера мы читали книгу с волшебными сказками.

Учебник

3. Учитель

Грамотный, опытный

Наставляет, обучает

Учитель математики показал нам решение задачи.

Наставник

Помимо самостоятельного составления нового синквейна, возможны следующие варианты:

– Составление мини-текста по специальности по готовому синквейну (использование слов и фраз, входящих в состав синквейна). При данном виде работы можно увидеть в полной мере не только лексический объём знаний обучающихся, но и коррекцию, развитие речевых и мыслительных способностей. Возникает множество вариантов для создания новых текстов. Предложенная «калька» в виде строчек синквейна стимулирует интерес не только к изученной теме, но и к предмету.

– Коррекция и совершенствование готового синквейна. По уже предложенному готовому синквейну осуществляется работа по обсуждению неточных фраз и замены их другими.

– Анализ неполного синквейна для определения отсутствующей части (например, дан синквейн без указания темы – без первой строки, студент должен на основе существующих ее определить).

По ходу написания синквейна могут задаваться наводящие вопросы, причём пятистишие может составляться как индивидуально, так и в группах.

Эффект групповой работы по написанию синквейна представляет особый интерес. В группе задается общая тема написания, процессуально осуществляемая в малых группах. Участники группы составляют синквейны, далее они зачитываются, и проводится голосование за «синквейн-победитель». При

обсуждении выясняется разность взглядов, мнений, способ изложения мыслей. Работа в малых группах на фоне формирования аналитических способностей, позволяет студентам развивать личностные качества: инициативность, коммуникативность, ответственность, настойчивость, решительность и др., Вариативность метода, в виде разноплановости заданий, позволяет решать широкий спектр педагогических задач. [6]

В завершении еще раз отметим, что при внешней простоте формы, синквейн – быстрый, но мощный инструмент для рефлексии, ведь резюмировать информацию, излагать сложные идеи, чувства и представления в нескольких словах не так-то просто.[7] В условиях большого количества бесполезной, бессистемной информации синквейн является быстрым и технологичным приемом для ее рефлексии, синтеза и обобщения. К тому же, синквейн является формой свободного творчества. Таким образом, гармонично сочетаются все три основные образовательные системы: информационная, деятельностная и личностно-ориентированная. Выше перечисленное, безусловно, является основополагающим при формировании речевой компетенции.

Таким образом, мы считаем, что следует применять эффективные методы на уроках русского языка с целью дальнейшей организации эффективной работы в рамках обновления содержания образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

[1] Акименко В.М. Новые педагогические технологии: Учеб.метод. пособие. – Ростов н/Д., 2008. – 210 с.

[2] Пантохова П.В. Роль синквейна при формировании учебно-познавательной компетенции в процессе обучения английскому языку студентов-лингвистов. Режим доступа: www.rusnauka.com [Электронный ресурс]. (дата обращения 15.12.2016).

[3] Ермекова Ж.Т. Синквейн на занятиях профессионального русского языка. URL:<http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/3894/ermekova.pdf> [Электронный ресурс]. (дата обращения 15.12.2016).

[4] Мотина Е. И. Язык и специальность лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. – М.: Русский язык, 1988. – 62 с.

[5] Ашим У.М. Синквейн как средство развития творческих способностей учащихся. <http://cyberleninka.ru/article/n/sinkveyn-kak-sredstvo-razvitiya-tvorcheskih-sposobnostey-uchaschihsya#ixzz4SE7CEIEV> [Электронный ресурс]. (дата обращения 15.12.2016).

[6] Кендиван О.Д.С. Дидактические синквейны как средство активизации познавательной деятельности учащихся [Текст] / О.Д.С. Кендиван, Л.Л. Куулар // Фундаментальные исследования. – 2014. – №3. – С. 78 с.

[7] Куулар Л.Л. Синквейн метод – средство реализации метапредметных результатов освоения основных образовательных программ [Текст] / Л.Л. Куулар, М.П. Куликова // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – №3. – С. 53 с.

МРНТИ 16.01.45

С.Е. Калдыкозова¹, Ж.А. Рыскелдиева¹, М.А. Умурзакова¹

¹Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова
Шымкент, Казахстан

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В ЛИНГВОДИДАКТИКЕ

Аннотация: В статье дана многоаспектная характеристика понятия «коммуникативная компетенция», определена его дидактическая значимость применительно к лингвистической подготовке студентов вузов. Коммуникативные знания – это знания о том, что такое общение, каковы его виды, фазы, закономерности развития. Это знание о том, какие существуют коммуникативные методы и приемы, какое действие они оказывают, каковы их возможности и ограничения. Это также знание о том, какие методы оказываются эффективными в отношении разных людей и разных ситуаций. К указанной области относится и знание о степени развития у себя тех или иных коммуникативных умений и о том, какие методы эффективны именно в собственном исполнении, а какие – не эффективны.

Также представлен анализ организации современного изучения неродных языков в вузе.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, лингводидактика, комплексное исследование, разноплановые элементы, виртуальное взаимодействие.

С.Е. Қалдықозова¹, Ж.А. Рыскелдиева¹, М.А. Өмірзақова¹

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ЛИНГВОДИДАКТИКАДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК

Аннотация: Мақалада «коммуникативті құзіреттілік» ұғымының көпәспектiлi сипаттамасы берiлген, оның жоғары оқу орындары студенттерiн лингвистикалық даярлауға қатысты дидактикалық маңыздылығы анықталған. Коммуникативтi бiлiм – бұл қарым-қатынас деген не, оның түрлерi, фазалары, даму заңдылықтары туралы бiлiм. Бұл қарым-қатынас әдiстерi мен тәсiлдерi, олар қалай әсер етедi, олардың мүмкiндiктерi мен шектеулерi туралы бiлiм. Бұл сонымен қатар әртүрлi адамдар мен әртүрлi жағдайларға қатысты қандай әдiстер тиiмдi екенiн бiлу.

Сондай-ақ ЖОО-да өзге тiлдердi оқытудың заманауи тәсiлдерiн ұйымдастыруды талдау ұсынылған.

Тiрек сөздер: коммуникативтi құзыреттiлiк, лингводидактика, кешендi зерттеулер, әртүрлi элементтер, виртуалды өзара әрекеттесу.

S.E. Kaldykozova¹, Zh.A. Ryskeldieva¹, M.A. Umurzakova¹

¹M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LINGUODIDACTICS

Annotation: The article presents a multidimensional characteristic of the concept «communicative competence», defines its didactic significance in relation to the linguistic training of university students. Communicative knowledge is the knowledge of communication, its types, phases, and patterns of development. This is the knowledge of existing communicative methods and techniques, the effect they have, their capabilities and limitations. This is also the knowledge of what methods are effective for different people and different situations. This area also includes knowledge about the degree of development of personal communicative skills, effectiveness and uneffectiveness of different methods.

The analysis of the organization of modern study of non-native languages at institutes of higher education is also presented.

Keywords: communicative competence, linguodidactics, complex research, diverse elements, virtual interaction.

Формирование полилингвальной коммуникативной компетенции у студентов, обучающихся в бакалавриате, является одним из необходимых факторов их становления. Задача вуза – дать студентам правильное представление о коммуникативных свойствах личности, вооружить приемами их постоянного совершенствования.

Понятие «коммуникативная компетенция» впервые было использовано А.А.Бодалевым и трактовалось как способность устанавливать и поддерживать эффективные контакты с другими людьми при наличии внутренних ресурсов (знаний и умений) [1].

В социологической энциклопедии уточняется, что коммуникативная компетенция – это «...ориентированность в различных ситуациях общения, основанная на:

- 1) знаниях и чувственном опыте индивида;
- 2) способности эффективно взаимодействовать с окружающими;
- 3) понимании себя и других, при постоянном видоизменении психических состояний, межличностных отношений и условий социальной среды».

В.Н.Куница определяет коммуникативную компетенцию как «успешность общения» [2].

По определению В.И. Жукова, коммуникативная компетенция – это «психологическая характеристика человека, как личности, которая проявляется в его общении с людьми или «способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с людьми». В ее состав автор предлагает включить «совокупность знаний, умений и навыков, обеспечивающих успешное протекание коммуникативных процессов у человека» [3].

Коммуникативная компетенция человека преимущественно складывается на основе опыта общения между людьми, формируется непосредственно в условиях взаимодействия. Кроме того, умения вести себя в коммуникации человек приобретает и на основе примеров из литературы, театра, кино, средств массовой информации.

Коммуникативная компетенция – это интегральное личностное качество, обеспечивающее ситуационную адаптивность и свободу владения вербальными и невербальными средствами общения, возможность адекватного отражения психических состояний и личностного склада другого человека, верной оценки его поступков, прогнозирование на их основе особенностей поведения адресата речи.

Комплексное исследование коммуникативной компетенции дано в работах И.Н.Зотовой. По ее мнению, коммуникативная компетенция представляет собой комплексное образование, состоящее из трех компонентов: эмоционально-мотивационного, когнитивного и поведенческого. Эмоционально-мотивационный компонент образует

потребности в позитивных контактах, мотивы развития компетенции, смысловые установки «быть успешным» партнером взаимодействия, а также ценности общения и цели. В когнитивный компонент входят знания из области взаимоотношений людей и специальные психологические знания, полученные в процессе обучения, а также смыслы, образ другого как партнера взаимодействия, социально-перцептивные способности, личностные характеристики, образующие коммуникативный потенциал личности. На поведенческом уровне это индивидуальная система оптимальных моделей межличностного взаимодействия, а также субъективного контроля коммуникативного поведения [4].

В результате анализа работ различных авторов, изучающих коммуникативную компетенцию, И.Н. Зотова делает вывод, что в ее структуру включаются достаточно разноплановые элементы. Вместе с тем, среди этого многообразия четко выделяются следующие компоненты:

- коммуникативные знания;
- коммуникативные умения;
- коммуникативные способности.

Коммуникативные знания – это знания о том, что такое общение, каковы его виды, фазы, закономерности развития. Это знание о том, какие существуют коммуникативные методы и приемы, какое действие они оказывают, каковы их возможности и ограничения. Это также знание о том, какие методы оказываются эффективными в отношении разных людей и разных ситуаций. К указанной области относится и знание о степени развития у себя тех или иных коммуникативных умений и о том, какие методы эффективны именно в собственном исполнении, а какие – не эффективны.

Перечислим коммуникативные умения:

- умение заключать текст сообщения в адекватную форму;
- умение гармонизировать внешние и внутренние проявления;
- умение получать обратную связь;
- умение преодолевать коммуникативные барьеры и др.

Выделим группу интерактивных умений:

- умение строить общение на гуманной основе, инициировать благоприятную эмоционально-психологическую атмосферу;
- умение самоконтроля и саморегуляции;
- умение организовывать сотрудничество;
- умение руководствоваться принципами и правилами профессиональной этики и этикета;
- умение активного слушания.

Обратимся к определению социально-перцептивных умений:

- умение адекватно воспринимать и оценивать поведение партнера в общении;
- умение по невербальным сигналам распознавать собеседника, мотивы его поведения, составлять адекватный образ другого как личности;
- умение производить благоприятное впечатление.

В работе В.А. Лабунской выделены три компонента коммуникативной компетенции:

- 1) точность (правильность) восприятия других людей;
- 2) развитость невербальных средств общения;
- 3) владение устной и письменной речью [5].

Ю.Н. Емельянов, характеризуя качественное своеобразие понятия «коммуникативная компетенция», считает, что она представляет собой совокупность следующих качеств:

- способность человека брать на себя и исполнять различные социальные роли;

- способность адаптироваться в социальных группах и ситуациях;
- умение свободно владеть вербальными и невербальными средствами общения;
- способность организовывать и управлять «межличностным пространством» в процессе инициативного и активного общения с людьми;
- осознание своих ценностных ориентаций, потребностей;
- перцептивные возможности [6].

Л.А. Петровская берет за основу понятие «коммуникативная компетентность» и выделяет в ней три составляющие (определим их как компетенции): коммуникативную, интерактивную и перцептивную. Она отмечает, что коммуникативная компетенция (компетентность в общении) предполагает готовность и умение строить контакт на разной психологической дистанции – и отстранённой и близкой. Трудности порой могут быть связаны с владением какой-либо одной из них и её реализацией повсеместно, независимо от характера партнёра и своеобразия ситуации. Автор считает, что именно гибкость в адекватной смене психологических позиций является одним из существенных показателей компетентного общения [7].

Коммуникативная компетенция, таким образом, предполагает овладение таким уровнем общения в устной и письменной форме, который создает культурно-образовательную ориентацию в социально-бытовых и образовательных условиях. Назрела настоятельная необходимость в разработке новых подходов к усвоению неродных языков и совершенствованию знаний, умений и навыков в использовании родного языка. Пути совершенствования вузовской языковой подготовки в лингводидактике уже намечены. Они связаны с:

- а) разработкой унифицированных методик преподавания языковых дисциплин;
- б) использованием новых образовательных технологий и мультимедийных средств;
- в) созданием учебно-методических комплексов, обеспечивающих образовательный процесс;
- г) опорой на мотивацию, при которой студент видит реальную возможность достижения целей своего профессионального становления через освоение языков.

Исследованием коммуникативной компетенции занимаются также О.И. Муравьева, Г.Б. Брагина, И.В. Макаровская, А.В. Сивцова, Н.С. Колмогорова и др. [8;9;10;11].

В их трудах ярко прослеживается мысль о том, что коммуникативная компетенция включает в себя способность человека применять знания, умения, личностные качества:

- а) в построении и передаче сообщения (содержания общения) посредством традиционного и виртуального взаимодействия;
- б) в выстраивании отношений;
- в) в выборе тактики поведения;
- г) в формах общения с партнером [12].

В качестве определяющего фактора коммуникативной компетенции в трудах названных ученых фигурируют коммуникативные способности. Они могут быть трех видов: гностические, экспрессивные и интерактивные.

По мнению Е.В. Руденского, коммуникативная компетенция складывается из следующих способностей:

- 1) давать социально-психологический прогноз коммуникативной ситуации, в которой предстоит общаться;
- 2) социально-психологически программировать процесс общения, опираясь на своеобразие коммуникативной ситуации;
- 3) осуществлять социально-психологическое управление процессами общения в коммуникативной ситуации.

В процессе анализа коммуникативной ситуации прогноз формируется на уровне коммуникативных установок, под которыми автор понимает своеобразную программу поведения личности в процессе общения. Уровень установки может прогнозироваться в ходе выявления: предметно-тематических интересов партнёра, эмоционально-оценочных отношений к различным событиям, отношения к форме общения, включенности партнёров в систему коммуникативного взаимодействия [13].

О.В.Крючкова под коммуникативной компетенцией понимает совокупность коммуникативных способностей человека, которые проявляются в его общении с людьми и позволяют добиваться поставленных целей:

1. Способность точно воспринимать ситуацию общения и оценивать вероятность достижения в ней поставленных целей.
2. Способность правильно понимать и оценивать людей.
3. Способность выбирать средства и приемы общения таким образом, чтобы они соответствовали ситуации, партнерам и поставленным задачам.
4. Способность подстраиваться под индивидуальные особенности партнеров, выбирать адекватные средства общения с ними как на вербальном, так и невербальном уровнях.
5. Способность оказывать влияние на психическое состояние людей.
6. Способность изменять коммуникативное поведение людей.
7. Способность сохранять и поддерживать хорошие взаимоотношения с людьми.
8. Способность оставлять у людей благоприятное впечатление о себе.

О высокоразвитой коммуникативной компетенции, по мнению О.В. Крючковой, речь может идти только в том случае, если человек обладает этими способностями и проявляет их в общении с людьми [14, с. 43].

Развитие коммуникативной компетенции в онтогенезе происходит по мере развития характера и направленности умственной и общей активности. Характер коммуникативной активности индивида зависит от его коммуникативной компетенции, признаваемых им коммуникативных ценностей, от специфики мотивации и потребностей в общении. Таким образом, коммуникативная компетенция представляет собой интегральное, относительно стабильное, целостное психологическое образование, проявляемое в индивидуально-психологических, личностных особенностях в поведении и общении конкретного индивида. Как видим, не смотря на различие в понимании составляющих коммуникативной компетенции, все авторы сходятся во мнении, что по существу коммуникативная компетенция /компетентность представляет собой способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми.

В XX веке значительно возросла образовательная значимость изучения иностранных языков, их профессиональная функция на рынке труда в целом, что повлекло за собой усиление мотивации в их изучении. Существенно изменился также социокультурный контекст изучения иностранных языков на всем постсоветском пространстве. Задачу оказания содействия странам Европы в согласовании целей и содержания обучения иностранным языкам взяла на себя международная организация Совет Европы. Применительно к иностранному языку в материалах Совета Европы рассматривается два вида компетенций в области иностранного языка:

- общекомпетенции (General competences);
- коммуникативная языковая компетенция (Communicative language competence).

Общие компетенции, по мнению Гришановой, включают:

- способность учиться (ability to learn);
- экзистенциальную компетентность (existential competence);
- декларативные знания (declarative knowledge);

– умения и навыки (skills and know-how).

Коммуникативная компетенция (Communicative language competence), в свою очередь, состоит из:

– лингвистического компонента (linguistic component – lexical, phonological, syntactical knowledge and skills),

– социолингвистического компонента (sociolinguistic component),

– прагматического компонента (pragmatic component – knowledge, existential competence and skills and know-how relating to the linguistic system and its sociolinguistic variation) [15, с.188.]

Внедрение в практику обучения неродным языкам коммуникативно-ориентированного подхода было предпринято с целью сохранения и умножения богатого языкового и культурного наследия народов, для интенсивного обмена технической и научной информацией, достижениями в области культуры, идеями, рабочей силой, для повышения мобильности людей. Ключевым принципом этого подхода явилась ориентация на овладение языком как средством общения в реальных жизненных ситуациях, актуальных для обучающейся молодежи [16, с. 56-80].

Данная концепция стала ведущей в области обучения неродным языкам и послужила платформой для создания учебных программ, учебных пособий и методик обучения русскому языку как неродному. Инновационным в обучении языкам в этой концепции является то, что аппарат формирования текста на уровне объединения предложений, а именно грамматика и лексика, не рассматриваются больше как цель обучения сами по себе, а характеризуются как средство реализации коммуникативных задач. Конечной целью коммуникативного подхода в обучении языку является формирование умений и навыков общения на этом языке, развитие коммуникативной компетентности, составными частями которой являются языковая (лингвистическая), речевая и социокультурная компетенции.

Сегодня *компетентность* (осведомленность в каком-либо круге вопросов) становится обязательным условием организации различных видов профессиональной деятельности. По отношению к термину *компетенция* (от лат. *competere* – наличие способности к чему-либо) компетентность характеризуется как понятие высшего порядка. Так, говоря о квалификационной характеристике специалиста, мы определяем ее уровень понятием «профессиональная компетентность», а способность к общению может быть охарактеризована в этом случае как коммуникативная компетенция, т.е. как составляющая в характеристике специалиста. В свою очередь, языковая и речеведческая компетенции входят в характеристику коммуникативной компетентности и рассматриваются как ее части. Отсюда и разночтения в употреблении понятий «компетентность» и «компетенция». Задачей обучения языку признается формирование у обучающегося коммуникативной компетенции – способности организовывать речевое поведение, адекватное задачам общения.

Так, учитывая многоаспектность и выделяя составляющие в качественной характеристики общения, мы обращаемся к понятию «коммуникативная компетентность», что позволяет дифференцировать различные направления ее характеристики.

Современная парадигма образования предполагает философское переосмысление задач всей системы образования: как общего среднего, так и профессионального. Как справедливо отмечают дидакты, без этого любые реформы и инновации заведомо бессистемны, локальны и фрагментарны. Сформулированы наиболее общие постулаты данной парадигмы: 1. *От концепции «Хорошее образование на всю жизнь» к пониманию необходимости образования на протяжении всей жизни.* 2. *От послушания к инициа-*

тивности. 3. *От знаний к компетенциям* [17, с. 57].

Примечательно, что наряду с английским, французским и другими европейскими языками, разработаны также спецификации для русского языка как иностранного, начиная с порогового уровня. Данная концепция стала ведущей в области обучения русскому языку как неродному и послужила платформой для создания учебных программ, учебных пособий и вузовских методик. Инновационным в обучении неродным языкам в этой концепции является то, что аппарат формирования текста на уровне объединения предложений, а именно грамматика и лексика, не рассматриваются больше как цель обучения сами по себе, а характеризуются как средство реализации коммуникативных задач. Реализация же коммуникативных задач строится путем обращения к самому широкому кругу компетенций. Рассмотрим их более подробно.

Лингвистическая компетенция: наличие знаний о системе и структуре языка и правилах его функционирования в процессе коммуникации, способность использовать формальные средства для создания грамматически и фонологически правильных, значимых и точных высказываний.

Дискурсивная компетенция: способность планировать речевое поведение, понимать и передавать информацию в связных, логических и аргументированных высказываниях, строить и организовывать высказывание в соответствии с функциональной задачей общения.

Социолингвистическая компетенция: способность осуществлять разные виды речевой деятельности и выбирать лингвистические средства в соответствии с местом, временем, сферой общения, адекватно социальному статусу партнера по общению.

Стратегическая компетенция предполагает способность обучающегося преодолевать дефицит своих знаний в области лингвистического кода, она необходима для ликвидации пробелов в языковой и речевой компетенциях в ходе речевой практики.

Социальная компетенция: умение использовать разные коммуникативные роли, стратегии в условиях взаимодействия с людьми и окружающим миром.

Примечательно, что в образовательных программах всех вузовских специальностей представлено содержание каждой из перечисленных выше компетенций. Их сочетание входит в модель подготовки специалиста, овладевшего профессиональной компетентностью. Представляется, что один из наиболее эффективных способов ее формирования связан с принципами интегративного обучения. В этом смысле интегрированный характер носят и формы речи, и их виды. Модель коммуникативной компетентности включает в свой состав перечисленные компетенции, что предполагает активное обращение к различным видам устной и письменной речи. Преподавателю языковых дисциплин в вузе необходимо помнить, что с профессиональной точки зрения говорение, чтение, слушание и письмо – это не только виды речевой деятельности, это элементы обучения. Поэтому так важно на каждом занятии уделять должное внимание коммуникативно-обусловленной работе. И устная, и письменная формы речи служат задачам общения – сложного процесса взаимодействия людей, реализуемого при помощи языка [18, с. 12].

Современная концепция обучения неродным языкам предусматривает обновление содержания и методов преподавания языка, одним из компонентов которого является знакомство с ценностями духовной и материальной культуры носителей данного языка. По мнению многих лингводидактов, этнокультурологическая компетенция – одно из важнейших условий формирования коммуникативной компетенции при усвоении неродного языка.

В идеальном виде компоненты образованности как компетенции должны быть сформированы у культурного человека, являться целями образования и параметрами

оценки эффективности образовательных учреждений в формировании общей культуры личности и образованности. На этот процесс влияют многие факторы, но именно образовательные учреждения призваны, в первую очередь, воспитывать и развивать в обучаемом ее составляющие.

С учетом социально-экономической ситуации, состояния дел в развитии содержания образования в современных условиях, выделяются базовые компетенции, необходимые сегодня специалистам во всех областях хозяйствования:

- политические и социальные компетенции;
- компетенции, связанные с жизнью в поликультурном обществе;
- коммуникативная компетенция;
- владение новыми информационными технологиями (информативная компетенция);
- компетенции, реализующие способность и желание учиться всю жизнь.

В определенной мере указанная классификация представляется условной, поскольку все ее компоненты тесно связаны между собой. Но бесспорно и то, что, имея много общего с остальными, каждая из выделенных компетенций уникальна по-своему, и в основу её формирования должно быть положено достаточно дифференцированное понимание её сути. Поскольку каждая из указанных компетенций может быть, в свою очередь, состоять из компонентов, будет правильным при их характеристике использовать термин «компетенция», тогда как их сумма может быть охарактеризована как «компетентность». Так, составляющими коммуникативной компетентности будут языковая и речеведческая компетенции. Коммуникативная компетентность, по мнению многих исследователей, может по праву рассматриваться как ведущая и стержневая, поскольку именно она лежит в основе целого ряда компетенций: *информационной, социокультурной, социально-политической и др.* [19, с.52].

Изучение научной литературы показывает, что теорий и вариантов о составе коммуникативной компетентности достаточно много. Концепция выхода на коммуникативную компетентность стала ведущей в области обучения неродным языкам и послужила платформой для создания учебных программ, учебных пособий и методик обучения. Формирование коммуникативной компетентности выступает в качестве ведущей идеи и при обучении другим предметам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Бодалев А.А. Психология общения. – М., 1996. – 256 с.
- [2] Куницына В.Н. Межличностное общение: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
- [3] Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растянинников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. – М., 1991. – 96 с.
- [4] Зотова И.Н. Коммуникативная компетентность как аспект социализации личности студента в условиях информатизации общества // Актуальные социально-психологические проблемы развития личности в образовательном пространстве XXI века. – Кисловодск, 2006. – С.109.
- [5] Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание. – Ростов-на-Дону: Изд-во Феникс, 1999. – 604 с.
- [6] Емельянов Ю.Н. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л.: Изд-во. ЛГУ, 1985. – 166 с.
- [7] Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.

- [8] Муравьева О.И. Психология коммуникативной компетентности. – Томск, 2012. – 160 с.
- [9] Брагина Г.Б. Мастерство учителя на уроке. – М., 1992. – 128 с.
- [10] Макаровская И.В. Компоненты творческих способностей личности // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Методика обучения изобразительному и декоративно-прикладному искусству». №1. – М.: Изд-во МГОУ, 2007. – С. 52- 54.
- [11] Сивцова А.В., Колмогорова Н.С. Психология и конфликтология: Учебное пособие. – Барнаул: Изд-во АГАУ, 2013. – 65 с.
- [12] Андреева Г.М. Представления об интерактивных приемах. – СПб., 2000. – 55 с.
- [13] Руденский Е.В. Социальная психология. Курс лекций. – М., 1997. – 224 с.
- [14] Крючкова О.В. Групповой видеотренинг по развитию коммуникативной компетентности: Учебно-методическое пособие. – Оренбург: Оренбургское книжное изд-во, 2002. – 56 с.
- [15] Гришанова И.А. Образовательная среда школы как фактор коммуникативной успешности учащихся // Проблемы подготовки педагога в системе непрерывного профессионального образования. Материалы всеросс. науч.-практ. конф. (25-26 апреля 2007г.) – Глазов: ГГПИ им. В.Г. Короленко, 2007. – С. 187–188.
- [16] Иванов, Д.А., Митрофанов К.Г., Соколова О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. Учебно-методическое пособие. – М.: АПКИПРО, 2006. – 228 с.
- [17] Рейд М. Как развить навыки успешного общения. Практическое руководство. – М.: Эксмо, 2003. – 352 с.
- [18] Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии. – СПб.: Речь, 2003. – 208 с.
- [19] Езова С.А. Коммуникативная компетенция // Научные и технические библиотеки. – 2008. № 4. – С. 32–34.

МРНТИ 16.01.21

Н.Г. Мақсатова¹, Ө.Г. Талапова¹, Н.Н. Жанболатова²

¹«Филология» мамандығының 3 курс студенті,
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

²«Гуманитарлық пәндер» кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық
ғылымдар магистрі, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН ЛАТЫН ӘЛІПБИЕНЕ КӨШРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз. Біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Сондықтан латын әліпбиіне көшу біз үшін, болашақ еліміз үшін әлдеқайда маңыздырақ.

Тірек сөздер: апострофтардың ерекшеліктері, әліпбидің маңызы, төл дыбыстардың қолданылуы.

Н.Г. Мақсатова¹, О.Г. Талапова¹, Н.Н. Жанболатова²

¹Студент 3-курса, «Филология»,
Казахско-Русский международный университет,
Актобе, Казахстан

²Преподаватель кафедры гуманитарных наук, магистр гуманитарных наук,
Казахско-Русский международный университет,
Актобе, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ЛАТИНСКУЮ ГРАФИКУ

Аннотация: Переход на латинский алфавит безусловно способствует победоносному продвижению казахстанского общества в соответствии с требованиями современного времени и всестороннему развитию страны в будущем. С переходом на латиницу, мы входим в число цивилизованных стран, четко определяем звуковую систему в нашем языке, избавляемся от лишних заимствованных слов при написании и звучании казахского языка. Поэтому переход на латиницу важен и для нас, и для будущего нашей страны.

Ключевые слова: особенности апострофов, актуальность алфавита, использование специфических букв

N.G. Maksatova¹, O. G. Talapova¹, N.N. Zhanbolatova²

¹ 3rd year student “Philology”,
Kazakh-Russian International University,
Aktobe, Kazakhstan

² Lecturer at the Department of Humanities, Master of Arts,
Kazakh-Russian International University,
Aktobe, Kazakhstan

THE PROBLEMS OF TRANSFER OF THE KAZAKH WRITING SYSTEM INTO LATIN SCRIPT

Annotation. The transition to the Latin alphabet certainly contributes to the victorious promotion of Kazakhstan’s society in accordance with the requirements of modern times and the comprehensive development of the country in the future. Switching to the Latin script, we become a part of the civilized countries, clearly define the sound system in our language, get rid of unnecessary borrowed words when writing and speaking the Kazakh language. Therefore, the transition to the Latin script is important for us and for the future of our country.

Keywords: features of apostrophes, relevance of the alphabet, use of specific letters.

Қазақ жазуы кезінде араб, ұйғыр, латын, кириллица әліпбилеріне сәйкестендірілгені тарихтан белгілі. Байтұрсынов араб жазуына негізделген әліпбиді ұсынғанда фонетикалық ұстанымды мақұл көрді. Ол өзінің 24 әріптен тұратын әліпбиін осы ұстаным бойынша түзеген болатын. Латын әліпбиін қолдамаса да, осы ұс-танымды негіз етіп Х. Досмұхамедұлы латын әліпбиінің жобасын жасағаны белгілі. Бұл алғашқы әліпби сол кездегі А. Байтұрсынов жасаған әліпбимен бірдей болды және өте дұрыс әзірленіп, жасалған әліпби еді, себебі теориялық база бірден-бір дұрыс еді. Латын әліпбиін енгізу әлі ерте деп Мәскеудегі жиналыста айтқанымен, латын жазуына енгізілген қазақ жазуының жобасын Н. Төреқұлов 28 әріп бойынша әзірледі. 1929 жылы Қызылордада Т.Шонанұлы, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Қ.Жұбанов, Е.Д.Поливанов т.б. қызу талқылаған конференцияда бұл әліпби жетілдірілді. Латын жазуына көшу баяу жүргеніне қарамастан, 1929 жылы қазақ жазуы ресми түрде латын әліпбиіне 29 әріппен көшті.

Қ. Күдерінова бұл қазақ әліпбиінде 9 дауысты мен 20 дауыссыз фонема болғандығын жазады [1, 26 б.]. Бүгінгі күннің тұрғысынан келгенде бұл дыбыстарға тән жайттарды орынды ескерген әліпби екендігі анық байқалады. Әліпбиде фонетикалық ұстаным орынды түрде ескерілді, сондықтан емлетану да осы ұстанымға сай жасалды. Бұл әліпбидің артықшылығы мыналар:

1. Оқуға қолайлы, жазуға оңай, өте қарапайым;
2. Кірме әріптер жоқ;
3. Жол асты, жол үсті белгілері жоқ.
4. Бір дыбыс – бір әріп ұстанымы сақталды.

Қабылданған әліпбидің кемшілігі ретінде ә, ө, ы, ғ дыбыстарының белгілері латын стандартына сәйкес алынбағанын айтуға болады. Осы кезден бастап, латын графикасына қазақ тілі бейімделе бастады. Мәселен, бұл әліпбиге 1933 жылы Қ. Жұбанов өзінің толықтыруларын енгізді, яғни әліпбиде 24 әріп, 1 дәйекше болды. Толықтыруда,

сондай-ақ, f, h, x әріптері енгізілді. Қ. Жұбанов ұу, үу, ый, ій қосар таңбаларының орнына бір таңба алуды, дәйекше қызметін пайдалануды ұсынады. Қ.Жұбановтың бұл ұсынысы, яғни ый, ій, үу, үу қабылданбады. Ол кезде Қ. Жұбанов болашақта қазақтар бұл қосарлы дыбыстарды дыбыстаудан алыстап кететінін білмеді. Дегенмен бұл әліпби әріптер саны қосылмағанда үздік әліпбидің санатында қалар ма еді?

Сонымен, латын әліпбиіне көшкеннен кейін басы шешілмеген бірнеше мәселе туады. Ол – бас әріп мәселесі, шылаулардың жазылуы, кейбір әріптердің жазылуы, сөздердің бірге және бөлек жазылуы тәрізді мәселелер. Бірақ ең басты мәселе – орыс сөздерінің дұрыс орфографиялануы болды. Орыс тілінен енген сөздер бірнеше тұрпатта жазылды. Сондықтан 1938 жылы әліпби және емлеге бірнеше өзгерістер енгізіледі. Орыс тілінен енген сөздер түпнұсқалыққа негізделі бастайды. Осы жылдардан бастап қазақ әліпбиіне в, ф, х әріптері, кейіннен олардың саны екі есе өсіп кеткені белгілі.

1928 жылы Жоғарғы Орталық Комитеттің ұйымдастыруымен Баку қаласында бүкіл түркі тілдес халықтардың әліпби жобаларын сараптауға жиналады. Әр елден келген өкілдер өз елдерінде болып жатқан жағдайды баяндай отырып, әліпби жобаларымен таныстырады. Ә. Байділдаұлы, Т. Шонанұлы, І. Қабылұлы, І.Жансүгірұлы, Ш. Токжігітұлдарының бірлесіп жасаған жобасы ұсынылды. Конференцияға (Баку қаласына) Қазақстан атынан барған О.Жандосов 1928 жыл-ға дейін қабылданған жобалардың авторларымен бірлесіп жасалған әліпби жүйесімен таныстырады (Жоба Ә. Байділдаұлы, Т. Шонанұлы, І. Қабылұлы, І.Жансүгірұлы, Ш. Токжігітұлдарының қатысуымен жасалған): а /а/, в /б/, с /ш/, ç /ж/, d /д/, e /е/, g /г/, q /ғ/, h /х/, i /і/, k /к/, q /қ/, l /л/, m /м/, n /н/, ŋ /ң/, o /о/, ө /ө/, j /й/, p /п/, r /р/, s /с/, t /т/, u /ұ/, u /у/, y /ы/, z /з/, ь /ы/.

Жобада дауыссыз «қ», «к»; «ғ», «г» дыбыстарына, дауысты дыбыстардың жіңішке варианттарына жеке-жеке таңба арналады, ал дауысты, жіңішке «ә» дыбысы арнайы таңба арқылы белгіленбейді. Сондықтан «ә» фонемасын да арнайы жеке таңбамен белгілеу қазақ зиялы топ өкілдерінің арасында талқыланып, көпшілігі еуропа стандартына сай келетін «ä» таңбасын ұсынады [2, 117 б.]. Бірақ бұл таңба бүкіл түркі халықтары үшін унификацияланған әліпби жүйесіне сәйкес келмейтіндіктен «ә» таңбасы алынады. Сонымен, әліпби жүйелерін салыстыра келе, қазақ тілінің төл дыбыстарын бейнелейтін 29 таңба алынады.

Осыдан кейін ресми түрде барлық мерзімді басылым беттерінде қазақтың жаңа әліпби жүйесі жарияланады. Жалпы бұл әліпби ұлттық жазу негізінде құрылды. Ал ұлттық жазу дегеніміз — ана тілдің дыбыстық жүйесінен ауытқымайтын, ере-жесі де, әліпбиі де ұлттық дыбыстардың негізінде болатын жазу түрі.

Латын графикасына негізделген жаңа әліпби жобалары – жан-жақты ойластырылып, ғалымдар тарапынан құрастырылған ғылыми нақтыланған жобалар. Онда қазіргі әліпби жүйелерінде шешімін тапқан, сонымен қатар жазу тарихымыздағы тәжірибелерді қорытып, дұрыс нәтиже көрсеткен сараптамалар өз деңгейінде пайдаланылған. Қазіргі қазақ жазбасында енгізуге толықтай жарамды. Әріптерді белгілеудегі жеке-дара пікір қайшылықтары болғанымен, қазақ халқы үшін латын графикасына өту заман талабына сәйкес өте қажетті де маңызды болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010. – 115 б.
 [2] Байділдаұлы Ә. Жаңа әліпби туралы. – Қызылорда, 1928. –166 б.

МРНТИ 16.21.27

Ә.С.Әлметова

Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТУ-дің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы. Алматы қ., Қазақстан

СТЕРЕОТИПТЕР – ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ АРНАСЫ

Аннотация: Адамның әлемді танып-білуі оны қоршаған мәдени кеңістіктің ықпалымен қалыптасатынын айта келіп, стереотиптердің тіл-тілде лингвомәдениеттанулық концепт формасы түрінде кездесетінін алға тартады. Ал лингвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен айрықша ұрпақтар тәжірибесі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде стереотиптерді тіл иесі халықтың санасында пайда болып, тілінде көрініс табатын білім құрылымының көрсеткіші деп, ал концептосфераларды өмір иірімдерінің үлгісі деп түсінуге болады. Ал этномәдени стереотиптер – бұл қандай да бір халықты сипаттайтын ерекшеліктер туралы жалпыланған көрініс.

Тірек сөздер: стереотип, лингвомәдениеттану, концепт, этнолингвистика, ұлттық-мәдени ерекшелік, әлемнің ұлттық-мәдени бейнесі, этникалық стереотип.

А.С.Алметова

Профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана, доктор педагогических наук
Алматы, Казахстан

СТЕРЕОТИПЫ – АКТУАЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Аннотация: В статье говорится, что человек познает мир при содействии культурного пространства, поэтому стереотипы в языке встречаются в виде лингвокультурологических концептов. Лингвокультурологическим концептом называют опыт поколений, который сохранился в сознании того или иного народа. Если подойти к проблеме с этой стороны, то стереотипы – это такие структуры, которые рождаются в сознании носителя языка и появляются в его речи. А концептосферы – это образцы жизненного опыта, которые являются показателем языковой картины мира. Этно-культурные стереотипы – это общие представления, которые характеризуют особенности того или иного народа.

Ключевые слова: стереотип, лингвокультурология, концепт, этнолингвистика, национально-культурные особенности, национально-культурная картина мира, этнический стереотип.

A.S.Almetova

Professor of the KazUIR & WL named after Abylai Khan, Doctor of Pedagogical Sciences.
Almaty, Kazakhstan

STEREOTYPES ARE AN ACTUAL AREA OF LINGUOCULTUROLOGY

Annotation. The article states that a person gets to know the world with the assistance of cultural space, therefore stereotypes in the language are found in the form of linguoculturological concepts. A linguoculturological concept is the experience of generations that has been preserved in the consciousness of a particular people. And stereotypes are such structures that are born in the mind of a native speaker and appear in his speech. Conceptospheres are samples of life experience, which are an indicator of the linguistic picture of the world. Ethnocultural stereotypes are general ideas that characterize the features of a particular people.

Keywords: stereotype, linguoculturology, concept, ethnolinguistics, national and cultural features, national-cultural picture of the world, ethnic stereotype.

Стереотип тіл-тілде линвомәдениеттанулық концепт формасы түрінде беріледі. Ал линвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен, екшелген, сол қоғам өкілдерінің айрықша тәжірибесі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде стереотиптерді тіл иесі – халықтың санасында пайда болып, тілінде көрініс табатын білім құрылымының көрсеткіші деуге негіз бар. Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретацияға зер салсақ, стереотип белгілі бір зат туралы жинақталған топшылаулар мен пайым-түсініктердің, оларды талдаулардың кешенді жиынтығы ретінде түсініледі. Сол сияқты «әлемнің тілдік бейнесі» терминін де белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың кешенді жиынтығы немесе сол жинақталған ойлардың қорытындысы деп түсінуге болады. Мысалы, әлем халықтары арасында кең тараған, неге екені белгісіз, ағылшындардың ұстамдылығы, немістердің тәртіп пен тазалықты жақсы көретіні, ұйымдастыру қабілеттерінің күштілігі, бірақ ойлау қабілеттерінің шек-теулі болатыны туралы, француздардың жеңілтектіктері, вионы, әйелді және қыдыруды ұнататыны туралы, америкалықтардың бай, жомарт, өздеріне сенімді келетіні туралы, жапондықтардың еңбексүйгіштігі, шотландықтардың үнемшілдігі кейде тіпті сараңдығы туралы қалыптасқан түсініктер бар. Бұлар әрбір этностың бойында кездесетін толып жатқан қасиеттердің ішіндегі ең көзге қатты ша-лынатын басымдыққа ие қасиетін танып байқаудан туындаса керек. Аталған қасиеттер сол халықты ұлт ретінде ерекшелейді. Өз халқының мінез-құлқы, жалпы адамдық қасиеті, басқалардан ерекшелігі туралы сол ұлттың өз өкілдері айтқан деректер де жетерлік. Мысалы, «Мы похожи, но мы разные» деген орыс мәдениеті мен орыс діліне арналған оқулықта ағылшындардың өздері туралы айтқан мына бір дерек келтіріліпті: «Выносливость, умение все принимать с улыбкой, крепкие нервы и отсутствие фантазии» [1]. Міне, осындай ерекшелігіне қарап, стереотиптер жөнінде – белгілі әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар деп те анықтама беруге болады. Әдетте олар эмоционалды бояуға қаныққан, тұрақтылығымен ерекшеленеді. Белгілі бір құбылысқа адамның әлеуметтік шарттар мен өмірлік тәжірибесі нәтижесінде көз жеткізген қарым-қатынасын білдіреді. Мысалы, испандықтар дегенде *коррида*, *Гоия*, *Эль Греко*, *өгіз*, *күн*, *темперамент*, *Канар жағалаулары*, *Сальвадор Дали* еске түсетін болса, Италия немесе итальяндықтар дегенде *спагетти*, *пицца*, *Венеция*, *Рим*, *опера*, *макарон*, *каналдар*, *католицизм* сияқты сөздер мен ұғымдар ойға оралады. Демек, стереотиптер құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар деңгейіне көтеріле отырып, белгілі бір деңгейде адамның білімін де көрсете алады екен.

У. Липпман стереотиптерді шынайы немесе ішінара шынайы деп бөледі. Зерттеуші ғылыми айналымға «стереотип» терминін енгізіп қана қоймай, оған анықтама да берді, сонымен қатар бұл құбылыстың маңыздылығын да атап өтті. «Стереотиптер жүйесі, бәлкім, біздің жеке дәстүріміздің өзегі шығар, себебі ол біздің қоғамдағы орнымызды анықтайды ...» – деп жазды ол [2].

Стереотипке бұлайша анықтама беру ұғымның екі маңызды ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді:

1) стереотиптер белгілі бір этностың мәдениетіне тәуелді, сондықтан стереотиптердің шығу, пайда болу себебін белгілі бір этностың мәдениетінен іздеу қажет;

2) стереотиптер сөйлеу үшін, тілдесім үшін, ойды тиімді, дәл, анық жеткізу үшін қажет, сонымен бірге стереотиптер ойды жеткізуде сөзді үнемдеуге үйрететін сияқты.

Ғалым, «Егер математикалық есептерді шешу алгоритмдері адамның ойлауын үнемдесе, стереотиптер жеке тұлғаның сөйлер сөзін «үнемдейді», – деді [2]. Осылайша, У. Липпман стереотиптерді адамның ойлау деңгейі мен мінез-құлық мәдениетінің көрсеткіштері деп түсіндіреді. Әлеуметтанушы стереотипті – ойды жинақтау, оған жалпылама қорытынды жасау деп атады. Ғалымдардың айтуынша, стереотиптер мен олардың пайда болу, шығу себептерін түсіну қарапайым адамға тым күрделі, себебі оның мазмұны адамның қызмет аясынан тым алыс болып табылатын саяси жағдайлардан, әртүрлі басқа да мәселелерден тұруы да мүмкін. Демек, стереотипті дұрыс, қажетті деңгейде түсіну үшін әуелі адамның жан-жақты білімі болуы керек. Зерттеушілер стереотип түрлерін біршама деп көрсетеді. Ажыратып айтар болсақ, олар әлеуметтік стереотиптер, этникалық (этно-мәдени) стереотиптер, мәдени стереотиптер, тілдік стереотиптер, қарым-қатынас және мінез-құлық стереотиптері және ділдік стереотиптер делініп, бірнешеге түрге бөлінетін көрінеді. Мұның себебі «стереотип» ұғымының гуманитарлық ғылымдар арасында пәнаралық сипатқа ие екендігінде болса керек. Бастапқыда, 1920-шы жылдардан бастап, әлеуметтану және әлеуметтік психология негізінде дамыған стереотип ұғымы кейінірек қарым-қатынас теориясы, этнология, әдебиет және мәдениет тарихы, тіл философиясы тұрғысынан көптеген зерттеулер мен талдау-лардың тақырыбына айналды.

Бір кездері шетелдік зерттеулерде, атап айтқанда, антропологтар мен этнопсихологтардың талдап қорытуларында, этникалық стереотиптердің «ұлттық сипаты» ерекше көтерілген еді. Бұл зерттеулердің түрлі америкалық және бағыс еуропалық сипаттағы адамдарды кросс-мәдени салыстыру мақсаты үшін жүргізілген зерттеулер екені де байқалды. Мұндай көзқарастар Р. Бенедикт, Г. Деверо, А. Кардинер, М.Р.Спингар сияқты ғалымдардың зерттеу еңбектерінде бой көрсетті [3].

У. Липпман стереотиптерді зерттеудің теориялық негізін қаласа, 1933 жылы америкалық ғалымдар кейіннен кеңінен таралған және көптеген жылдар бойы ұлттық стереотиптерді зерттеудің негізіне айналған әдістемені ойлап тапты [2]. Олар жүргізген тәжірибеге Принстон университетінің жүз студенті қатысты. Студенттерге сексен төрт сипаттаманы қамтитын тізімнен, олардың пікірі бойынша, он этникалық топ (африка-америкалықтар, немістер, еврейлер, итальяндықтар, британдықтар, ирландықтар, америкалықтар, жапондар, қытайлар және түріктер) үшін маңыздыларын таңдау ұсынылды. Тәжірибе барысында алынған нәтижелер көп жағдайда студенттер осы немесе өзге де этникалық топқа тән сипаттамаларды анықтауда бір пікірде болып шыққанын көрсетті. Тәжірибе нәтижелерін талдай келіп, ғалымдар стереотипке мынадай анықтама береді: «Этникалық стереотип – бұл елестетуге тырысқанмен, табиғи өмір құбылыстарына сәйкес келе бермейтін және адамның алдымен құбылысты анықтап алып, содан кейін оны бақылау қасиетінен туындайтын тұрақты бейне» [2].

1940 жылдың аяғынан бастап этникалық стереотиптерді зерттеуге деген қызығушылықтың жаңа толқыны басталды. Сондықтан ЮНЕСКО-ның бастамасы бойынша бір елдің өкілдері өзге ел адамдарын қалай қабылдайды және қандай факторлар олардың қабылдауын анықтайтынын білу мақсатында кең ауқымды зерттеу өткізді. Этникалық стереотиптерді зерттеу мәселелеріне арналған, бұл жұмыстардың көпшілігі сауалнама материалдарына негізделген еді. Психолог Ю.А.Клейнердің айтуынша, этникалық стереотип «... өз ұлты мен өзге ұлттық топтарға байланысты қалыптасқан халық санасындағы бейне. Әдетте мұндай суреттер немесе түсініктер қоғамда кең тарауға бейім, соған сәйкесінше, стереотиптер өте қарапайым және объективті шындыққа сенгіш келеді» [4].

Гуманитарлық ғылымда стереотип ұғымын анықтауға (әлеуметтану, мәдениеттану, психология, когнитивистика, лингвистика) және осы сияқты ғылым салаларындағы олардың дамуына қатысты стереотип түрлеріне сипаттама беруге тырысады. Кейбір ғалымдар өз ғылыми идеясының бағыты негізінде стереотип туралы жалпы ұғымнан (этникалық, әлеуметтік, мәдени) ауызша қарым-қатынас стереотиптеріне дейін жүріп өтуді мақсат етеді, осы бағытта стереотиптерді талдап-талқылайды. Өз кезегінде, «ауызша қарым-қатынас стереотипі» ұғымының құрылымы (сөйлеу, тілдік, ділдік және тілдік қарым-қатынас стереотиптері) тілдік қатынас және мінез-құлық үлгілерін қамтиды. Этникалық стереотиптер талдауын негізге ала отырып, стереотип тек тіл үшін ғана емес, сондай-ақ жалпы мәдениет үшін маңызды ұғым ретінде соңғы жылдары ұлттық мәдениет бейнесін қалыптастыратын және этномәдени сәйкестендіргіш рөліндегі сөйлеу және ділдік стереотиптерді зерттейтін мәдениеттану объектісіне айналып келе жатқаны байқалады.

Әдетте, этникалық (этномәдени) стереотиптер дәстүрлі мәдениет жүйесіндегі фольклор туындылары мен аңыздар негізінде қалыптасқан бейнелер негізінде жасалады. Этникалық стереотиптерді зерттеу ерекше зерттеу саласы ретінде анықталған әлеуметтік көзқарас аясында пайда болды. Қазіргі уақытта бұл саланы этнографтар, этнологтар, мәдениеттанушылар, фольклористер, этнолингвистер жақсы игерген. Этномәдени стереотиптер бағыты бойынша этноәлеуметтік стереотиптерге ұқсас, алайда оларға қарағанда неғұрлым жалпы сипатқа ие. Этникалық (этномәдени) стереотиптер – белгілі бір тілде өз орны бар, «әлдебіреудің» бағалауы арқылы емес, ол сол тілде сөйлеушінің өзінің ынтасымен оның тіліне оралып тұратын, өзіндік тілдік әлемінің, оның әлем бейнесі туралы түсінігінің құрамдас бөлігі. Этникалық стереотип ұғымы үшін тілдік құзыреттілік (сөздің «этникалық» мағынасы) қана емес, сонымен қатар прагматикалық (қарым-қатынас) құзыреттілік (әлем, сыртқы шындық туралы білім) те маңызды. Заманауи этнолингвистикалық және әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулердің нәтижелерінің көрсетуі бойынша бұл стереотиптер тобы этностың өзіндік сана-сезімі және өзін-өзі тануы үшін маңызды құрылым түзуші және этно түрлендіруші рөлдерін («өзінің» және «бөтен») адамдар туралы, «өзінің» және «бөтен» ел құндылықтар жүйесі туралы ұғым) атқарады.

Этномәдени стереотиптер сипаттамалары туралы сөз қозғағанда, олардың кең таралуын және қайталануын, сондай-ақ жоғары тұрақтылық дәрежесін атап өтеміз. Мысалы, әрбір мәдениет «өздерінің» нанымдары мен құндылықтары жүйесі негізінде «бөтеннің» портретін жасайды. Осыған байланысты, этникалық стереотиптер «бөтенге» қатысты сенім-нанымдармен, салт-жоралғылармен және ырымшылдықпен байланысты көптеген қате түсініктерді жинақтауы мүмкін. Осы қате түсініктер негізінде әр мәдениеттегі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың алуан түрлері жатады.

В.А.Маслованың пікірінше, этномәдени стереотиптер – бұл қандай да бір халықты сипаттайтын ерекшеліктер туралы жалпыланған көрініс болып табылады. Мысалы, әр ұлт өкіліне қатысты қолданылатын тұтас халық туралы стереотиптер бар: немістің мұқияттылығы, орыстың «мүмкін», қытай рәсімдері, африкалық темперамент, италияндықтардың қызбалығы, финдердің қырсықтығы, эстондардың асықпауы, поляктардың сыпайылығы [5].

«Этникалық стереотип» ұғымының құрылымына автостереотип және гетеро-стереотип ұғымдары кіреді. Автостереотиптер адамдар өздері туралы не ойлайтынын көрсетеді, ал гетеростереотип басқа халық туралы көзқарасты білдіреді және ол сыншыл болып келеді. Мысалы, бір халықта ақша туралы оны дұрыс санай білу қажет, үнемдей білу керек, есептеп жұмсау қажет және ол отбасылық бюджет үшін өте маңызды болса, басқа халық үшін ол сарандық көрінісі болып саналады. Адамдар этномәдени стереотиптерді «елден ерек» болмау үшін қажетті үлгілер ретінде қабылдайды. Сондықтан стереотиптер адамдарға күшті әсер етеді және стереотипте жеке адамда, жалпы ұлт бойында көрініс табатын қасиеттер бой көрсетеді. Этномәдени стереотиптерді зерттеумен айналысатын этникалық психология бойынша мамандар мынадай қызық мәселені анықтаған. Мысалы, экономикалық дамуы жоғары деңгейдегі халықтар, адам бойындағы ақылдылық, жинақылық, іскерлік, ісінің өнімділігі сияқты қасиеттерді жоғары бағаласа, ал экономикасы төмен ұлт мейірімділік, ақпейілділік пен қонақжайлылықты жоғары санайтынын атап өтеді. Бұған С.Г. Тер-Минасованың зерттеуі дәлел бола алады: оның нәтижелері бойынша, ағылшын қоғамында кәсібилік, еңбекқорлық, жауапкершілік сияқты қасиеттер жоғары бағаланса, ал орыс ұлтында – қонақжайлылық, коммуникабельділік, әділдік жақсы қасиет ретінде бағаланады [6].

Сонымен, қорыта келе біз бұл шағын мақалада стереотип және этностереотип деген мәселеге тоқталып, гуманитарлық ғылымда стереотип ұғымын анықтауға талпыныс жасадық. Тілдесім стереотиптерінің типологиясы мен ерекшеліктері, қазақ мәдениетіндегі қатысымдық стереотиптер мәселесі – тереңірек талдауды қажет ететін күрделі мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Маркина Н.А., Прохоров Ю.Е. Мы похожи, но мы разные...(учебное пособие по русской культуре и русскому менталитету). –М.: Русский язык, 2004. –125 с.
- [2] Липпман У. Общественное мнение /Пер. с англ. Т.В. Барчунова. Под ред. К.А.Левинсон, К.В.Петренко. – М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. – 412 с.
- [3] Спингар М.Р. Изменения стереотипов в коммуникативной компетенции иностранца // Русский язык за рубежом. –2009. – № 1. –132 с.
- [4] Клейнер Ю. А. Формулы и клише //Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии: материалы международной научной конференции. Уфа, Башкирия, 2008. –С. 23-28.
- [5] Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. –162 с.
- [6] Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учебное пособие. – М.: Слово, 2000. – 144 с.

Ә.Ж. Әміров¹, Б.И. Досанов¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРДІҢ КЕЙБІР ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация: Қазақ тілінде қазіргі кездегі кірме терминдер үлесі 70-80 %-ды құрайтынын ескерсек, 60-жылдары да оның аз болмағанын шамалауға болады. Арнайы дәл есептеу жүргізілмесе де, 1959-1963 жылдары шығарылған орысша-қазақша екітілдік 12 терминологиялық сөздікте кездесетін жағат терминдер үлесі өзбек тіліндегі 18-19 пайыздан әлдеқайда көп екені анық. Сондай-ақ бізде 90-жылдары өріс алған ұлттық бағыттың Өзбекстанда 80-жылдардың ортасында-ақ басталғанына куә боламыз.

Тірек сөздер: термин, кірме терминдер, қазақ терминологиясы, ұлттық психология

А.Ж. Амиров¹, Б.И. Досанов¹

¹Казакский Национальный университет имени аль-Фараби

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ СНГ

Аннотация: Учитывая, что в казахском языке доля существующих в настоящее время заимствованных терминов составляет 70-80%, можно предположить, что в и 60-е годы она была немалой. Очевидно, что доля заимствованных терминов, содержащихся в русско – казахских двуязычных терминологических словарях, изданных в 1959-1963 годах, значительно превышает аналогичную долю - 18-19% в узбекском языке. Общеизвестно, что национальное движение, получившее развитие у нас в 90-х годах, началось в Узбекистане в середине 80-х годов. В статье рассматриваются некоторые аспекты терминологии исторически близких народов, повлиявшие на терминологические процессы в казахском языке.

Ключевые слова: термин, заимствованные термины, казахская терминология, национальная психология

A.Zh. Amirov, B.I. Dosanov

¹Kazakh National University named after al-Farabi

TERMINOLOGICAL PROCESSES IN SOME CIS COUNTRIES

Annotation. Taking into account the fact that the share of currently existing borrowed terms in the Kazakh language is 70-80%, it can be assumed that in the 60s it was also considerable. It is obvious that the share of borrowed terms contained in the Russian-Kazakh bilingual terminology dictionaries published in 1959-1963 significantly exceeds the analogous share - 18-19 percent in the Uzbek language. It is generally known that the national trend that developed in

our country in the 90s began in Uzbekistan in the mid-80s. The article deals with some aspects of the terminology of historically close peoples that influenced the terminological processes in the Kazakh language.

Keywords: terms, borrowed terms, Kazakh terminology, national psychology

1917 жылғы Қазан төңкерісі жалпы қоғамның дамуына да, оның ішінде терминология ілімінің де қарқын алуына әсер еткен сыртқы фактор болды. Десе де, ол Ресей империясын қоршаған ұлттық құрылымдардың барлығына бірдей ықпал еткен жоқ. Бұл осы елдердің сол кездегі тілдік даму деңгейіне байланысты болды. Ол туралы белгілі кеңестік әлеуметтік тілтанушы ғалым В.М. Алпатов: «Лишь немногие народы (украинцы, грузины, армяне и некоторые другие) имели сложившиеся литературные языки, которые позволяли немедленно перевести на родной язык деловую переписку или театральные представления. Большинство языков не имело сложившейся нормы, а очень многие – и письменности. ... Равноправие и свободное развитие языков и культур ни в коем случае не понималось как предоставление народам права жить так, как они жили до присоединения к России. Речь шла о скорейшем приведении их в то состояние, в котором жили к началу XX в. народы развитых, прежде всего европейских стран, пользовавшиеся своими языками в сфере общественной жизни и светской культуры» [1, 116-117].

Осы үзіндіден көрініп тұрғандай, жана қоғамдық қатынастардың орнауы бір саяси-құқықтық кеңістіктегі елдердің терминологиясына бірдей ықпал етті деуге болмайды, бұл әсер әрбір ұлт тілінің жеке мүмкіншіліктерімен байланыста жүзеге асты. Тіл мүмкіншіліктері деп сол тілдің жазба дәстүрін, осы тілде жарық көрген әртүрлі сөздіктерді, оқу, ақпарат құралдары мен оның зерттелу дәрежесін айтатын болсақ және бұл нәрселердің өз кезегінде ұлттың тарихы мен менталитетінен тыс тұра алмайтынын ескерсек, қазіргі тәуелсіз елдердегі тіл саясатының ерекшеліктерін ұғына түсеміз. Дербес ұлттық мемлекеттердің тіл саясатында, терминологиялық жүйесінде кездесетін ерекшеліктер олардың бәрі бастан өткерген кеңестік ортақ терминология қалыптастыру саясаты дәуірінде де жоғалып кеткен жоқ. Мұны Мәскеу қаласында 1986 ж. өткен терминологиялық жиын материалдары айқын дәлелдейді. Мәселен, осы материалдан 20-30-жылдары өзбек тілінде де ғылыми-техникалық терминдерді реттеу мен біріздендіру, сондай-ақ жүйелеу, тіпті өзбек тілінің орфографиясын үндестік заңына бағындыруға тырысу әрекеті қолға алынғанын көреміз [2, 7-28]. Мысалы: «В 1927 г. на конференции было принято решение о подчинении орфографии узбекского языка закону сингармонизма. Это относилось и к русско-интернациональным заимствованиям, вследствие чего написание многих русско-интернациональных слов (и в печати, и в словарях) стало трудночитаемым, например: рүгүлетәг, ‘пролетарий’, гівәлытсijә, ‘революция’, дьалеക്тыка, ‘диалектика’, iskәf, ‘шкаф’, апықльq, (daqьqьq) ‘точность’ и мн. др.

Несмотря на эти и другие недостатки, выпущенные в свет словари сыграли важную роль в упорядочении и унификации, а также систематизации научно-технических терминов узбекского языка. В них были собраны многие народные термины, сохранившиеся с древнейших времен. Именно в этих словарях был заложен фундамент современных научно-терминологических систем» [3, 10].

Әрине, мұндай процестердің сол дәуірде өз елімізде қазақ тіліне де қатысты жүргізілгенін білеміз. Тіпті одан кейінгі терминология дамуының кеңестік кезеңінде де ортақ термин қор қалыптастыру үрдісінің көрші өзбек тілінде де біздікіне ұқсас із қалдырғанын айтуға болады. Бұл жайлы зерттеуші Г.Р. Асатованың XX ғасырдағы Өзбекстанның тіл саясатына қатысты жазған еңбегінен көп мәлімет алуға болады

[37]. Алайда біздің бұл арада назар аударатын жайымыз – екі тіл арасында белгілі бір ұқсастықтар болғанымен, маңызды айырмашылықтардың да болуы. Айырмашылықтар терминология саласына да қатысты болды: кейінгі кеңестік дәуірде өзбек тіліне орыс тілінен енген интернационалдық терминдер саны жылдан-жылға өсіп отыр дегенмен, олардың үлесі өз тіліміздегі кірме терминдер үлесімен салыстырғанда әлдеқайда аз екенін көреміз. 20-жылдардан бастап 60-жылдарға дейінгі өзбек тіліндегі кірме терминдер үлесін көрсететін мына дерекке назар салайық: «Так, если в 1924 г. доля русско-интернациональных заимствований в лексическом фонде узбекского языка составляла всего 0,9 %, то в 1927 г. она достигла 1,6 %, в 1930 – 11,11 %, в 1934 г. – 12,7 %, в 1940 г. – 15,0 %, в 1949 г. – 18,0 %, в 1967 г. – 19 %» [3, 15].

Қазақ тілінде қазіргі кездегі кірме терминдер үлесі 70-80 %-ды құрайтынын ескерсек, 60-жылдары да оның аз болмағанын шамалауға болады. Арнайы дәл есеп-теу жүргізілмесе де, 1959 – 1963 жылдары шығарылған орысша-қазақша екітілдік 12 терминологиялық сөздікте кездесетін жағат терминдер үлесі өзбек тіліндегі 18-19 пайыздан әлдеқайда көп екені анық. Сондай-ақ бізде 90-жылдары өріс алған ұлттық бағыттың Өзбекстанда 80-жылдардың ортасында-ақ басталғанына куә бо-ламыз. Аталған дерек-көзіндегі мына ақпарат соның дәлелі: «В последние годы по инициативе отдельных ученых, работников издательств, составителей словарей и др. практиков наметилась тенденция деинтернационализации научно-технических терминов узбекского языка. Вместо уже укоренившихся терминов, например, ... студент, витамин, медицина... в республиканской печати, а также в другой печатной продукции стали часто употребляться отжившие свою жизнь термины ... талаба, дармондори, тиббиёт...» [3, 19].

Ал енді В.М. Алпатов айтып өткендей, грузин, армян тілдері көне жазу дәстүрі болуының арқасында ұлттық тілдік ерекшелігін сақтап қалу тұрғысынан көп зардап шеккен жоқ деуге болады. Мысалы, грузин тіліне қатысты мынадай деректі кездестіреміз: «Интернациональные слова (преимущественно греческого и латинского происхождения), заимствование которых имеет многовековую традицию и эквиваленты которых отсутствуют в грузинском языке, прочно вошедшие в словарный состав и других языков, употребляются без перевода, но с фонетической адаптацией, свойственной системе грузинского языка. При заимствовании принимаются во внимание определенные традиции и нормы их передачи» [4, 57]. Аудармасыз алынса да, терминдердің «грузин тілінің фонетикалық ерекшелігіне сай қалыптастырылуы» біздің 30-жылдары айырылып қалып, бүгінгі күнге дейін іске асыра алмай отырған ережеміз екені белгілі.

Армян тілініңде грузин тілі тәрізді кірме тілдік элементтерді өз тілінің заңдылықтарына толық бағындыратынын көреміз: «При прямых заимствованиях современный восточно-армянский литературный язык подчиняет иноязычные наименования и термины своим фонетико-орфоэпическим, грамматическим, семантическим, а на письме – также орфографическим законам. Так, например, при заимствовании слов и наименований с удвоенным согласным в армянском принимается, как правило, написание с одним согласным» [5, 215].

Әрине, мұндай үрдіс ұлттық ерекшеліктерін сақтауға көп көңіл бөлетін Балтық жағалауындағы эстон, литва, латыш тілдеріне де тән екені түсінікті. Мәселен, К.Гайвянис пен С.Кейнистің мақаласынан литва тілінің осындай ерекшелігін көреміз [6, 93-110].

Сонау 20-30-жылдардағы, кейінгі кеңестік дәуірдегі ұлттық республикалардағы терминологиялық үрдістердің ерекшеліктері қазіргі тәуелсіз ұлттық мемлекеттерде сақталып, жалғасын табуы заңдылық деуге болады. Мерзімді басылымдағы «Как нам

обустроить законотворческий процесс» деп аталатын мақала авторының: «Бізде бекітілген қажетті лексика-терминологиялық қор қалыптаспаған. Бұл тұрғыдан біз Европаны былай қойғанда, қазіргі ТМД, бұрынғы КСРО елдерінен де қалып қойдық. Мәселен, кейбір Балтық жағалауы елдерінде ресми бекітілген терминдер саны 200 мыңға жуықтайды, ал бізде 5 мыңның төңірегінде. Сондықтан бізде жекелеген терминдер әртүрлі аударылады» – деген мәліметін [7], бір жағынан, тарихи тұрғыдан заңды құбылыс дейміз. Аталған фактордың маңыздылығын аталған елдердей бай жазу дәстүрі бар деуге келмейтін ұлттық республикалардың кеңестік дәуірдегі терминологиялық ахуалы да растайды. Нақтырақ айтқанда, терминологиясы кеңестік кезеңде ғана қалыптасу дәуірін басынан кешірген бауырлас қырғыз және түркмен елдерінің терминологиялық жүйесі кеңестік тіл саясатының әсеріне бой алдырып, өз ерекшеліктерін сақтап қала алмағандарын көреміз. Мысалы, түркмен тіліне қатысты мынадай деректі кездестіреміз:

«В период с 1930 по 1940 г. был издан ряд словарей, как общих, так и терминологических, объем которых ограничивался пределами 2000-5000 слов. ... Все эти словари по составу, приему лексикографирования несут на себе отпечаток того времени. Так, например, в «Русско-туркменском словаре военной терминологии» ряд терминов, которые не смогли найти эквивалентного выражения в туркменском языке, переданы описательным путем. Ср. парашют – аэропландан, өзүнигөй бермө күчин саяван (сейчас парашют);

Многие термины, например, адъютант, аэродром, взвод, корпус, танк, сапер, ракета, масштаб, инспектор, составляющие интернациональный фонд русской лексики и не поддающиеся переводу на туркменский язык, включены в словарь в неизменном виде, с сохранением их русского написания» [8, 232].

Сондай-ақ терминологиялық жүйесінің даму ахуалы қазақ тіліне ұқсас қырғыз тіліне қатысты табатынымыз: «В 30 – 40-е годы часть интеллигенции стояла за полное подчинение заимствованных из русского языка терминов фонетическим законам киргизского языка и, в соответствии с этим, за киргизского орфографическое оформление. Так возникли заимствованные термины сыйпыр ‘цифра’, бексил ‘вексель’, исмета ‘смета’, жаарупа ‘Европа’, пуронт ‘фронт’, ыстанса ‘станция’, кемесия ‘комиссия’, кеперетив ‘кооператив’ и мн. др. Сейчас, на основании новых принципов создания терминов, не имеющие точных эквивалентов в киргизском языке термины, употребляются без изменения, в том произношении и написании, в каком они функционируют в русском языке» [9, 161].

Әрине, ұлт тілдерінің өздерінің немесе олардың терминологиясының даму деңгейі тілдік фактор ретінде, ал оларға кеңестік тіл саясатының тигізетін ықпалы сыртқы фактор ретінде жеке қарастырылатыны белгілі. Келесі тарауларда біз оларға жеке-жеке тоқталатын да боламыз. Бұл арада біз тілдік және тілден факторды қазіргі қазақ терминологиясында қалыптасқан көкейкесті мәселелердің маңыздылығын ашып көрсету мақсатында ғана қозғап отырмыз.

Жоғарыда келтірілген деректерден тілдік ахуалды анықтауға ықпал етуші себептердің көбіне бірлікте көрініп, кешенді түрде әсер ететінін байқаймыз. Осындай әртүрлі факторлардың түйісуі өз кезегінде тілдің терминологияның дамуына ықпал ететін басқа да себептердің емес, біз жұмыста қабылдаған терминмен айт-сақ, уақытша факторларды ашып көрсетуге негіз болатынын аңғарамыз. Мәселен, сөз болып отырған белгілі бір тарихи кезеңде тілдік жазу дәстүрі, терминологиясының даму деңгейі барлық халықтарда бірдей болмайтыны түсінікті. Ал осыған қарамастан, сыртқы фактордың әсері біз қарастырып отырған ұлттық республикаларда бірдей болғанын айттық. Бұл жағдайда бірдей сыртқы себеп әсер етіп отырса да, оның салдарының әр елде әртүрлі

көрінуін тек сол елдердің тілдік мүмкіндіктерімен ғана түсіндіруге бола ма деген сұрақ туындайды. Осы тұрғыда БАҚ-та жиі көтеріліп жүрсе де, арнайы зерттеу объектісі бола қоймаған ұлттық мінез, ұлттық психология тәрізді категориялардың сол ұлттың рухани игіліктерін, оның ішінде жазу дәстүрін, сондай-ақ тілді ақпарат алу, қатынас жасау құралы ретінде қалыптастыруға тигізетін ықпалы туралы айту керек болады.

Ұлттың өзіне ғана тән ерекше қасиеттері жайлы жазылған еңбектер аз емес [10; 11; 12; 13]. Ұлттық психология, оның құрамдас элементтері ұлттық мінез, ұлттық темпераментке әсер ететін маңызды бір фактор – әр халықтың қалыптасу тарихы өтетін географиялық ортасы. Оны осы тұрғыдағы алғашқы фактор деуге де болады. Ол жайлы өткен ғасырлардағы ресейлік танымал өнер тарихын зерттеуші П.П. Гнедичке сілтеме жасаумен шектелеміз: «Человек всегда и везде – продукт той страны, где он живет. Природа влияет на людей, образуя в известной форме их общественный строй, направляя их телесную и духовную жизнь по известному пути. Жители морских побережья развиваются скорее, являются более предприимчивыми, чем жители континентальных стран, где кругозор первобытного человека сжат кольцом гор, лиственной декорацией леса. Береговой климат переменчив; над морем часто носятся облака и лют на землю дождем; по берегам меньше растительности, чем внутри материка. Болезненные и лихородочные явления от сырых, холодных ветров заставляют человека заботиться о заготовлении шкурных одежд. Лесной житель прячется под кров от густой листвы и она служит ему естественным шалашом, горный и береговой житель селится в пещерах, выкладывая свое логовище, по примеру птиц, мягкой травой, листьями, мхом и ворослями; более хитрый, чем окружающие его животные, человек – изгоняет их из убежищ и, как мощный узурпатор, занимает их место» [14, 6].

Әрине, ұлттың қалыптасуына әсер ететін тарихи, әлеуметтік, экономикалық, генетикалық факторлардың да маңызы зор. Бірақ бұл арада оларға тоқталып жату артық. Тек зерттеу нысанымызға байланысты мынаны атап көрсете аламыз: бүгінгі қазақ тіл білімінде, оның ішінде терминологияда шешімін таппаған мәселелердің қордаланып қалуының басты себептерінің бірін бір саяси-экономикалық кеңістікте, бір заңдық-құқықтық негізде өмір сүрген бұрынғы КСРО құрамындағы ұлттық республикалардың терминжасам тарихына шолу арқылы да анықтауға болады. Аталған салаға байланысты осы елдер арасындағы ерекшелікті термин жасауға тікелей әсер ететін жазу дәстүрі, лексикалық қор, тілдің зерттелу деңгейі сияқты тілдік фактормен, ал оны өз кезегінде ұлттық психология тәрізді сыртқы қосымша факторлармен тығыз байланыста қарастыру керек екен.

Қазақ терминологиясының шешімін таппаған мәселелерінің көптігі қазақ тілінің шетелдердегі қолданыс аясына, өз қызметін іске асыру мүмкіншілігіне де әсер етеді. Мәселен, Өзбекстанда тұратын қандастарымыздың қазақ тілінде білім алу, қазақ тіліндегі оқулықтармен қамтамасыз етілу қиындықтарының бір ұшы осымен шектесіп жатыр. Бұл мәселенің Өзбекстан тәрізді қазақтар көп шоғырланған Қытай еліне де қатыстылығын мына пікірден аңғарамыз: «Қытай тілінде буындық-мағыналы жазу қолданылады да, қытай иероглифтерінің өзінен оның мағынасы шығып тұрады. Бұл өзге тілге аударуға қолайлы. Оның үстіне қытай тілі өзге тілден атау қабылдағанда, мейлі халықаралық термин болсын, 99 пайызын дерлік өз тіліне аударып қабылдайды. Соған сәйкес қытайша атаулар да, негізінен, қазақ тіліне аударылып қабылданған. Десе де, өкініштісі, олардың ішінде Қытайдан тыс елдердегі қазақтарға түсініксіз атаулар көп кездеседі. Керісінше, Қазақстандағы жасалынған терминдер де қытайдағыларда қолданылмайды. Осылайша, жазу жүйесі ұқсамауынан, екі елдегі қазақтар бір-бірінің басылымын оқи алмауы өз алдына, жасалынып жатқан терминдердің бір нормаға

түспеуі себебінен өзара түсініспейтін. Соның зардабынан қазақ пен қазақ өз тілін тілмаш арқылы ұғынысатын дәрежеге жетті» [15, 50].

Автор орынды ескертіп отырғандай, жазу графикасының әртүрлі болуы салдарынан қалыптасып отырған қиындыққа екі ел арасындағы терминологиялық жұмыстардың өзара үйлесімсіздігі және олардың алдымен қазақ тілінің өз Отанында дұрыс жолға қойылмауы қосылып отыр. Тіпті алғашқы мәселені болашақта бір жазуды екінші түрлі жазуға автоматты ауыстыратын компьютерлік бағдарламалар көмегімен шешуге болады десек, екінші мәселенің одан әлдеқайда ауқымдылығы мен өзектілігін көреміз. Бұл, әсіресе, ғылыми-техникалық терминдер саны үздіксіз артып отыратын заман үрдісіне ілесуімізге байланысты күн тәртібіндегі сұрақтарды дер кезінде шешіп отыруды талап етеді. Бұл үшін ішкі де, сыртқы да факторларды өзара байланыста қарастыру керек. Аталған автордан осыған орай мынадай ойды табамыз: «... Тілдік норманы, жазу мен термин жүйесін қалыптастырып, бүкіл қазақ халқына тарату және оны тұрақтандыру, бір ізге келтіру тек жазба тілдің ғана қолынан келмейді. Оған тілдің қызметін реттеп, белгілі жүйеге келтіріп, заңдастырып отыратын (қазақтар шоғырлы қоныстанған елдердегі) тіл мамандары мен мемлекеттік құзырлы орындардың белсенділігі қажет. Бұл барыста Қазақстан Республикасы ұйымдастырушылық рөл атқаруы тиіс. Өзге елдер сияқты (мәселен, Ресей) шетелдегі қатынастарымыздың тілін «қызғыштай қорымасақ та», сол елдердегі құзырлы орындармен мемлекеттік деңгейде сөйлесіп, қазақ тілі мәселесін халықаралық деңгейде, жалпы ұлттық мүдде тұрғысынан шешуге тырысу керек» [15, 51].

Терминологиялық үрдісті мемлекетаралық реттеу туралы айтқанда, оның бір тілде сөйлейтін ұлт өкілдерінің өзара түсінісуін жеңілдетіп, қарым-қатынастың дамуына ықпал ететіндігінен басқа жағын да ескермеуге болмайды. Бұл екіжақты нәтижелі үдеріс, яғни аталған мақсатта қолға алынатын іс-шаралардың жемістілігіне мәселенің екіжақтылығының өзі септігін тигізеді деуге болады. Бұлай дегенде алдымен өзге мемлекетте қазақ тілі мәселесімен айналысатын құрылымдардың іс-тәжірибесін, жергілікті жердегі қазақ тілінің лексикалық қоры мен сөзжасамдық тәсілдерін пайдалануды айтып отырмыз. Әсіресе, қытай қазақтарының мол мұра-сы, жинаған материал, зерттеулері, тіпті қазақ емес қытай зерттеушілерінің өзінің де мемлекеттік тұрғыдан қазақ тіліне қатысты жүргізген зерттеулерінен хабарсыз, қазіргідей оқшау отыруға болмайды. Бұлар қазақ терминологиясын қалыптастырудың маңызды бір көзі ретінде терминологияны ұлттық бағытта дамытуға қызмет етуге тиіс.

Термин саласында ұзақ жылдар еңбек еткен профессор Б.Қалиев айтқандай: «Мемлекеттік тілдің келелі мәселелерінің бірі – терминология проблемасы. Бұл проблеманы бүгінгі күнгі өмір талабының өзі туғызып отыр. Өйткені мемлекеттік тіл мен терминология мәселесі бір-бірімен тығыз байланыста, бірлікте шешілетін нәрсе.

Терминология проблемасының маңыздылығы, біріншіден, бүгінгі күннің терминологиясын дұрыс жасаумен, оның реттілігімен, тұрақтылығымен, екіншіден, мемлекеттік тілдің ертеңгі күй-жайы мен болашағын қанағаттандыра алатын ахуалымен өлшенуге тиісті.

Олай болса, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытудың ең басты жолы – оның ғылыми терминдерін жасау, оларды ретке келтіру, жүйеге түсіру және оны қолданысқа ендіру» [16] екені ендігі жерде дау тудырмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Алпатов В.М. Языковая политика в СССР в 20-30 годы: утопии и реальность (113-

127) // –Восток, 1993. –№5. – С. 175.

[2] Данияров Р.Д. Узбекская терминология. С. 7-28 // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. – М.: Наука, 1987. –287 с.

[3] Асагова Г.Р. Языковая политика в Узбекистане в XX веке: суть, последствия и уроки: Автореф. канд. филол. наук. – Ташкент, 2004. – 28 с.

[4] Гамбашидзе Р.Б. Грузинская терминология. // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. –М.: Наука, 1987. –287 с.

[5] Казанчян Л.О. Армянская терминология (196-226) // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. – М.: Наука. 1987. –287 с.

[6] Гайвянис К., Кейнис С. Литовская терминология (93-110) // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. –М.: Наука. 1987. –287 с.

[7] Как нам обустроить законотворческий процесс // Юридическая газета. 2002, 16 октября.

[8] Мескутов В., Амансарыев Б. Туркменская терминология // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. – М.: Наука, 1987. –287 с.

[9] Дуйшеналиева Т., Закирова В. Киргизская терминология. // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. –М.: Наука, 1987. –287 с.

[10] Бурбаев Т. Қазақ халқы менталитетінің қазіргі кезеңдегі даму ерекшеліктері: әлеуметтік философиялық талдау: филос. ғылым. докт. автореф. – Алматы., 2004. – 54 б.

[11] Межрасовые и межнациональные отношения в странах Европы и Америки XIX-XX вв. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 1996. – 300 с.

[12] Москалев А.А. Национальное строительство в КНР (80-е годы). –М.: Наука, 1992. –183 с.

[13] Этнический национализм и государственное строительство. –М.: ИВ РАН НА. –432 с.

[14] Гнедич П.П. История искусств (зодчество, живипись, ваяние). –Красноярск: Российский фонд культуры ХТО «Краевед» совместно с ТОО «Интеграл», 1994. – 597 с.

[15] Ғабитханұлы Қ. Шетелдегі қазақтардың термин жасау үрдісі және қазіргі проблемалары // – Астана, 2002. – 20 б.

[16] Қалиұлы Б. Қазақ терминдеріне қамқорлық қажет! (24-27) (Мемтерминкомға ашық хат) // Терминологиялық хабаршы, 2002. – №2.

МРНТИ 16 21 07

М.Сабыр¹, Б. Жексенғалиев²

¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы. Орал қ., Қазақстан

²Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы» қоғамдық бірлестігі БҚО филиалының төрағасы. Орал қ. Қазақстан

МӘҢГІЛІК ТІЛГЕ БАСТАР ЖОЛ – ТІЛДІҢ ТАБИҒИ БОЛМЫСЫН САҚТАУ

Аннотация: Ғасырлар бойы тілді өзге тілдер ықпалынан қорғап келген үндесім заңы қазақ тілін оқыту әдістемесінің, тілдің орфоэпиялық нормаларының және жаңа ұлттық жазудың тірегі болғанда ғана қазақ тілінің ажары кіріп, қазақ сөзінің сәні келеді, қазақ сөзі құлақ күйі кеткен емес, құлақ күйі келген домбыраның қоңыр үні болып болашаққа жетпек. Ұлттық сана жаңғыруының басты шарты – төл ұлттық әліп-би қабылдау.

Тірек сөздер: қазақ тілі, оқыту әдістемесі, орфоэпиялық норма, ұлттық жазу

¹М.Сабыр, ²Б. Жексенғалиев

¹Профессор Западно-Казакхстанского инновационно-технологического университета, доктор филологических наук
Уральск, Казахстан

²Председатель отделения ЗКО Международного общественного объединения «Қазақ тілі»
Уральск Казахстан

ПУТЬ К ВЕЧНОСТИ ЯЗЫКА – В СОХРАНЕНИИ ПРИРОДЫ ЯЗЫКА

Аннотация: Закон сингармонизма, веками защищавший язык от влияния других языков, стал опорой методики преподавания казахского языка, орфоэпических норм языка и новой национальной письменности. Главное условие возрождения национальной сознания - это создание национального алфавита.

Ключевые слова: казахский язык, методы обучения, орфоэпическая норма, национальная письменность

M. Sabyr¹ B., Zheksengaliev²

¹Professor of West Kazakhstan Innovation and Technological University, Doctor of Philology. Uralsk, Kazakhstan

²Chairman of the WKO department of the International Public Association «Kazakh Tili». Uralsk Kazakhstan

THE WAY TO THE ETERNITY OF LANGUAGE IS TO PRESERVE THE NATURE OF LANGUAGE

Annotation. The law of synharmonism, which for centuries protected the language from the influence of other languages, became the mainstay of the teaching methods of the Kazakh language, the orthoepic norms of the language and the new national script. The main condition for the revival of national consciousness is the creation of the national alphabet.

Keywords: the Kazakh language, teaching methods, orthoepic norm, national writing system

Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы мемлекет құраушы ұлт қазақ қауымы көптен күтіп жүрген құнды мәселелерді көтерді. Қоғамға жаңа сілкініс әкеліп, көңілге жылу ұялатып, болашаққа сенім туғызды. Елбасы рухани жаңғырудың басты қағидаларын, алдағы міндеттерді елеп-екшеп берді. *«Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу»*, – деп атап көрсетті. Ұлттық код неге сүйенеді деген сұрақ туындайды. Сөз жоқ, ұлттық кодтың басты тірегі – тіл, әдебиет, тарих, ұлттық мәдениет, ата-баба дәстүрі. Уықты басқұр сақтаса, ұлтты дәстүр сақтаған. Бұлар – қазақ қауымын әлемдік басқа ұлттардан ажыратып, өзіндік бет-бейнесі бар ұлт екенімізді көрсетіп тұрған негізі атрибуттар. Осылар әлсіресе, бұзылса, сақталмаса, зерттелмесе, ұлттық бейнеміз де бұлдырай бастайды. ХХІ ғасырда жаһандануға жұтылып кетпеу үшін ана тіліміздің, мемлекеттік тіліміздің әлеуеті, қызметі әлеуметтік өмірдің бар саласында өркендеуі қажет.

Мақалада көрсетілген таяу жылдардағы басты міндеттердің бірі – қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру. Елбасыға жүгінсек, **«латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру ерекшеліктеріне байланысты»**. Қазақ әліпбиін латын графикасына ауыстыру – заман талабы. Бұл еліміздің әлемдік интеграцияға кірігуіне, түркі әлемімен байланысымыздың нығаюына, дүниежүзіндегі тарыдай шашылған қазақтың басын біріктіруге игі ықпал етеді.

Жаһандану кезеңінде бәсекеге қабілетті тіл болудың негізгі шарттарының бірі ұлттық жазуға байланысты екенін ескерген Елбасы мәселені нақты қойды. **«2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жана графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек»**.

Үстіміздегі жылдың 11 қыркүйегінде Парламент тыңдауына ұсынылған латын жазуының жобасы қоғамда қызу пікірталас тудыруда. Бұл жобаның басты артықшылықтары: қазақ әліпбиінің 42 әріптен 25 әріпке қысқарғандығы, басы артық белгілердің болмауы, компьютер пернетақтасынан шықпағандығы және әлемге кең тараған ағылшын әліпбиіне негізделгендігі. Дегенмен, бұл әліпбидің қазақтың төл дыбыстық жүйесін берудегі күрделі таңбалар ұсынуы көпшіліктің түсінбеушілігін туғызуда. Кейбір орыс тілінен енген дыбыстардың сақталуы, сөз жоқ, екіұдай емле ереже жасауды тағы қайталаймыз деген сөз. Сонда тіліміз қалай жаңғырады? ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың соңғы бір сұхбатында: *«Қазақ тілінде щ,ю,я әріптері жоқ. Японияны қазақтар Жапония дейді. Ч, ю,я,ь,ъ белгілері жоқ. Яғни біз осы әріптерді қолдану арқылы нағыз қазақ тілін бұрмаладық. Сондықтан бұл маңызды шара және онда ағаттыққа жіберуге болмайды»*, – деген сөзіне сүйенсе отырып, ұсынылған әліпбидің құрамындағы қазақ

тіліне жат «ц, ф, и, в, ч» дыбыстары таңбаларын, тіпті араб-парсы тілінен енді деп еспеттеп жүрген «х, һ»дыбыстары таңбаларын да алып тастау қажет.

Егер әліпби құрамында бұл дыбыстар қалса, емле-ережемінде қиындықтар туындайды. Яғни қазақ сөзі үшін бір ереже, жат сөздер үшін екінші ереже қабылдауға тура келеді. Бұл өз кезеңінде орфографиямызды қиындатады.

Бүгінгі қолданыстағы емле ережемінде «и»мен «у» бірде дауысты, бірде дауыссыз дыбыстарды таңбалайды деген келеңсіз ереже бар. Осындай қиындықтардан арылу үшін қазақ тілінде екі дауысты қатар келмейді деген ережеге арқа сүйеп, орыс тілінен енген «и» әрпін алып тастап, қазақ сөздерінде (тиын – тыйын, биік – бйік) бұл әріпті қос дыбыстың таңбасы ретінде, ал «у»-ды дауыссыз дыбыс деп танып, у-дың алдында келетін ұ, ү дыбыстарын мойындап, ереже қабылдаған дұрыс (суұ, туу).

Жаңа әліпби құрамындағы диграфтардың барынша азаюын қалаймыз. Өйткені кейбір сөздер тым ұзарып кетейін деп тұр. Дауыссыз дыбыстардың диграфын қалдырып, дауысты дыбыстардың жіңішке сыңарын беруде ағылшын тілінде бар, яғни барлық интернет бағдарламаларда еркін қолданылатын апострофты (жіңішке дыбысты білдіретін дәйекше) алған жөн.

Жаңа әліпби туралы әңгімеде тіл мамандарымен бірге жалпы зиялы қауымды толғандырып отырған қазақ тілінде **өзге тілдерден енген сөздерді** қолдану туралы мәселесі. Әліпби жобаларындағы ең басты проблема да осы мәселеден туындап отырғаны рас, яғни кірме әріп таңбаларын әліпби құрамына алу немесе алмау. Әрине, өзге тілден сөз алмайтын тіл жоқ. Әңгіме сол сөздердің қолданылуында.

Халықаралық термин сөздерді қолдануға қатысты күні бүгінге дейін ғылыми дәлелденген бірыңғай ережеміз жоқ екені аян. Сондықтан да қазіргі кезде қазақ тіліндегі терминдер мәселесіне, халықаралық сөздерді қолдануға байланысты қазақ ғалымдары арасында ортақ пікір болмай тұр. Кейбір жалпы қолданыстағы кірме сөздерді қазақ тілінің заңымен айту мен жазу үрдісі басталды да және бұл тіл тынысын ашатын дұрыс қадам. Орыс тілінен еніп, қолданыста жүрген бірнеше сөздердің (*зауыт, тауар, пошта, кәбіл, режім, сілесір, төкір*) жазылуын Мемтерминкомның ресми түрде қайта бекітуі қоғамда түрлі сұрақтар туғызды. Бұл үрдісті кезінде А.Байтұрсынұлы қалыптастырған басқа тілден енген сөздерді тіл заңына бағындырып алу жолына, яғни «жат сөздерге қазақы шапан жабу» дәстүріне қайта оралу деп сипаттауға болар еді. Мәселе осы қағидагтың жарғылай болмысында болып тұр. Тіл тұтынушыларында заңды сұрақ туындайды. Бұл ереже неге барлық кірме сөздерге бірдей қолданылмайды? Мысалы: *экономика, техника, профессор, фестиваль* т.б. Әлде қазақы заңға бағынып жазылатын тек тұрмыстық сөздер ме? Қазақ тілінің заңы «*төкір мен сілесірге*» жүріп, «*министр мен профессорға*» әлі келмей ме? Бұл – термин сөздердің қолданылуына қатысты біз әлі нақты, тәуекел шешім қабылдай алмай отырғандығымыздың белгісі. Ал тіл болашағы үшін халықаралық сөздердің қазақ тілі заңына сәйкес айтылым, жазылым нормаларын реттеудің, емле ережелеріне өзгерістер енгізудің уақыты жетті деп ойлаймыз Тіл мәңгілік болу үшін ол өзінің табиғи болмысын сақтау керек. Ал тілдің табиғи бол-мысы сақталуы үшін тіл өзінің заңымен өмір сүруі керек. «*Тіл болса, оның заңы боларға керек*»[1, 391].

Сонымен бірге бұл өзгерістерді қолдамаушылар да бар. Орыс тілінің заңдылығымен жазылып, айтылып жүрген термин сөздерді қызғыштай қорып отырған бұл ағайын тоталитарлық жүйе қалыптастырған кешегі менталитеттен арыла алмай отыр. Халықаралық сөздердің қазақ тілі заңымен қолданылуы олар үшін сауатсыздық пен артта қалғандықтың белгісі іспетті. Жаңа әліпби жобаларында шет тілден енген сөздерді жазу үшін керек деп, тіл табиғатына жат таңбаларды қайтадан тықпалап отырғанымызды

басқаша қалай түсіндіреміз. Бұл арада біз кешегі кеңестік тіл саясаты қалыптастырған жағдайдан егемен ел болған бүгінгі күні де толық құтыла алмай отырғанымызды ашық айтқанымыз жөн.

Жалпы бір тілдің айтылым, жазылым жүйесінде екінші тілдің заңдылығы қатар қолданылуы мүмкін емес. Қолданылған жағдайда ол тіл табиғаты мен болмысының өзгеруіне, бұзылуына әкеледі. Әлемдік тәжірибеде жүздеген тілдердің жойылуына әкелген осы тілдік ықпал екені белгілі. Орыс тілінен енген сөздерді орыс тілі орфографиясымен жазу туралы арнайы ереже қабылданған кезден бері қазақ тілі де бұл ықпалдың тіл бұзар әсерін тікелей сезініп отыр. XX ғасыр басында осы мәселе көтерілгенде Алаш зиялылары бекер дабыл қақпаған екен. *«Тілдің заңына келмейтін жат сөздер көбейіп кетсе, тіл бұзылады, тілдің негізгі қасиеттері, тұрлаулы заңдары бұзылады»* [2, 97]. Алаш зиялыларымен үндес ойды кезінде ұлы жазушы М.Әуезов те айтты: *«Орыс тілі мен шетелдер тілінен алынған атаулардың орфографиясы бізде әлі дұрыс жолға қойылып болмаған сияқты. Мысалы, орыс тіліне француз, ағылшын, неміс, латыннан кірген ұшан-теңіз сөздер бар екен. Олар орыс тілінің заңына бағынып айтылады да, жазылады да. Біздің грамматикамызда осы жөнінде асыра сілтеу, сыңаржақтық бар сияқты»* [3, 262].

Туған тілдің болашағын ойлаған Мұқанның осы бір сөздері бүгін айтылғандай. Қазақ тіліндегі жат тілдік заңдылықтар және халықаралық сөздердің қазақ тілінде айтылымы мен жазылымы мәселесі қазіргі жағдайда тіл болашағымен тікелей байланысты мәселеге айналды.

Жат сөздердегі жат дыбыстық нормалар жеке сөздер айтылымына ғана емес, қазіргі қазақ сөзінің жалпы сөйлеу интонациясына әсер ете бастады. Қазақ сөзінің саздылығы мен әуезділігі жұтаңдап, бояуы кете бастауының басты себебі де тіл бұзар жат тілдік заңдылықтарда жатқаны анық. Орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа шет тілдерден енген сөздерді орыс тілі ережелерімен айту, жазу тәсілінің ана тілімізге ықпалы қандай болғанын бүгінде қазақ ғалымдары ашық айтып отыр.

«Күндердің күнінде «орыс тілінде таза сөйлеудің» емес, керісінше қазақтарды өз ана тілінде «орысша сөйлетуге қажет алдын ала жасалған шара екендігін біз енді зана түсіне бастадық» [4, 27].

«Шынында, ойсыз-күйсіз жан ауыртпай, даярға ұмтылу салдарынан тіліміздің шырқын 70 жыл бойы бұзып келгенімізді ашып айтар кез келді. Сонау 30-жылдардың орта шенінен бас алған тіл бұзар зиянкестік әлі күнге жалғасып келеді» [5].

«Енді, міне, ғалым аңсаған еркіндік заман келіп жетті, алайда мәңгүрт санамызға сіңіп қалған сол тіл бұзар емле ережелерден құтылу оңай болып отырған жоқ»[6].

Жалпы әлемдік тәжірибеде өзге тілден енген сөздерді өзгертпей алатын тіл жоқ. Сол сияқты халықаралық термин сөздердің ортақ қолданылу, жазылу ережесі де жоқ. Әр тіл өз сөздік қорындағы кірме сөздерді өз тілінің емле ережесімен жазып, дыбыс заңдылығымен айтады. Ол заңды да. Біз орыс тіліндегі нұсқасын пайдаланып жүрген түбі латын, грек сөздерінің ағылшын, неміс, француз, түрік тілдерінде қолданылуына назар аударайық. Мысалы:

Адвокат (лат. Advocates – құзырлы), advocate (ағыл), avocat (фран), advocat (нем), avukat (түрк);

Аттестация (лат. attestatio – куәлік), аттестаттау, dattectation (ағыл), attestation (фран.);

Декрет (лат. decretum – шешім), decree (ағ), decret (фр), decret (нем), kararname (түрк);

Лицензия (лат. licenta – құқық, еркіндік), licence (ағыл.), lizenz (франц.), ruhsatname

(түрк);

Сол сияқты орыс тіліндегі түркізмдердің қолданылуы да осы тұжырымға әбден келіп тұр. «*Беркут, аким, қапқан, курған, аул, камыш, арбуз*» т.б. Ал біз осы мәселеде қашан түпкілікті шешім қабылдаймыз? «*Дүниеде бір де бір тілде, оның ішінде орыс тілінің өзінде де, бұрын-соңды қолданылмаған, тіл табиғатына жат*» [4, 27] тәсілден қашан арыламыз? Өзге тілден сөздерді біз қазақ тіліне қызмет етуі үшін алдық қой. Ал тілімізге қызмет етсе, сол тіл заңына бағынуы керек.

Кез келген тілдің терминкор қалыптастырудағы міндетті түрде қолданатын қағида-ты – халықаралық терминдерді пайдалану. Бұл қалыптты да өркениетті үрдіс. Бұл арада бізге ештеңе ойлап табудың қажеті жоқ. Туған тіл тарихына көз салайық. Түркі тілдері ішіндегі ең бай тілдердің бірі қазақ тілінің сөздік қоры ғасырлар бойы өзге тілдерден сөз қабылдау арқылы да толығып келді және ол сөздердің тілге сіңіп кеткені соншалық, тіпті кірме төркінін ажырату оңай емес. Орыс, араб тілдерінен келген мыңдаған сөздер (*самаурын, кереует, болыс, үстел, пойыз, дәптер, кітап, қалам, молда* т.б.) қазақтың төл сөздеріндей, өйткені олар тіл заңына ба-ғынып қолданылуда. Сондықтан жоғарыдағы сөздердің (*кәбіл, сілесір, төкір*) тіл заңына сәйкестендірілуі дұрыс. «*Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса: Қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің бәрін де сол заңға келтіріп алу керек*» [2, 98]. Тек бұл жекелеген сөздерге емес, тұтас өзге тілдерден алынған сөздерге қатысты ереже болып емлеге енгізілуі керек. Әрине, қазіргі жазу жүйесі мен емле ережелеріне үйреніп қалған қауымның бұл өзгерістерді бірден қабылдауы қиын болар. Дегенмен туған тілімізді азып-тозудан сақтап қаламыз, болашақ ұрпаққа асыл қалпында жеткіземіз десек, тілдің жазу заңына өзгеріс қажет.

«*Қазақ тілі терминологиясы жазу емле ережелеріне тікелей тәуелді. Яғни термин сөздер үшін бөлек емле жасалмайды, ол ортақ ережеге бағынады. Ендеше емле ере-жемінде термин сөздерді жасау, қабылдау жөнінде жіберілген өрескел қатені түзеу қажет*» [5]. Академик Ө.Айтбаевтың бұл пікірі осы бағытта атқарылар істің бағыт-бағдарын анық көрсетіп тұр деп ойлаймыз.

Енді бүгін тарих ұлт пен ұлт тіліне даму мен өркендеуге жана мүмкіндіктер беріп отырғанда жаңа әліпбиімізде тіліміздің Ата заңына өріс беру арқылы ғана біз тілімізді табиғи таза қалпында сақтап қала аламыз. Ол мүмкіндік – қазақ тілінің сөздік қорын-дағы барлық сөздерді(өзге тілден енген сөздерді қоса) **сингармонизм заңы**, яғни **үндесім** нормалары бойынша қолдану.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 132 б.
- [2] Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезі. –Алматы, 2005. – 15 б.
- [3] Әуезов М. Шығармалар жинағы. 19 т.
- [4] Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. –Алматы, 2003. – 65 б.
- [5] Айтбаев Ө.А.Байтұрсынұлының өнегесі мен Ә.Қайдар қағидасы. //Егемен Қазақстан. – 25.09.2017 ж.
- [6] Жүнісбек Ә. Төл әліпби – төл жазу. –Алматы, 2017. – 30 б.

ЖАҢ ДИҢ-ДЖИҢ

Филология ғылымдарының докторы, профессор Қытай Халық Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕКІ ДӘРЕЖЕЛІ ГРАММАТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРІ

Аннотация: Тіл дегеніміз – мағына бейнелеуші шекті белгілерден құралған жүйе. Сипаттамалы (суреттемелі) лингвистиканың түпкілікті міндеті – тіл жүйесінің мағына бейнелеу механизмін айқындау. Тіл шекті мағына бейнелеуші құрамдарынан шексіз сөйлеу бірліктерін құрау арқылы шексіз мағына бейнелейді. Тіл жүйесіндегі мағына бейнелеуші белгілер (бірліктер) екі түрлі болады, бірі – лексика сипатты белгілер (бірліктер), енді бірі – грамматика сипатты белгілер (бірліктер).

Тірек сөздер: грамматикалық бірлік, жалаң және күрделі бірліктер, грамема мен грамматика

ЖАН ДИН-ДЖИН

¹Доктор филологических наук, профессор Китайской Народной Республики

ДВУХУРОВНЕВЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Язык - это система, состоящая из предельных признаков, отражающих смысл. Конечной задачей описательной лингвистики является определение механизма выражения смысла языковой системы. Смысловыражающие знаки (единицы) в системе языка бывают двух видов: одни – лексические знаки (единицы), другие – грамматические знаки (единицы). В статье рассматриваются особенности двухуровневых грамматических единиц в казахском языке. Показаны механизмы раскрытия грамматического значения единиц, являющихся одним из объектов описательной лингвистики и описательной грамматики.

Ключевые слова: грамматическая единица, простые и сложные единицы, грамема и грамматика.

JEAN DIN-JIN

Doctor of Philology, Professor of the People's Republic of China

TWO-LEVEL GRAMMATICAL UNITS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. A language is a system consisting of limiting features that reflect meaning. The ultimate goal of descriptive linguistics is to determine the mechanism for expressing the meaning of a language system. There are two types of semantic signs (units) in the language system: lexical signs (units) and grammatical signs (units). The article deals with the features of two-level grammatical units in the Kazakh language. The mechanisms of revealing

the grammatical meaning of units that are one of the objects of descriptive linguistics and descriptive grammar are shown.

Keywords: grammatical unit, simple and complex units, grammeme and grammar

Тіл шекті мағына бейнелеуші құрамдарынан шексіз сөйлеу бірліктерін құрау арқылы шексіз мағына бейнелейді. Әрқандай сөйлеу бірлігі лексикалық және грамматикалық бірліктердің бірігуінен жасалады, олардың тілдік мағынасы өзіндегі әрқайсы құрамдас бөліктерінің мағыналарының жай түріндегі қосындысы болып табылады, яғни $ABCD=A+B+C+D$. Мысалы:

Asan jaqsı adam? = (1)Asan + (2)jaqsı + (3)adam + (4){.....өрлеу интонациясы} + (5){зат._{-атау сеп.} +зат._{-жігіт}} (бастауыш-баяндауыштық қатынас) + (6){сын.+зат.} (сын-сипат анықтыруыш-

анықталушылық қатынас)
eki bala = (1) eki + (2) bala + (3){сан.+зат.} (сан-мөлшер анықтыруыш-анықталушылық қатынас)

balalar = (1) bala + (2){_{з.}-LAR} (көптік)

Қорыта келгенде, грамматика белгілі форма мен белгілі мағына ұштасқан мағына бейнелеуші нақ тұлға. Сипаттамалы грамматика сипаттамалы лингвистиканың бір тармағы болып, оның негізгі міндеті тілдегі грамматикалық мағынаны бейнелеу механизмін айқындау, ал осының алғы шарты сипаттаудың объектісін тұрақтандыру.

Қазақ тілінде (оның үстіне басқа да тілдерде) грамматикалық құрамның (бірліктің) саны қанша екендігі жөнінде әлі айқын жауап жоқ.

Төрт дәрежелі грамматикалық бірліктер жөнінде

Грамматика саласында төрт дәрежелі бірліктер деген көзқарас үстем орында тұрады, демек грамматиканың морфема, сөз, сөз тіркесі және сөйлем сынды төрт дәрежелі бірліктері болады дейді. Бұл көзқарас әсілі тіл мен сөйлеуді, лексика мен грамматиканы шатастырғандығынан болып отыр.

Грамматиканы осы көзқарас бойынша зерттеуге келмейді. Өйткені сөз тіркесі мен сөйлемнің саны шексіз, саны шексіз бірліктерді объекті ете отырып, бір нәрсені зерттеуге болмайды, оның үстіне лексикалық құрам (бірлік) арқылы грамматиканы зерттесек, «бас десе, құлақ деу» дегендей нәтиже шығады.

Грамматикалық бірлік

Грамматикалық бірлік, бәрінен бұрын сөйлеудің бірлігі емес, қайта тілдің бірлігі; оған қалса, лексикалық бірлікпен шегарасын айқын ажыратуға тиіс.

Сөз тіркесі де, сөйлем де сөйлеудің бірлігі, олардың саны шексіз болып, тіл жүйесінде (қорында) сақталған саны шекті мағына бейнелеуші белгі болмай, қайта тілдегі лексикалық және грамматикалық бірліктерден уақытша құралған құрылым, әрине мұндай құрылым грамматикалық бірлікке жатпайды.

Морфеманың екі түрлісі болады, бірі – сөзжасам морфемасы, енді бірі грамматикалық мағына бейнелейтін морфема, мұның кейінгісі ғана грамматикалық бірлік болады. Сөз де негізгі сөз және көмекші (шылау) сөз деп екі түрге бөлінеді, кейінгісі ғана грамматикалық бірлік болады. Алайда, грамматикалық бірлік қосымша мен көмекші сөзбен ғана шектелмейді, қазақ тілінде грамматикалық бірлік жасап, грамматикалық мағына бейнелейтін грамматикалық тәсіл кемінде бес түрлі болады, мысалы:

морфологиялық тәсілге тән грамматикалық бірлік: $\{\text{зат.} -LAR\}, \{\text{зат-сан(-тәул.)} -\check{G}A\} - \{\text{сын} -(\check{I}) rAQ\}, \{\text{егістік-тұрпат-егіс-болымды болымсыз} -D\check{I} -\check{z}ik.\}$
көмекші сөз тәсіліне тән грамматикалық бірлік: үшін, және, қою

сөздің (сөз табының) орын тәртібі тәсіліне тән грамматикалық бірлік: {сын.+зат.}

(сын-сипат анықтаушы-анықталушылық қатынас), {үстеу+етістік} (пысықтаушы-пысықталушылық қатынас)

Қайталау тәсіліне тән грамматикалық бірлік: зат. {AB-p(A)B} (сөйлеуші онша көзге ілмейтін түркім)

(сын-сипат сын. {Ap-AB} (күшейтпелі шырай), {etic.1 -(İ)p-etic.1 -(İ)p} (мақсатты түрде жалғастыру немесе қайталау)

Интонация тәсіліне тән грамматикалық бірлік: {.....(өрлеу интонация)} (таңырқай сұрау

лебізі)

Грамматиканың жалаң және күрделі бірліктері

Тілдік бірліктер, оның ішінде грамматикалық бірліктер сөйлеу бірліктерінде қамтылған, грамматикалық бірліктерді тану, тұрақтандыру үшін оларды сөйлеу бірліктерінен іріктеп алып шығу керек. Осы барыста тапқан грамматикалық мағынаны бейнелейтін бір тізбек, өз алдына бір ғана дербес бірлік болуы да мүмкін, бірнеше дербес бірліктердің қатар тұруынан болуы да мүмкін. Мысалы:

- (1) Men Asandı kir-**giz-be-di-m**.
- (2) Asan-**nîñ** kitab-**ï** osı.
- (3) Mîñ ayt-**qan-îñ-men** beker.
- (4) Asan kel-**gen-şe**, sen eşqayda barma.
- (5) Asan erterñ kel-**se kerek**.

(1) мысалдағы қатысты төрт құрамнан құралған тізбектің жалпы мағынасы өзінің төрт құрамдас бөлегінің мағыналарының жай түрдегі жиынтығымен тең, яғни -gizbedim=-giz+ -be+ -di+-m, бұның өзі бұл төрт құрамдас бөлегінің әрқайсысы заңдылық бойынша қолданылатын, демек, ұқсамаған жағдаятта белгілі форма арқылы белгілі мағына бейнелеу қасиетімен емін-еркін қолданылатын бірліктер екендігінен, төртеуі де дербес грамматикалық бірлік екендігінен дерек береді.

(2) мысалдағы «-nîñ» және «-ï»), Asan мен kitap-тың арасындағы тәуелдік анықтыуыш-анықталушылық қатынасты, яғни Asan – иеленуші, kitap – иеленуші екендігін, kitap Asan-ның иелігінде болатынын бейнелейді. Бірақ, бұл қатынас мағынасын «-nîñ» мен «-ï») жеке-жеке емес, қайта екеуінің сәйкесуінен қалыптасқан {зат.1 -Nîñ, зат.2 -(s)İ} формасы бейнелейді, бұл жерде «-nîñ» мен «-ï») екі дербес бірлік емес, екеуінен жасалған {зат.1 -Nîñ, зат.2 -(s)İ} формасы ғана бір дербес бірлік болады.

(3) мысалдағы «-qanîñmen») тұтасымен қарсылықты қатынас мағынасын бейнелейді, оның бұл мағынасы өзінің үш құрамдас бөлегінің жеке-жеке мағыналарының қосындысымен тең емес, яғни -qanîñmen≠-qan+-îñ+-men, мұндайда біз осы үш құрамдас бөлектің әрбіреуін бір дербес грамматикалық бірлік ретінде қарай алмаймыз, үшеуін матап {etic.1 -QAn-тәуел.-Men} сынды бір бірлік етіп қолдануымызға тура келеді, сөйткенде ғана, бүтін сөйлемнің мағынасы өзінің әрқайсы құрамдас бөліктері мағыналарының жай түріндегі қосындысы болады.

(4) мысалдағы «-genşe»), тұтасымен екінші іс-әрекеттің бұрын басталуының уақыт шегі қатынас мағынасын бейнелейді, яғни бірінші іс-әрекеттің басталу уақыты, екінші іс-әрекеттің бұрын жүргізілуінің я жалғасуының уақыт шегі, бүтін тұлғаның мағынасы өзінің екі құрамдас бөлігінің мағыналарының жай түріндегі жиынтығымен тең болмайды, яғни -genşe≠-gen+-şe, сондықтан, {etic.1 -ĠAnšA, etic.2} формасы бір құранды күрделі бірлік деп қаралған жөн.

(5) мысалдағы «-se kerek»), тұтасымен ауызекі жору лебізі мағынасын бейнелейді, бұл да екі құрамдас бөлегінің мағыналарының жай түріндегі қосындысымен тең емес, «-se kerek») ≠ -se+kerek, сондықтан {etic. -sA kerek} формасын бір құранды күрделі бірлік деп қараймыз.

Жоғарыдағыдай екі я онан да көп морфемадан құралған бірліктер күрделі грамматикалық бірлік болады. Күрделі бірліктің құрамдас бөлегі болған бірліктер емін-еркін қолданылмайтындығынан дербес бірлік емес, ал олардан құралған күрделі бірлік тұтас тұлғасымен еркіндікке ие болғын соң, еркін қолданылуға болатын дербес грамматикалық бірлік болады. Құранды бірлік пен оны құрап тұрған морфеманың арасында дәрежелік айырмашылық сақталып отырады. Алдыңғысы кейінгісінен бір дәреже жоғары тұрады.

Жұртқа аян, лексикада дәл осы сияқты құбылыс болады. Негізгі сөз лексика көлеміндегі морфемадан жасалады. Бір морфемадан жасалғаны жалаң сөз, екі я одан да көп морфемадан құралғаны күрделі сөз деп аталады. Лексикада екі дәрежелі бірлік бар, бірі морфема, енді бірі сөз (лексема), әрқандай сөз морфемадан жасалады, дәрежесі де морфемадан жоғары болады. Оның үстіне лексикада екі-ақ дәрежелі бірлік бар, морфемадан кіші болса мағынадан айырылады да лексикалық бірлік бодмай қалады; сөзден үлкен болғанда лексика бірлік пен грамматикалық бірліктің бірікпесі болатындығы сөзсіз, сондықтан ол тілдік бірлік болмай сөйлеудің бірлігі болып қалады да, әрине лексикалық бірлікке жатпайды.

Грамматиканың екі дәрежелі бірліктері

Грамматиканың да лексикадағымен ұқсас екі дәрежелі бірлігі бар, бірі грамматика көлеміндегі морфемалар, енді бірі – сол морфемадан жасалған дәрежесі жоғары грамматикалық бірлік. Дәрежесі төмені (алдыңғысы) грамматикалық морфема, дәрежесі жоғарысы (кейінгісі) грамема деп атауды ұсыныс етеміз. Алдыңғысыдан кіші, кейінгісінен үлкен грамматикалық бірлік болмайды.

Сондықтан грамматикада грамматикалық морфема мен грамема сынды екі-ақ дәрежелі бірлік болады. Қызық болатыны мынау: фонология, лексика, грамматика үшеуін байланыстыра отырып қарасаңыз да, жағдайлары бір-біріне ұқсап кетеді, бәрінде де жоғарылы-төменді екі дәрежелі бірлікті қамтиды: фонологияда аллауфон мен фонема, лексикада морфема мен лексема, грамматикада морфема мен грамема.

Жоғары-төмен дәрежелі бірліктердің түпкілікті айырмашылығы емін-еркін қолданылу-қолданылмауында. Жоғары (-ема) дәрежелі бірліктер еркін қолдануға болады да, төмен дәрежелі бірліктер тек жоғары дәрежелі бірлік жасауға құрамдас бөлегі болуға жарайды да, өзі емін-еркін дербес қолданылмайды.

Ескертіп кететініміз, біздің бұл жерде айтып отырған «емін-еркін қолданылу» дегеніміз дәстүрлі «дербес сөйлем болу, дербес сөйлем мүшесі болу» дегенмен ұқсамайды. Ол тек заңдылықты түрде ұқсамаған жағдаятта белгі формасы арқылы белгілі мағынаны бейнелеуді ғана меңзейді. Ал, «емін-еркін қолданылудың» сыртқы формалық белгісі сол: көп бөлектен құралған тізбектің тұтас мағынасы титтей де артық-кем болмай, дәліме-дәл әрқайсы құрамдас бөлектерінің жеке мағыналарының жай түріндегі жиынтығы болу, сол тізбекте нендей бірлік болса, соның мағынасы болады, әйтпесе бомайды, демек, $ABCD=A+B+C+D$.

Грамема мен грамматика жүйесі

Сипаттамалы грамматиканың міндеті – тілдегі грамматикалық мағынаны бейнелеу механизмін айқындау. Бұл үшін бір тілдегі грамматикалық мағынаны бейнедеуші барлық бірлікті тауып, оның формасы мен мағынасының сәйкесу жағдайын айқын түсіндіріп, сөйтіп кемелді грамматика жүйесін құру қажет. Жүйе құрудың алғы шарты өзінде қамтылатын мүшені толық табу.

Құдды қолдануға беталған лексика жүйесінің (сөздіктің) мүшелері лексикалық морфема емес, қайта сөз (лексема) болатыны сияқты, қолдануға беталған грамматика жүйесінің мүшелері грамматикалық морфема емес, қайта грамема болады. Өйткені лексема да, грамема да еркін қолданылуға болатын ең кіші бірлік.

Қазақ тіліндегі барлық грамеманы табу, тұрақтандыру және оларды жинау ерекше маңыз алатын жұмыс, оны орындау қазақ тілінің кемелді грамматикалық жүйесін құрудың алғы шарты. Ал оны істеу барысында күрделі грамеманы табу, жинау бүтін жұмыстың өте маңызды жағы болмақ, себебі, күрделі грамеманың саны аз емес, тіпті жалаң грамеманың санымен шамалас болуы да мүмкін, күрделі грамеманы тауып жинау жұмысы орындалмайынша, кемелді грамматика жүйесін құруға, сипаттамалы грамматиканың міндетін орындауға ауыз ашу қиын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] 高名凯：《语法理论》，北京：商务印书馆，1960。（Гау // Миңқай. Грамматика теориясы. – Пекин: «Бизинис» баспасы, 1996).

[2] ҚРБЖҒ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

[3] Хамит Темір: Қазіргі Ұйғур тілінің грамматикасы, (морфология). – Пекин: «Ұлттар» баспасы, 1987.

[4] 黄伯荣、廖序东：《现代汉语》（下册），北京：高等教育出版社，2006。（Хуаң Борұң, Ляу Шүдоң. Қазіргі қытай тілі. –Пекин: «Жоғары оқу-ағарту» баспасы, 2006).

[5] 胡明扬：《语法和语法体系》，北京：人民教育出版社，1990。（Хұ Миңян. Грамматика мен грамматика жүйесі. – Пекин: «Халық оқу-ағартуы» баспасы, 1990).

[6] 吕叔湘：《汉语语法分析问题》，北京：商务印书馆，1979。（Лү Шүшяң. Қытай грамматикасына талдау мәселесі. –Пекин, «Бизнес» баспасы, 1979).

[7] R.R.K.哈特曼、F.C.斯托克：《语言与语言学词典》，上海：上海辞书出版社，1982。（Р.Р.К.Хартманн. Тіл мен лингвистика сөздігі. – Шанхай: «Шанхай сөздік» баспасы, 1982).

[8] 王远新：《语言理论与语言学方法论》，北京：教育科学出版社，2006。（Уаң Йуаншын. Тіл теориясы және тіл білімінің методологиясы. –Пекин: «Оқу-ағарту ғылымы» баспасы, 2006).

[9] 张定京：《实体语法理论——哈萨克描写语法学方法论》，北京：中央民族大学出版社，2015。（Жаң Динҗиң. Нақ тұлғалы грамматика теориясы: қазақ тілінің сипаттамалы грамматикасының методологиясы. –Пекин: «Орталық ұлттар» баспасы, 2015).

[10] 张定京：《汉语与哈萨克语的语序》，载《语言与翻译》，2005(1)。（Жаң Динҗиң. Қытай тілі мен Қазақ тілінің сөз тәртібі жөнінде. // Тіл және аударма. 2005 (1).

[11] 张定京：《哈萨克描写语法学基本原理》，载《中央民族大学学报》2016 (5)。（Жаң Динҗиң. Қазақ тілінің сипаттамалы грамматикасының негізгі қағидасы // Орталық ұлттар университетінің ғылыми журналы. 2016(5)).

МРНТИ 16.21.65

З.С. Кузекова

Назарбаев университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Астана қ.
Қазақстан

БҮЙРЫҚ МӘНДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МАҒЫНАСЫ

Аннотация: Қазіргі лингвистикада сөйлеу әрекеттерін зерттеу мәселесі маңызды орындар алады. Лингвистикалық зерттеулерде сөз сөйлеу парадигмаларын құруға, тілдің семантикалық жағы мен сөйлемдердің мағыналық құрылымына назар аударуда.

Тірек сөздер: бұйрық, семантика, мағына, модельдеу, когнитивтік онтология

З.С. Кузекова

Профессор, Назарбаев Университет, доктор филологических наук
Астана, Казахстан

СОДЕРЖАНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ПОВЕЛИТЕЛЬНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

Аннотация: В современной лингвистике проблема изучения речевой деятельности занимает важное место. В лингвистических исследованиях обращают внимание на построение речевых парадигм, семантическую сторону языка и смысловую структуру предложений. В статье рассматриваются категория повеления, её семантическое поле, а также модель семантической структуры повелительного значения.

Ключевые слова: повеление, семантика, значение, моделирование, когнитивная онтология

Z.S. Kuzekova

Professor of Nazarbayev University, Doctor of Philology, Astana, Kazakhstan

CONTENT OF SENTENCES WITH THE IMPERATIVE MEANING

Annotation. In modern linguistics, the problem of studying speech activity occupies an important place. In linguistic research, attention is paid to the construction of speech paradigms, the semantic side of the language and the semantic structure of sentences. The article deals with the command category, its semantic field, as well as the model of the semantic structure of the imperative meaning.

Key words: imperative, semantics, meaning, modeling, cognitive ontology

Соңғы жылдары семантика мәселесі лингвистикалық зерттеулерде жетекші болып табылады. Тілдің семантикалық жағын зерттеу жұмыстарында өзінің семантикалық прагматикалық сипаттарымен, коммуникативтік жағдаятпен байланысты бұйрық мәнді құрылымдар өрісі де назар аудартады. Сөйлем мазмұнын модельдеу амалдарында қазіргі

кезде кешенді талдауға артықшылық беруде. Мақаламызда қазақ тіліндегі бұйрық рай категориясы, осы категорияның семантикалық өрісінің құрылымы, сондай-ақ, бұйрық мәнді семантикалық құрылымдарының моделі туралы болмақ. Ол үшін мына мәселелерді қарастырамыз:

1) Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді құралдардың дәстүрлі амалдарының сипатын беру, «императивтілік», «бұйрық» терминдерінің ерекшелігін нақтылау;

2) Бұйрық мәнді сөйлемдерді сөйлеу актілері теориясының тұрғысынан қарастырып, бұйрық мәнді сөйлеу актілерінің негізгі топтарын бөліп көрсету керек.

3) Бұйрық категориясын модальдық категориясын құрайтындардың бірі ретінде сипаттап, қазақ тіліндегі бұйрық категориясының функционалды семантикалық өрісін анықтау.

Бұйрық мәнді семантикалық құрылымды модельдеуде когнитивтік онтологиялық амалдың орны өзгеше.

Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді құрылымдар адам сөйлеуінің маңызды бөлігін құрайтындығына қарамастан, оның көмегімен қоғамдық өндірістегі іс-әрекеттердің реттелетіндігіне қарамастан зерттеу жағы соншалықты бай емес.

Лингвистердің бұл салаға қатысты қызығушылығының болмау себебі, XX ғасырдың 70-80-жылдары тіл жүйесінің моделі сөйлеуші адамға қатыстылығы тұрғысынан қаралған жоқ. Ғалымдарды адамның тілді қолдану мәселесі емес, тілдің формалды құрылымы қызықтырды. Олар үшін бұйрық мәнді сөйлемдердің қарапайым құрылымын зерттеу аса маңызды болмады.

Бұйрық категориясының қазақ тіліндегі дәстүрлі зерттеуінің негізінде «тұлғадан мағынаға» ұстанымымен сипатталатын формалды бағыт қана бар. Осы бағыт бойынша бұйрық мәнді сөйлемдер императивті сөйлемдер ретінде қаралды. Императив өз кезегінде етістіктер жүйесінде шындыққа қатысты сөйлеуші тарапынан әрекетке қатысын білдіретін рай категориясының бірі ретінде сипатталады. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, ғалымдар «императив», «бұйрық рай», «бұйрық мәнді сөйлемдер» ұғымын анықтау мәселесіне көңіл аудара бастайды. Біздіңше де бұйрықтық пен императивтіліктің аражігін ажырату қажет сияқты. Императивтілік деп, етістіктің бұйрық рай тұлғасымен берілген сөйлем түрін атаған жөн.

Сонымен қатар, ғалымдардың зерттеуінше «императивтік» пен «бұйрықтық» терминін синоним деп санауға болады.

Бұйрықты сөйлемдер – әрекетке шақыру, іс-әрекетке оятуды білдіретін сөйлемдер. Ондағы императивтілік те, императивтілік құрылым емес те болып көрінуі мүмкін.

Қазіргі концепцияларда адам өмірінің маңызды бөлігі ретінде қаралатын тілдің қолданысы маңызды орын алады. Соңғы кездері прагматингвистика проб-лематикасы екі негізгі теорияға сүйенеді: *Сөйлеу актілерінің теориясы* және *пресупозиция теориясы*. Екі теория да бір-бірімен тығыз байланысты.

Прагматикалық тұрғыдан келгенде, бұйрық категориясы тіл мен ойлаудың арасындағы байланысты білдіретін семантика – прагматикалық категория ішіндегі ашығы. Бұйрықты сөйлемдер – бұйрықты (директивті) сөйлеу актісі, құрамында бұйыру, потенциалды іс-әрекет немесе бұйыру актісі бар коммуникативтік жағдаят. Біз « директивті сөйлеу актісінің орнына « бұйрық мәнді сөйлеу актісін» қолдана-мыз. Біздіңше, « директивті сөйлеу актісі» термині үзілді-кесімділікті білдіреді, әрекеттің орындалмауын көтермейді, директив (*directive*) дегеніміз басшылық нұс-қау, қарар, бұйрық, «бұйыру, іс-әрекетті істеуге ояту мәні » кеңірек ұғым болып табылады, іс-әрекетті орындау ниетін,

тілегін білдіреді.

Бұйыру мәнді сөйлеу актілерін қарастыра отырып, олардың мағыналық түсіндірмесіне де тоқталу қажет. Бұйырық мәнді сөйленімдердің топтастырылуы туралы да біртұтас пікір жоқ. Е.И.Беляева «Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык» деген өзінің монографиясында директивтердің негізгі түрлерінің арасындағы айырмашылықтарды сипаттау үшін мынадай прагматикалық белгілерді ұсынады [1, 36]:

- а) адресат үшін іс-әрекетті орындау міндеттілігі;
- б) коммуниканттардың бірі үшін іс-әрекеттің бұйырықтылығы;
- в) сөйлеуші немесе адресат үшін жағдайдың басымдылығы.

Е.И. Беляеваның негіздемелеріне сүйене отырып, директивтік сөйлеу актілерін үш түрге топтап көрсетуге болады:

прескриптивтер (бұйырық, тапсырыс (*order*), қарар, өкім (*direction*), рұқсат ету (*permission*), тыйым салу (*prohibition*), нұсқау (*instruction/instructions*));

реквестивтер (өтініш (*request*), тілек, жалбарыну (*supplication*), шақыру (*invitation*));

суггестивтер (кеңес, (*advice*), ұсыныс, (*suggestion/offer*) және ескертулер (*warning*)).

Біз бұйырық мәнді құрылымдарды семантикалық қызметіне қарай әртүрлі тілдік құралдардың жүйесі болып табылатын модальдық функционалды-семантикалық категориясын құрайтындардың бірі ретінде қарастырамыз [3. 12 - 20].

А.В.Бондарко, И.А.Демидова, К.С.Неустроев еңбектеріндегі бұйырықты модальділіктің негізгі сипатын зерделей отырып, біз бұйырық мәнді құрылымдардың функционалды-семантикалық өрісінің бай екендігін аңғаруға болады.

Функционалды-семантикалық бұйырық рай категориясын былайша сипаттауға болады:

доминанты бұйырық рай болады;

• ядросы бірлескен әрекет мағыналы (барайық, қайтайық, ән айтайық), яғни бұйырық рай, көпше түрде екінші жақ;

• перифериясы: Іс-әрекетке бұйыру тек қана бұйырық рай формасында ғана емес, бірқатар басқа грамматикалық, лексикалық, интонациялы құралдармен де беріледі.

• *өтініш мағыналы:*

• Маған сөздігіңізді бересіз бе?

• *кеңес, ұсыныс мағыналы:* Дәрігерге барсаңшы. Мүмкін саған аздап демалу керек шығар.

• *шақыру мағыналы:* Сіз бізге жиі келіп тұрсаңызшы.

• *талап, бұйырық, өкім мағыналы:* Сен тура қазір бәрін ата-анаңа айтып бересің. Көп сөйлегенді қой.

• *өтінішті орындамауға, кеңесті, ұсынысты тыңдамауға, шақырудан бас тартуға бұйыру мағыналы:* Түрің жақсы емес, мектепке бармай-ақ қой. Мына адамды мұнда шақырма. Ендігі жолы бұлай істеме.

• *тыйым:* Мұнда кіруге болмайды.

• Іс-әрекетке бұйырудың үш түрі бар:

• іс-әрекетті жүзеге асыруға бұйыру;

• үзілген іс-әрекетті жалғастыруға бұйыру;

• іс-әрекетті бастауға бұйыру.

Кеңес, ұсыныс, рекомендацияның өтініштен айырмашылығы – оның мазмұнын-да нұсқау болады. Өтінішке сөзбен немесе іспен жауап беру қажет, ал кеңесті тыңдауға болады немесе оны орындау міндетті емес. Кеңес, ұсыныс II жақпен беріледі.

Осылайша қазақ тіліндегі бұйрық мәнді категорияның әртүрлі семантикалық ренкін әртүрлі тілдік құралдар құрайды.

Өрістік амал модальдылық категориясын грамматиканың құрылымдық-жүйе-лілік және функционалды семантикалық аспектісін ескере отырып, оқытуға мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді функционалды семантикалық категория-ның берілу амалдары

Бұйрық модальділігінің функционалды семантикалық өрісінің доминанты императив (бұйрық рай) болып табылады. Императив сөйлеуде жиі кездеседі. Бұйрық модальділігінің функционалды-семантикалық өрісінің ядросы – бұйрық рай категориясының прототипті бірліктерінен тұрады [2. 7 - 9].

Бұйрық модальділігінің функционалды-семантикалық өрісінің перифериясына прототипті емес бірліктер жатады.

Бұйрық рай категориясын өрістік жолмен талдау барысында аңғарғанымыз – императивтің бұйрықпен бірдей емес екендігі, оның бұйрықтың актуальдану құралы екендігі көрінеді. Бұйрықтың нормативті берілу құралдарынан басқа перифериялы құралдарды жиі пайдаланатыны байқалады.

Бұйрық мәнді сөйлемдердің мазмұндық құрылымы көп аспектілі, пропозициялы, коммуникативтік, прагматикалық компоненттерден тұрады.

Ал бұйрық мәнді категорияны когнитивтік семантика тұрғысынан қарастыру бұйрықты сөйленімдердің типтік пропозициясын түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді білдіретін тілдік құралдарды сипаттау үшін сөйлем семантикасының әртүрлі факторларын ескеретін когнитивтік онтологиялық бағыт тиімдірек болады. Себебі сөйлем мазмұны ондағы ақпараттың сипатымен ажыратылады. Осы бағытты қазіргі лингвистикада болашақты десе де болады.

Когнитивтік онтологиялық бағыттың негіздерінде В.В. Богданов, И.П. Сусов сияқты ғалымдардың теориясы жатыр.

Бұйрық мәнді білдіретін прескриптивтердің, реквестивтердің, суггестивтердің (Беляева Е.И) когнитивтік онтологиялық сипатына тоқталатын болсақ, прескриптивтер біздің эмпирикалық материалымыздың маңызды бөлігін құрайды, одан кейінгі орында суггестивтер, бұдан кейін реквестивтер алады десек болады. Бірінші топтағы прескриптивтердің мынадай негізгі прагматикалық түрлері бар: *бұйрық, өкім, рұқсаттар, тыйым салулар, нұсқаулар*.

Осы топтағы сөйлемдердің прагматикалық құрылымы әрекетке деген тікелей **бұйрықты** білдіреді. Тұтастай алғанда сөйлемнің семантикалық ренкі бұйрық, басқаша айтсақ, үзілді-кесілді бұйрық « жоғарыдан – төменге» болып табылады.

Осылайша бұйрық іс-әрекетті орындау үшін бұйрықтың үзілді-кесілді жоғары дәрежесі, адресат үшін істі орындаудың жоғары міндеттілік деңгейі; сөйлеушінің мәртебелік басымдылығы (әлеуметтік, жас ерекшелігі, гендерлік) ретінде негізгі когнитивтік белгілерін байқатады. Сондай-ақ бұйрық тыңдаушы қажетті іс-әрекет-терді орындайтын сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады.

Өкімдерді біз жетекшілік тарапының жарғылары деп түсінеміз. Оның негізгі когнитивтік сипаттары: іс-әрекетті орындау үшін бұйрықтың орташа деңгейі; адресат үшін іс-әрекетті орындау міндеттілігі; сөйлеушінің мәртебелік басымдылығы. Бұйрық сияқты өкім де сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады, нәтижесінде тыңдаушы іс-әрекетті орындайды.

Тыйым салу дегеніміз – бір нәрсені істеуге тыйым салу, болымсыз бұйрық. Тыйым салу құрылымының когнитивтік сипаттары: іс-әрекетті орындамауға үзілді-кесілді бұйыру; адресат үшін іс-әрекетті орындамау міндеттілігі; сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі; тыйым салу да сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі, нәтижесінде тыңдаушы әрекетті орындайды.

Рұқсат іс-әрекетті орындауға мүмкіндік беру. Рұқсаттың негізі когнитивтік сипаты іс әрекетті орындау бұйрығының үзілді-кесілді еместігі; адресат үшін іс-әрекетті орындаудың міндетті еместігі; сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі; Рұқсат та сөйлеушінің реактивті сөйлеу әрекеті, нәтижесінде тыңдаушы әрекетті орындайды.

Нұсқау – бір нәрсені орындау, жүзеге асыру және реттіліктің, ережелердің жиынтығы. Нұсқаудың когнитивтік белгілеріне іс-әрекетті орындауға бұйырудың үзілді-кесілділігі, адресат үшін іс-әрекетті орындаудың міндеттілігі, сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі жатады. Нұсқау сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады, нәтижесінде тыңдаушы «қадам сайын» орындайтын іс-әрекет-тердің бірізділігін білдіреді.

Қазақ тіліндегі бұйрық мәнді сөйлемдерге актуалдану құрылымы тән: ақпараттық мағыналық жүктеме сөйлемнің өн бойында бар. Мына сөйлемдегі (*Жарқынбек, айыптауды оқы!*) тема қаратпа формасында берілген *Жарқынбек* те, ремасы *оқы* және мағыналық элементі *айыптауды* болып табылады. Сөйлем-дердің прагматикалық құрылымының талдамасы осы сөйлемде іс-әрекетке тура бұйыру әнгімелесушіге бағытталған. Тұтастай алғанда сөйлемде бұйрықтың се-мантикалық реңкі бар, үзілді-кесілді бұйыру «жоғарыдан төменге» өтіп жатыр. Осылайша бұйрықта мынадай негізгі когнитивтік белгілер болады: іс-әрекетті орындауға бұйырудың үзілді кесілді жоғары деңгейі; адресат үшін іс-әрекетті орындау міндеттілігі, сөйлеушінің приоритеттік мәртебесі. Сондай-ақ, бұйрық сөйлеушінің бастамалық сөйлеу актісі болып табылады, нәтижесінде тыңдаушы қажетті іс-әрекеттерді орындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык. – Воронеж, 1992. – С. 168.

[2] Чайкисова А.В. Когнитивно прагматический анализ побудительной модальности и средства ее выражения в современном английском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук. 2010. – С. 7.

[3] Бондарко А.В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики // Проблемы функциональной грамматики. – СПб.: Наука. 2005. – С. 478.

Г.Б.Мадиева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

О РАЗВИТИИ КОГНИТИВНОЙ ОНОМАСТИКИ И МЕТОДИКИ КОГНИТИВНОГО КАРТИРОВАНИЯ В ОНОМАСТИКЕ

Аннотация: Исследования в современной лингвистике могут быть релевантными для развития когнитивной ономастики и более детального выявления воздействия реальной / ирреальной действительности на формирование ономастического пространства посредством когнитивного пространства как сложного механизма хранения информации и ее вербализации посредством онимической лексики. Несмотря на различные цели, задачи, методы и приемы анализа имени собственного в исследованиях последнего десятилетия, возникла острая необходимость комплексного целостного описания функционально-содержательной характеристики имен собственных, которое предопределяет когнитивный уровень исследования семантической структуры онимов.

Ключевые слова: имя собственное, когнитивная ономастика, оним, семантика, ономастическое пространство

Г.Б.Мәдиева

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

КОГНИТИВТІК ОНОМАСТИКА МЕН МЕТОДИКАНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНОМАСТИКАДАҒЫ КОГНИТИВТІК БЕЙНЕ

Аннотация: Қазіргі лингвистикадағы зерттеулер когнитивті ономастиканы дамытуға және ақпаратты сақтаудың күрделі тетігі ретінде танымдық кеңістік арқылы ономастикалық кеңістікті қалыптастыруға реалды/ирреалды шындықтың әсерін егжей-тегжейлі анықтауға және ономастикалық лексика арқылы оны вербализациялауға қатысты болуы мүмкін. Жалқы есімдердің түрлі мақсаттары, міндеттері, әдіс-тәсілдері, талдауларына қарамастан соңғы онжылдықтағы зерттеулерде онимдердің семантикалық құрылымын зерттеудің когнитивтік деңгейін анықтайтын жалқы есімдердің функционалдық-мазмұндық сипаттамаларын кешенді тұтас сипаттау қажеттілігі туындады.

Тірек сөздер: жалқы есім, когнитивтік ономастика, оним, семантика, ономастикалық кеңістік.

G.B.Madieva

Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

ON THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ONOMASTICS AND METHODOLOGY OF COGNITIVE MAPPING IN ONOMASTICS

Annotation. Research in modern linguistics may be relevant for the development of cognitive onomastics and more detailed identification of the impact of real / unreal reality on the formation of onomastic space through cognitive space as a complex mechanism for storing information and its verbalization through onymic vocabulary. Despite the various goals, tasks, methods and techniques of analyzing the proper name in the research of the last decade, there is an urgent need for a comprehensive holistic description of the functional-content characteristics of proper names, which determines the cognitive level of the study of the semantic structure of onyms.

Keywords: proper name, cognitive onomastics, onym, semantics, onomastic space

Когнитивный подход к исследованию имени собственного и онимической номинации предполагает в качестве предварительного шага создание когнитивной модели интерпретации ономастического пространства. В основу создания когнитивной модели ономастического пространства могут быть положены такие критерии, как:

- объективация структур знания, которые стоят за именем собственным;
- экспликация механизмов, позволяющих выявлять имплицитно заложенные в имени собственном структуры знания.

Эти критерии могут быть выведены на основе интегрированного подхода к изучению имени собственного, который включает в себя все выше изложенные аспекты исследования онимов: лингвистический (выявление лексико-семантических и структурных моделей), социолингвистический, психолингвистический, этнолингвистический, лингвокультурологический. Попытка соединить все эти подходы в единый интегрированный подход, который свойствен исследованию механизма создания и функционирования имен собственных, подвела нас к методике когнитивного картирования, разрабатываемой в когнитивной лингвистике.

Проблема когнитивного картирования успешно решается в зарубежных социальных исследованиях с целью разработки методов моделирования социального взаимодействия и политического мышления, а также выявления специфики и роли языка в политической деятельности (Р. Аксельрод, М. Богхэм, А. Джордж, Д. Херадсвейт и У. Нарвесен, О. Холсти, М. Шапиро и др.). Как отмечают Д. Херадсвейт и У. Нарвесен, «когнитивное картирование намечает общие контуры процедуры систематической репрезентации причинных утверждений, которые используются лицом, принимающим решение в связи с конкретной проблемой» [1:382]. Когнитивное картирование – это метод графической репрезентации причинных утверждений в виде графа, состоящего из узлов и стрелок. Узлы представляют собой понятия, используемые человеком, а стрелки (дуги), между ними – причинные связи. Изображение понятий, причинных связей, возникающих между ними, в результате которых складываются определенные причинные отношения, приводящие к каким-либо результатам, и составляют в совокупности содержание когнитивной карты. Когнитивное картирование как методика политологической и социальных наук используется в нескольких целях:

- для выявления причинной (каузальной) структуры политических текстов для анализа критических политических ситуаций;
- в целях моделирования мышления политиков в процессе принятия политических решений;
- выявления степени воздействия одних политических событий на другие;
- для определения типов политического мышления;
- моделирование процесса мышления политика в целях прогнозирования принятия положительных решений и т.п.

Помимо когнитивного картирования, в когнитивных исследованиях политического или социального мышления и их результатов оперируют понятием «операционное кодирование», суть которого заключается в установлении состава значимых представлений, оказывающих существенное влияние на круг сложившихся или предполагаемых ситуаций. Если когнитивное картирование «предлагает предсказание конкретных предпосылок индивидуума относительно некоторой проблемы», то для операционного кода существенным является предсказание возможных решений» [1, 385]. Вполне понятно, что когнитивное картирование, предпринимаемое в политике и социологии, ставит своей целью воспроизвести мыслительные процессы личности для объяснения или прогнозирования действий/ выбора политического лица. Однако методы и приемы когнитивного картирования в модифицированной форме могут быть использованы в других областях знаний. Как особый метаязык представления плана содержания текста когнитивное картирование, по мнению А.Н. Баранова, можно определить как моделирование сюжетной структуры текста. Помимо этого, методика когнитивного картирования может быть определена и как «технологический инструмент сбора данных, средство лингвистического мониторинга, который позволяет анализировать результаты использования дискурсивных практик в политическом дискурсе» [2, 284].

Использование методики когнитивного картирования позволяет представить общую интегрированную когнитивную модель влияния факторов состояние современного ономастического пространства Казахстана (ОПК). Подобное представление ономастического пространства и причинных отношений, создаваемых между содержанием ономастического пространства и факторами, повлиявшими на его состояние, не является исчерпывающим. Более того, как отмечает А.Н.Баранов, «даже собственно причинные отношения в когнитивном картировании существенно огрубляются» [2: 283], мы бы сказали, формализуются. Однако подобная формализация дает возможность наглядно репрезентировать наиболее релевантные факторы, которые оказывают воздействие на ту или иную ситуацию, действие, положение и т.п.

Методику когнитивного картирования в ономастике можно использовать в том случае, если известны содержание ономастического пространства и основные факторы, которые существенны для его характеристики. Эти факторы, безусловно, влияют опосредованно через единство «когнитивное пространство – когнитивные структуры – языковое сознание – язык».

По мнению В.В.Красных, когнитивное пространство представляет собой совокупность знаний и представлений, которыми обладают все личности, входящие в тот или иной социум. Оно формируется когнитивными структурами, дифференцированными на феноменологические и лингвистические. Феноменологические когнитивные структуры формируют совокупность знаний и представлений о феноменах экстралингвистической (все, что находится в реальной/ирреальной действительности) и собственно языковой природы (вербализованные понятия и представления). Лингвистические когнитивные структуры составляют основу языковой и речевой компетенции и формируют знания языка, его законы и реализацию языка в речи [3, 48]. Естественно, что когнитивное пространство в совокупности с когнитивными структурами влияет на образование и содержание ономастического пространства.

Таким образом, в формировании современного ономастического пространства Казахстана релевантными являются следующие факторы:

- исторический: история возникновения имен собственных тесно связана с историей развития, культурой, идеологией общества, в котором они созданы. Поэтому

имена собственные в большинстве своем считаются продуктом той эпохи, того времени, когда они были образованы.

Кроме того, ономастическое пространство каждого народа не является однородным, представляя собой разноязычные напластования, складывавшиеся в различные хронологические периоды под влиянием разных исторических событий;

- этнический: имена собственные являются продуктом того народа, который их создает, поэтому этнический фактор является очень важным в исследовании ономастического пространства в связи с особенностями национального мировидения, национального характера, этнокультурных и этнопсихологических факторов – материальной и духовной жизнью этноса, его национальным менталитетом. В этнолингвистических исследованиях приоритет отдается изучению генетических связей имен собственных с языком племен, диалектов, языковой семьи, культурной группы;

- культурный: многие культурные ценности нашли отражение в именах собственных. Другими словами, материальная и духовная культура фиксируется в языке, который является материальным экспонентом знаков культуры. Язык, выполняющий кумулятивную функцию, способен хранить всю культурную информацию, накопленную человечеством: от предметов быта до абстрактных понятий; имена собственные не являются исключением, напротив, они являются ярким показателем кумуляции культурно-национального опыта;

- социальный: историческое развитие общества, социальные изменения, языковая ситуация, воздействие на развитие имен собственных социальных, юридических, исторических закономерностей, социологических переменных, а также влияние моды на имена, идеологической, культурологической направленности общества, демографические показатели и многое другое, сосуществование на одной территории разных этносов (прямые контакты), взаимодействие языков опосредованно (при помощи средств массовой информации, открытость информационного пространства, изучение языков и т.п.);

- психический: механизм производства, формирования имени собственного в зависимости от мотивов, возникающих при создании имени, зависит от личности, его психологии, а также психологии целого коллектива;

- языковой: образование имен собственных на основе тех моделей, которые приняты в данном языковом коллективе в зависимости от типологических характеристик языка.

Все эти факторы, взаимопересекаясь, оказывают влияние на формирование когнитивных структур, следовательно, значимы для формирования ономастического пространства. В связи с этим важно замечание А.А.Залевской о том, что принцип антропоцентризма, который декларируется во многих исследованиях, не может быть глубоко применим без разработки особой теории, которая отличалась бы от простого «сложения» результатов исследований, полученных различными науками о человеке. Это может быть теория интегративного типа, основанная на «центростремительном» принципе координирования разных углов зрения на человека и способная преодолеть как центробежный характер узкоспециализированных исследований, так и диктаторские устремления наук, считающихся (или трактующих себя) «ведущими», «главными» [4, 356].

Методика когнитивного картирования применима и к прогнозированию динамики ономастического пространства, обусловленной языковой политикой и мероприятиями, проводимыми Государственной ономастической комиссией. Постановления Правительства Республики Казахстана, а также решения городских и областных акиматов принимаются на основе анализа конкретных ономастических единиц и ходатайств различных организаций, официальных лиц о наименовании и переименовании различных объектов⁴.

⁴Представляем один фрагмент из многих фактов обращения о наименовании улиц в акимат г.Алматы:

Самые важные результаты проведенного когнитивного картирования различных текстов, содержащих сведения о переименованиях, происходящих в топонимическом пространстве современного Казахстана, заключаются в следующих ценностях, имеющих важное значение в проводимых мероприятиях:

- национальная идея;
- традиционные ценности казахов в ономастической номинации;
- экология топонимов;
- стабильность языковой ситуации;
- законность;
- координация.

Операционное кодирование позволяет систематизировать и более наглядно продемонстрировать те факторы, которые влияют на динамику ономастического и, в частности, топонимического пространства современного Казахстана. Когнитивное прогнозирование переименований позволяет сделать существенный вывод о том, что языковая политика в отношении топонимического пространства Казахстана приведет к изменениям в следующих позициях:

- правильному транскрибированию будут подвергнуты многочисленные казахские топонимы, зафиксированные в искаженной форме;
- различным объектам (географическим, административным, учебным и т.п.) будут присвоены имена исторических личностей, внесших весомый вклад в развитие Казахстана;
- будут сохранены названия (генетически восходящие к разным языкам), имеющие позитивную оценку общества;
- топонимическое пространство Казахстана сохранит стабильность по отношению к языковой ситуации, характерной для нашего государства.

Исследования в осуществленном нами направлении могут быть релевантными для развития когнитивной ономастики и более детального выявления воздействия реальной / ирреальной действительности на формирование ономастического пространства

Мы решили вторично обратиться к Вам по поводу Дауленова Салькена Дауленовича, выдающегося деятеля Казахстана, отдавшего без остатка всю свою жизнь, энергию, ум, талант служению нации и процветанию родной Республики, в которой он остается неотъемлемым до сих пор. Когда впервые организовался Ленинский район в г. Алматы, совсем молодой 30-летний Дауленов С. был избран Первым секретарем этого района, а потом секретарем Алматинского Горкома партии, там он работал третьим секретарем ЦК Компартии Казахстана. Он был также Председателем Верховного совета Казахской ССР, впервые состоявшейся Сессии Верховного Совета в 1938 году. К сожалению, 90-летие со дня рождения Дауленова С. в 1997 г. осталось незамеченным. Мы считаем, что еще не поздно отметить большие заслуги крупного государственного деятеля Казахстана перед Республикой, присвоив имя одной из улиц города Алматы (Подписали ходатайство Сарсембаев С.М., бывший министр мелиорации и водного хозяйства КазССР, Исентаев К.Б., бывший член коллегии Госплана КазССР, Маханов М., бывший заместитель Министра автомобильного транспорта КазССР). На основании этого ходатайства и действительных заслуг одна из улиц г. Алматы была переименована в честь Дауленова С. По каждому факту переименований принимаются следующие Постановления: Во исполнение Постановления Кабинета Министров Республики Казахстан от 24.12.1993 за №1294 «Об увековечивании памяти народного писателя Казахстана Калижана Бекхожина» глава городской администрации Постановил: 1. Переименовать ул. Городская /700 м, Фрунзенский район/ в улицу Калижана Бекхожина. 2. Городскому финансовому управлению /Т. Абдыкадырова/ выделить денежные средства на установку указателей улицы. 3. Бюро технической инвентаризации изготовить и установить новые указатели на улице Калижана Бекхожина. 4. Фрунзенской районной администрации довести данное постановление до соответствующих служб. Глава городской администрации Ш. Кулмаханов.

посредством когнитивного пространства как сложного механизма хранения информации и ее вербализации посредством онимической лексики.

Очевидно, что, несмотря на различные цели, задачи, методы и приемы анализа имени собственного в исследованиях, особенно последнего десятилетия, возникла острая необходимость комплексного целостного описания функционально-содержательной характеристики имен собственных, которое предопределяет когнитивный уровень исследования семантической структуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

[1] Херадштейт Д., Нарвесен У. Психологические ограничения на принятие решения (обсуждение когнитивных подходов: операционный код и когнитивная карта) // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 381-407.

[2] Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.

[3] Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? – М.: МГУ, 1998. – 352 с.

[4] Залевская А.А. Некоторые вопросы теории и практики психолингвистических исследований // Жизнь языка и язык в жизни. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – С. 350-358.

[5] Құрманбайұлы Ш. Ономастикалық жұмыстарды республикалық деңгейінде ұйымдастыру мәселелері туралы // Ономастика бүгінгі мен болашағы. – Астана, 2002. – 6-13-бб.

Ж.С.Таласпаева,¹ А.Б. Ерсайнова¹

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл қ., Қазақстан

Б.МУҚАЙДЫҢ «ӨМІРЗАЯ» РОМАНЫНДАҒЫ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация: Тіл мәдениетін меңгерту міндеттерінің бірі – дұрыс әрі мәнерлі сөйлеу дағдысын қалыптастыруда тұрақты тіркестердің рөлі ерекше. Коммуникациялық аяда фразеологизмдер өзінің образдылығымен, айрықша мәнділігімен көзге түсетін фразеологизмдерді ұлт тілінің ерекше көрінісі деуге болады. Сондықтан оларды көркем шығармада қолданудың өзі ұлттық характердің айқын белгісін көрсетеді. Кез келген ұлттың айшықты да мәнерлі бай саласының бірі, халық өмірінің айнасы, ұлттық мәдени өмірінің басты белгісі – тұрақты тіркестер екендігі ғылыми еңбектерде көрсетіліп келеді.

Тірек сөздер: фраземалар, соматизмдер, сөздер мен фразеологизмдер, зоофразеологизмдер.

Ж.С.Таласпаева,¹ А.Б. Ерсайнова¹

¹Северо-Казахстанский государственный университет имени М.Козыбаева
Петропавловск, Казахстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНЕ Б. МУКАЙ «ОМИРЗАЯ»

Аннотация: Одним из аспектов овладения языковой культурой является особая роль устойчивых выражений в формировании навыков правильной и выразительной речи. В рамках коммуникации фразеологизмы, отличающиеся своей образностью, особой значимостью, могут считаться особыми проявлениями национального языка. Само их использование в художественном произведении свидетельствует о явном признаке национального характера. В научных трудах отмечается, что одна из самых ярких и выразительных сфер любой нации, зеркало народной жизни, главная черта национально-культурной жизни – это устойчивые выражения.

Ключевые слова: фраземы, соматизмы, слова и фразеологизмы, зоофразеологизмы.

Zh.S. Talaspaeva, ¹ A.B. Ersainova¹

¹North Kazakhstan State University named after M. Kozybayev,
Petropavlovsk, Kazakhstan

THE USE OF SOMATIC PHRASEOLOGISMS IN B. MUKAI'S NOVEL «OMIRZAIA»

Annotation. One of the aspects of mastering the language culture is the special role of stable expressions in the formation of skills of correct and expressive speech. Within the

framework of communication, phraseological units that differ in their imagery and special significance can be considered special expressions of the national language. Their use in a work of art indicates a clear sign of a national character. In scientific works, it is noted that stable expressions are one of the most striking and expressive spheres of any nation, the mirror of people's life, the main feature of national and cultural life.

Keywords: phraseme, somatisms, words and phraseological units, zoo phraseologisms

Фраземалардың ішкі формаларының туындау көздері осы саланы жан-жақты зерттеп жүрген ғалым Р.А. Авакованың еңбегінде шартты түрде төмендегідей топтас-тырылады:

• адамның анатомиялық атаулары (соматизмдер) мен қимыл қозғалыстарына бай-ланысты туған фраземалар;

• жануарларлар (зооморфтық фраземалар) әлемі;

• өсімдіктер (флора) әлемі;

• табиғат құбылыстары;

• өлшем бірлік (метеорология);

• сандық (нумеративтік) фраземалар;

• түр-түстік және сындық;

• алғыс және қарғыс мәнді;

• мифтік және діни;

• тарихи кезеңдермен және тұлғалармен байланысты туған фраземалар және т.б.

[1, 68].

Сөздік жасаушы ғалымдардың пікірінше, кез келген тілдің фразеологиялық қоры-ның 30%-ын соматикалық тіркестер құрайды. І. Кеңесбаев сөздігінде 630-дан аса соматикалық фраземалар тіркелген.

Тіл білімінде фразеологизмдер тұрақты сөз тіркесінің жасалуына ұйытқы болып тұрған сөздеріне қарап, соматикалық фразеологизмдер, эмотивті фразеологизмдер, зоофразеологизмдер, сандық ұғымдардың қатысумен жасалған фразеологизмдер және т.б. болып бөлінеді. Біздің мақсатымыз – соматикалық фразеологизмдердің көркем шығарма тілінде қолданылуын талдау болып табылады. Яғни соматикалық фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипатын айқындай отыра, жазушының тілдік ерекшелігіне үңілу.

Фразеологиялық қордың басым көпшілігі болып саналатын анатомиялық атаулар мен дене мүшелері арқылы жасалған фраземалардың саны түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде аз емес. Соматикалық атаулар арқылы жасалған фразе-малар көне түркі ескерткіштерінде де көптеп саналады [1, 69-70].

Ә.Болғанбаев: «Анатомиялық атаулар негізгі сөздік қорға жататындықтан, көп мағыналы, туынды жаңа сөз жасауға соншама бейімділігімен ғана сипатталмайды, сонымен бірге тұрақты тіркестер жасаудағы белсенді қызметімен де айрықша көзге түседі», – деп, соматизмдердің фразеология жасаудағы маңызын көрсетеді [1, 65].

Адам – күрделі де айрықша құбылыс. Адам баласы басынан небір күйлерді кешіреді, қуанады, шаттанады, күледі, ашуланады, күйінеді, ренжиді, жақсы көреді, жек көреді. Бір сөзбен айтқанда, адам бойындағы қасиеттер сан қилы. Осындай қасиеттерді қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдер арқылы беру тілімізде жиі көрініс табады.

Кез келген тіл бірлігінің жұмсалту аясын, мақсатын танып-білу үшін көркем шығар-ма тіліне жүгінеріміз анық. Ал көркем шығарманың тілін, оның көркемдеу тәсілдерін қарастырғанда, біз автор стиліне назар аударамыз.

Б. Мұқай – қазақ журналистикасында өзіндік өрнегімен, шындықты әңгімелеу арқылы мөлдіретіп, көз алдына жайып салатын, кейіпкерлерді даралау мен психологиялық бейнелеудің де өзгеше бір жолын тапқан талантты журналист-жазушыларымыздың бірі. Суреткер өзі өмір сүрген кезеңдегі әртүрлі қоғамдық құбылыстар, өзгерістерді шығармаларына өзек ете отырып, дәуір тынысына құлақ түріп отырады. Сондықтан да кез келген шығармасынан қоғам үні айқын аңғарылады. Жазушы тілдің лексика-семантикалық қабаттарының мағыналық қыр-ларын айқындайды, стильдік қызметін арттыра отырып, ұтымды пайдаланады. Шығарманың тілдік бейнелілігін танытуда фразеологизмдердің озық үлгісін көр-сете алған шебер жазушы.

Қаламгер тілінің лексикалық байлығының бір қырын соматикалық фразеологизмдер танытады. Соматикалық фразеологизмдерді екі топқа – ым-ишарат және көңіл күйді білдіретін фразеологизмдер болып бөлініп қарастырылады және олар адамның ішкі жан дүниесінде, көңіл күйінде болатын алуан түрлі психологиялық жағдайларды көрсетеді. Тек көрсетіп қана қоймай, өкіну, үрейлену, қиналу, ашулану, қайғыру, қуану сияқты адамның терең сезімдерін айшықты түрде бейнелейді.

Б. Мұқайдың «Өмірзая» романындағы соматикалық фразеологизмдерді талдау барысында олардың мәтіндегі осындай эмоциялық қолданысына назар аударамыз. Мысалы: – Сен мені басқамен шатастырып тұрсың, жігітім, – деді Аяған *қабак шытып* [2, 16]. – Мен мұнда шындық іздеп келдім, – деді Аяған *қабак шытып*, дауысын қатайтып [2, 23]. – Өзің біл, Алмасжан, – деді *қабак шытып* [2, 54]. Шалға ұрлана қарады, жүзіне көлеңке жүгіріп, *қабазы шытылыпты* [2, 6]. Сәл *қабак шытып*, док көрсетсең бейшараларда зәре қалмайды, иманы ұшып, безек қағады [2, 87]. Міртемір ұмытқанын есіне түсіргісі келгендей *қабазын шытып*, ойланып қалды [2, 132].

Адамның көңіл күйін беруде «қабак» сөзімен жасалған фразеологизмдердің қызметі ерекше. Шығармадан алынған мысалдардағы «қабак» сөзінің негізгі номинативтік мағынасы адамның көңіл күйін білдірсе, аталған мысалдағы *қабак шытып* соматикалық фразеологизмнің мағынасы *қабазын тыржытты [кіржытты, шытты, түйді]* – *жақтырмаған кейіп білдірді* деген мағынасында жұмсалған. Сонымен қатар романда «қабак шытты» тұрақты тіркесіне қарама-қарсы «қабак шытпайды» деген тұрақты тіркесті де кездестіруге болады. Мысалы, *Қабак шытпайды*, қарсы сөз айтпайды, күйеуінің дегенін бас шұлғып орындайды [2, 26]. Берілген мысалда Аяғанның әйелі Әсем өзінің артық кеткенін түсініп, күнәсін жуып-шаюға кірісетіндігін «қабак шытпайды» фразеологизмі арқылы байқауға болады. Сондай-ақ, романда «қабазы ашылып» фразеологизмі жиі қолданылады. Профессор Алдияр Ақпанұлының көптен күткен шәкірті Аяғанды көргенде *қабазы ашылып*, жүзіне шыр жүгірді. Шығармада «қабазы ашылды» фразеологизмі [*жазылды, жарылқады, көтерілді*] ашық-жарқындық байқалды, көңілі жадырады мағынасында жұмсалған. Байқағанымыздай, фраземалардың басым көпшілігі адаммен, оның көңіл күйімен, сезімдерімен байланысты пайда болған. Романдағы басты кейіпкері – Аяған жаңа ортаға үйрене бастайды, ауылдан келген жастармен көптен бері бірге жүргендей өзін сезінеді. Қаламгер жастардың Аяғанға деген сыйластықты «қабазына қарап» тұрақты тіркесі арқылы береді. Мысалы, Олар да мұның *қабазына қарап*, алдынан қия өтпей «ағалап» сыйлап тұрады [2, 17].

Романда күрес жолындағы азаматтың барлығы да шейіт болады. Сұмпайылар мен опасыздар ғана қалады. Бірақ халық рухының өлмегені, елінің әлдебір терең қойнауында жаңа ұрпақ өсіп келе жатқаны оймен аңдалып, көңілмен ұғылғандай. Роман-трагедияның ең басты мұраты – отарлық заманның қара түнек зұлматын айғақтау. Қаламгер кейіпкерлерінің сол кезеңдегі көңіл күйлерін «қабазы тұнжырап», «қабазын түйіп», «қабазын кірбің шалып» фраземалары арқылы көрсетеді. Мысалы

қазақ халқының қара жұмыс істеп қиындықты бастарынан кешкендерін, тоталитарлық жүйенің тигізген зауалын көрген Асылханның ашуын «*қабағы тұнжырап*» фразеологизмі арқылы байқауға болады. Асылханның *қабағы тұнжырап*, екі көзіне мұң тұнды [2, 43].

Өсемнің қарасын көрген сәтте *қабақтары түйіліп*, қауырт жұмыстары көбейіп, қолдары босамай қалды [2, 56]. *Қабағын түйіп*, екі балаға сес көрсеткен болды [2, 105]. Мандайынан шып-шып шыққан терді алақанымен сылып тастап, *қабағын түйіп* алып, тас мүсіндей қимыл-қыбырсыз қатып отырған Алдиярға қарап, жарам-сақтана жымыды [2, 223]. Қыз күлмеді, *қабағын кірбің шалып*, көзін ашып-жұмып біраз уақыт үнсіз қалды [2, 108]. Берілген мысалдардағы «*қабағы тұнжырап*» фразеологизмнің мағынасы І. Кеңесбаевтың сөздігінде: *қабағы жабылды* [*қарс жабылды, түйілді, түнерді, тұнжырады*] – ызаланды, ызалы ашуға мінді; ашу-мен тас түйін боп алды [3, 387] мағынасында қолданылып тұр. «*Қабағын кірбің шалды*» тұрақты тіркесі *ренжіді, көңілі жабықты, жабырқады* мағынасында жұмсалған. Жалпы сыртқы ағзаға қатысты фразеологизмдер көбіне жағымсыз көңіл күйді білдіретіндігі аңғарылады. Лингвистикада ең алғаш «соматизм» терминін енгізген финн-угортанушы ғалым Ф.Вакк болса, орыс тіл білімінде «соматикалық фразеологизм» терминін алғаш рет қолданған Э.М.Мордкович. Ол өзінің «Соматикалық фразеологизмдердің семантикалық-тақырыптық топтары» мақаласында орыс тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің саны жағынан басым көпшілігін жағымсыз сипатқа ие фразеологизмдер құрайтындығын атайды [4, 245]. Ғалымның тұжырымы қазақ тіліне де қатысты екендігіне көзіміз жетеді.

Бакқожа Мұқай кейіпкерлерінің көңіл күйін, мінез-әрекеттерін суреттеуде осы сияқты тіркестерді кейіпкерлерінің мінез ерекшелігін, көңіл күйін беруде шеберік танытады.

Көз соматизмімен жасалған фраземалар саны басқа соматикалық тіркестермен салыстырғанда жиі жұмсалады. М.Ержановтың «Адамның сыртқы бейнесін сипаттайтын сөздердің лексика-семантикалық топтары» атты кандидаттық диссертациясында көздің 123 түрін сипаттайтын соматикалық тіркестерді көрсеткен: *ұл-кен көз, бадырақ көз, алақан көз, шатынаған көз, аялы көз, жұмық көз, жытсық көз, бота көз, қой көз, құралай көз, шаян көз, сығыр көз, қысық көз* және т.б. І.Кеңесбаев сөздігінде көз соматизмімен жасалған 209 фразема берілген [1, 77].

Суреткер қаламынан туындаған әрбір бейнелі жолдар өзінің қарапайымдылығымен, табиғилығымен құнды. Б. Мұқай «көз» соматизмімен жасалған фразеологизмдерді аз сөзбен көп мағына беруде, ойды ықшам да жинақы етіп танытуда шебер жұмсаған. Мысалы, Үлкен баласын құшақтап жатқан Аяғанның *көзі іліне қоймады* [3, 21]. *Көз алартып*, сыртынан ғайбат сөз айтатындар көбейді [2, 35]. Шәугімін көтеріп, Хадиша қайтып оралды да, шәйнекке шай демдеді, *көзді ашып-жұмғаниша* дастарқан жасады [2, 49]. Деканның түпкі ойын жігіт болжады, берілмеске бекінгендей өжеттеніп, *кірпік қақпай* бакшиды [2, 53]. Аяған түні бойы *кірпік ілмеді* [2, 84]. Асылхан ұсынған орныдыққа жайғасып, үйдің ішіне *көз жүгіртті* – шағын ғана бөлме, мұнтаздай етіп жиналған үш төсек тұр, столға крахмалданған ақ жайма жабылған, терезеге капрон тюль ілініп, гүлді-гүлді қалың шыттан перде тұтылған, еденге төсек жапқыш түстес палас төселген, көзге түсер қиқым жоқ, соншалық таза [2, 47]. *Көз қиығын Асылханға тастаған*, ол ештеңе аңғармаған сияқты [2, 50]. Жа-на ғана күлімдеп тұрған *көзі шатынап*, суық ызғар шашады [2, 61]. Хадиша басын көтеріп, оның жүзіне *көз жүгіртті* [2, 108].

Жоғарыда көрсетілген «*көз қиығын тастау*» тұрақты тіркесі І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» адамның бетіне тіктеп қарамай, қырындап, көзінің астымен қарау дегенді білдіреді. Сондай-ақ, ғалымның сөздігінде тілімізде жиі

жұмсалатын «*көзі іліне қоймады*» фразеолгизімнің мағынасы ұйқы көрмеді, ұйықтамады деген мағынада жұмсалады. Ал «*көз алартысты*» фразеологизмі өштесті, жауласты, аңдысты дегенді білдіреді. «*Көзді ашып-жұмғаниша*» деген тұрақты тіркесі лездің арасында, қас пен көздің арасында, әп-сәтте деген мағынада жұмсалған. «*Көз жүгіртті*» тіркесінің мағынасы: шолып қарады; шола іздеді; ой жіберді [3, 330] деген мағынада қолданылған. Сонымен қатар шығармада «*кірпік қақпай*» тұрақты тіркесі кездесті. І. Кеңесбаевтың еңбегінде бұл тіркестің екі мағынасы көрсетілген: Кірпік қақпады [ілмеді]. Кірпік қақпай ұйып. *Кірпік қақпастан өткізді* [қарады] – 1. ұйықтамады, көз жұмбады; 2. көз айырмай қарады, тыңдады [3, 385]. Жазушы шығармада *көз айырмай қарады* деген мағынада қолданған.

Б. Мұқайдың романындағы «көз» соматизмімен жасалған тұрақты тіркестерге тоқталар болсақ, «*көз жүгіртті*», «*көзі іліне қоймады*», «*кірпік қақпай*», «*көзді ашып-жұмғаниша*» деген тұрақты тіркестер қандай да бір іс-әрекетті білдірсе, ал «*көз алартты*», «*көзі шатынады*» деген тұрақты тіркестер адам мінез-құлқының алуан түрлі сипатын көрсететінін аңғардық.

«Қол» сөзімен жасалған фраземалар көңіл күйді бергеннен гөрі іс-әрекетті білдіреді. Мысалы: Енді міне, бәрінен жұрдай болып, ешкім керек қылмай жападан-жалғыз далада қалғанда тағы да *қол ұшын бермекке* арнайы іздеп келіпті [3, 36]. – *Қолмен істегенді мойынмен көтеру керек* қой [2, 47]. Романда *қол ұшын берді* – қолғабыс етті, көмек көрсетті, жәрдемдесті мағынасында қолданылса, ал *қолымен істегенді мойнымен көтерді* тұрақты тіркесі – өз күнәсын өзі көтеріп, жұртқа ауыртпалығын салмау керек деген мағынада жұмсалып тұр.

Суреткер романында соматикалық фразеологизмдерді молынан пайдалана отырып, шығарма тіліне мәнерлегіштік, бейнелегіштік нәр берген.

Бас соматизмі VIII ғасырдағы көне түркі ескерткіштерінде, көне ұйғыр, қыпшақ және оғыз ескерткіштерінде, қазіргі түркі тілдерінің барлығында дерлік – *baş*, хакас тілінде – *pas*, чуваш тілінде – *pus* кездеседі. І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» бас сөзімен байланысты 169 фразе-ма берілген [1, 75]. Романда «бас» сөзімен байланысты фразеологизмді де кездестіруге болады. Мысалы: – Ой, жігіттер!.. Бұларың өзі қызық болды ғой, – деді, *бас шайқап* [2, 35]. – Геркулес пен Араб *басымызға шығып* алып еді [2, 223]. Бұл сөйлемдегі *басын шайқап* тіркесіндегі «бас» сөзінің да мағынасы адамның дене мүшесін білдірсе, ал енді *басын шайқады* фразеологиялық мағынасы, қайран қалды, таңғалды мағынасында қолданылады. Ал «*басымызға шығып*» фразеологизмі *басынды, менсінбеді* деген мағынаны білдіріп тұр.

Б. Мұқай халықтың сөйлеу тілінде мол ұшырасатын «бас» сөзімен келген тұрақты тіркестерді жұмсауда шығармаларының шырайын келтіре отырып, мағынасына табиғи өң кіргізеді.

Келесі фразеологизмдердің бірі – «*бет*» сөзімен айтылатын тіркестер. Бет – адамның мінез-құлқын, қабілетін және т.б. жақсы-жаман қасиеттерін көрсететін негізгі мүше. Бет – жеке индивид өмірінде қайталанбас өзіндік эталон, тіпті бір құрсақтан шыққан қос тамшыдай егіздерді туған анасы бетіне қарап ажырата алады екен.

Қаламгер белгілі бір фразеологизмдерді шығармаларының мазмұндық желісімен ұштастырып, көркемдік нақыш беру мақсатында қолданады. Мысалы: Оның өзі үшін әлгіндей жағдайға ұшырағанын еске алып, *беті дуылдады* [2, 42]. – Мен Хадишамын ғой, ата, – деп дауыстады ол екі *беті дуылдап* [2, 313]. Құлағы шыңылдап, екі *беті дуылдады* [2, 10]. Алмастың екі *беті* шапалақ тигендей *дуылдап*, одан сайын қызарды [2, 134]. Жоғарыда берілген мысалдардағы «*беті дуылдады*» соматикалық тұрақты тіркестің мағынасы *қатты қысылды, қызарды, қаны бетіне ойнап шыға келді; ұял-*

ды дегенді білдіреді. Яғни бұл сөйлемдердің ай-шықты бояуы қалың, экспрессивті мағынасы күшті. Мағынаны дәлме-дәл беруде фразеологизмдердің стильдік мәні басым түсіп жататындығын күнделікті өмірден де, дүниенің тілдік бейнесін айнаға түсіргендей етіп көрсететін осындай көркем шығармалардан да аңғарамыз.

Қазақ тіліндегі фраземалардың қалыптасуына сонымен қатар *ауыз, жүрек, иш* дене мүшелерінің қызметі де ерекше. Мысалы, Күні бойы аты-жөнін білмейтін қызды ойлап, *ишін ит тырнағандай* қиналды [2, 42]. Бұл тұрақты тіркестің мағынасы сөздікте *иші әлем-жәлем, удай ашыды* [3, 793] деген мағынаны білдіреді. *Аузы-на ақ ит кіріп, қара ит шығатын* бәдіктерді де, жатып ішетін маскүнемдері де болды [2, 74]. Бұл тұрақты тіркестің мағынасына келер болсақ, аузына келгенін айтып, балағаттайды деген мағынада жұмсалып тұр.

Жазушы романда Сталиннің тас түрмесінде көп жылдар отырған кейіпкерлерді суреттеу арқылы үрей сезімдерін тудыра отырып, сол адамдардың қорқыныш сезімін, психологиялық сезім күйін, үрейін «*сужүрек*» тұрақты тіркесі арқылы береді. Мысалы, Сөйте тұра шетінен *сужүрек* [2, 87].

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігіндегі анатомиялық атауларға қатысты тұрақты тіркестерді жинап-терген Ә. Болғанбаев олардың анатомиялық атау мен жалпы адамға қатысты сөздер дегеннің ұғымы нақ бірдей еместігін көрсетеді.

Жекелеген сөздердің бұл ұғымға жату-жатпауын есепке алмай, жалпы адам біткенге қатысты сөздер мен фразеологизмдерді барынша түгел қамтып көрсету мақсатында сөздікте адамның дене мүшелеріне қатысты екі жүзге жуық сөздер қамтылып, бұлардан туындаған 4200 фразеологизмдер екені анықталған [5, 39]. Бұл қазақ тілінің анатомиялық атауларға қатысты фразеологизмдерге соншалықты бай екендігін көрсетеді. Соматикалық фразеологизмдер – бұл тіл атаулының бәріне тән ортақ құбылыс, тек олардың пайда болуы, құрылымы, қолданылуы, бейнелеуіштік қасиеті тіл иесі халықтың мінез-құлқымен, салт-санасымен, әдет-ғұрпымен және дәстүрімен ұштасып, олардың көрінісін береді.

Қорыта келе, дене мүшелерінің атаулары – сөздік қордың өте ертеден келе жатқан көне тобы. Сол себепті де соматикалық атаулардың фразеологизмдер құрамында көптеп кездесуі қалыпты көрініс. Соматикалық фразеологизмдер жасалу жолында олардың арасында біріншіден логикалық байланыс, екіншіден, образ тұтастығы сақталған. Соматикалық фразеологизмдер көркем шығарма тілінде кездесіп, үйлесімділігі мен бейнелілігі айқын көрінетін тұрақты тіркестер болып табылады.

Б. Мұқай ұлттық тілдің бай қазынасы – сөздік құрамын шебер пайдаланып, әр сөзін, сөйлемін, тұтас мәтінін мәнерлі, өткір шебер тілмен өрнектеген және оларды белгілі бір стильдік мақсатпен ұтымды пайдаланып отырған. Жалпы қаламгер «Өмірзая» романында соматикалық фразеологизмдер кейіпкер тілінде де, автор сөзі ретінде жұмсалып, кейіпкерлерінің әр қилы сезімін, көңіл-күйін, психологиялық жағдайын танытуда зор қызмет атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Авакова Р. Фразеология теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 б.
 [2] Мұқай Б. Таңдамалы шығармалар: 5 том. Құраст.: Ахметова Н. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 464 б.
 [3] Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
 [4] Өтебаева Ш., Садыбекова Б.А. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдер // Білім. – №6 (54). 2010. – 33-36 бб.
 [5] Смағұлова Г. Фразеологизмдердің семантикалық категориялары. – Алма-ты: Қазақ университеті, 2009. – 162 б.

Б.М. Абиев

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи
Туркестан, Казахстан

ОСВОЕНИЕ И ОСОЗНАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗНАЧИМОСТИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ

Аннотация: В данной статье рассматривается уникальность коммуникативных текстов, обеспечивающих создание стилистической речи, в соответствии с её функциональными особенностями, учет того, что в публицистической речи раскрываются актуальные проблемы, вызывающие интерес общества. Научная и деловая речь ориентированы на интеллектуальное отражение действительности, художественная речь – на её эмоциональное отражение. Особенностью конца XX – начала XXI века в области образования является возрождение национального самосознания и повышение интереса к родной культуре, языку и литературе во всех регионах нашей страны.

Ключевые слова: стилистика, лексика, публицистика, жанр, текст, тематика.

Б.М. Абиев

¹Х.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

ПУБЛИЦИСТИКАДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗДЫЛЫҚТЫ ИГЕРУ ЖӘНЕ ТҮСІНУ

Аннотация: Бұл мақалада стилистикалық сөйлеуді қамтамасыз ететін коммуникативті мәтіндердің функционалдық ерекшеліктеріне сәйкес бірегейлігі, публицистикалық сөйлеуде қоғамның қызығушылығын тудыратын өзекті мәселелер ашылатындығы ескеріле отырып қарастырылады. Ғылыми және іскерлік сөйлеу шындықтың интеллектуалды көрінісіне, көркем сөйлеу оның эмоционалды көрінісіне бағытталған. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы білім беру саласындағы ерекшелік ұлттық сана-сезімнің қайта жаңғыруы және еліміздің барлық өңірлерінде өз мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне деген қызығушылықтың артуы болып табылады.

Тірек сөздер: стилистика, лексика, публицистика, жанр, мәтін, тақырып.

B.M. Abiev

¹International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

MASTERING AND COMPREHENSION OF SOCIAL SIGNIFICANCE IN JOURNALISM

Annotation: This article examines the uniqueness of communicative texts that provide the creation of stylistic speech in accordance with its functional features, taking into account the fact that the journalistic speech reveals the actual problems that arouse the interest of society.

Scientific and business speech is focused on the intellectual reflection of reality, artistic speech on its emotional reflection. A special feature of the late XX-early XXI century in the field of education is the revival of national consciousness and increasing interest in native culture, language and literature in all regions of our country.

Keywords: stylistics, vocabulary, journalism, genre, text, theme.

Необходимость работы над публицистическим стилем в условиях вузовской подготовки специалистов обусловлена, прежде всего, задачами развития устной и письменной речи. В.В. Виноградов писал: «Высокая культура разговорной и письменной речи – хорошее знание и чутье языка, умение пользоваться его выразительными средствами, его стилистическим многообразием – самая лучшая опора, самое верное подспорье и самая надежная рекомендация для каждого человека в его общественной жизни и творческой деятельности» [1, 19].

Стоит вспомнить, что публицистический стиль занимает особое место в системе стилей литературного языка, поскольку во многих случаях он должен перерабатывать тексты, созданные в рамках других стилей. Научная и деловая речь ориентированы на интеллектуальное отражение действительности, художественная речь – на её эмоциональное отражение. Особенностью конца XX – начала XXI века в области образования является возрождение национального самосознания и повышение интереса к родной культуре, языку и литературе во всех регионах нашей страны. Современные высшие учебные заведения, ставя самые высокие и благородные цели обучения специалистов, значительно усилили лингвистическую направленность их становления: поставлена задача вооружить выпускников вуза коммуникативной компетенцией – умением говорить, читать и писать, свободно пользуясь тем жанром, которого требует конкретный случай.

На практических занятиях мы предлагаем организацию работы над такими жанрами публицистики, как заметка, репортаж, статья и отзыв о прочитанной книге. Такой выбор вполне объясним требованиями школьной программы. Работа над указанными жанрами публицистического стиля должна строиться на основе известных студентам сведений о типах речи, она опирается на их умения создавать тексты повествования, описания и рассуждения. Введение в содержание обучения публицистическому стилю указанных знаний является необходимой теоретической основой для успешного формирования у студентов такого сложного умения, как умение создавать высказывания публицистического стиля [2].

Обучение студентов филологического факультета творческим письменным работам публицистического стиля имеет смысл, так как повышается общий уровень развития студентов, что позволит им попробовать свои силы в роли журналистов и имеет большую ценность в формировании знаний и умений, связанных с построением продуктивной устной и письменной речи. Формирование навыков написания творческих письменных работ публицистического жанра способствует совершенствованию культуры письменных публицистических высказываний.

Универсальных коммуникативных умений, обеспечивающих создание текстов всех типов и стилей речи, не существует. Умения конкретны, поскольку они тесно связаны с типом речи. Поэтому вся работа над обучением студентов публицистическому стилю речи конкретизируется в соответствии с его функциональными особенностями, учет того, что в публицистической речи раскрываются актуальные проблемы, вызывающие интерес общества. Определяя основную мысль своего будущего публицистического высказывания, пишущий обязательно должен учитывать, что общее назначение стиля реализуется в конкретной задаче жанра. Жанры же различаются, прежде всего, своим

назначением. Например, назначение заметки – кратко сообщить о каком-либо факте, событии. Специфика репортажа – наглядно показать описываемый факт, событие современной жизни. В задачу статьи входит разъяснение, анализ взаимосвязанных событий. Рецензия, отзыв – это размышления автора, это его желание поделиться своими впечатлениями [3].

Лексические признаки публицистического стиля связаны с рассмотрением вопроса о роли и назначении оценочной лексики; об особенностях употребления многозначных слов. Должное внимание рекомендуется уделить исследованию метафоричности, как характерной черты публицистического стиля, особенностям употребления синонимов, антонимов и паронимов.

Студенты узнают, что публицистические произведения отличаются необыкновенной широтой тематики, они могут касаться любой темы, попавшей в центр общественного внимания, например, технологии проведения водолазных работ. Это, несомненно, сказывается на языковых особенностях данного стиля: возникает необходимость включать специальную лексику, требующую пояснений, а иногда и развернутых комментариев. С другой стороны, целый ряд тем постоянно находится в центре общественного внимания, и лексика, относящаяся к этим темам, приобретает публицистическую окраску. Таким образом, в составе словаря языка формируется круг лексических единиц, характерных для публицистического стиля.

Выводы о специфических языковых признаках газетно-публицистического стиля сводятся к следующему:

1. На лексико-фразеологическом уровне для газетно-публицистического стиля характерны слова общественно-политического звучания, используются речевые стандарты, фразеологизмы разных типов (особенно в фельетоне, памфлете, очерках).

2. На морфологическом и словообразовательном уровне широко используются существительные мужского и среднего рода в форме родительного падежа и др.

3. На синтаксическом уровне для газетно-публицистического стиля свойственна максимальная простота синтаксических конструкций; предельное упорядочение строя предложения, частая инверсия членов предложения, их логическое выделение; использование элементов поэтического синтаксиса (риторический вопрос, анафора, эпифора, градация); использование элементов разговорного синтаксиса (вопросно-ответная форма изложения и др.) [5].

Разговор о газетной публицистике, анализ различных жанров, определение особенностей языка газет может послужить примером для последующей работы по освещению вопросов, определяющих характер других средств массовой информации:

- Особенности жанров публицистического стиля на телевидении.
- Специфика публицистического стиля в журнальных произведениях.
- Публицистический стиль и Интернет.

Освещение этого круга вопросов может быть организовано в форме проектов.

Основным жанром публицистики является репортаж. Качества репортажа зависят от степени погружения публициста в изучаемую среду. Лингвисты отмечают: «...В одних случаях автор выступает только как свидетель неких эпизодов, в других – он вмешивается в происходящее, и событие оказывается высвеченным изнутри. Наконец, нередко автор выступает в качестве инспиратора общественно значимого действия».

Э.А. Лазарева пишет, что широко распространенной и самой наглядной формой выражения авторского начала в публицистике является обозначение присутствия журналиста на месте события. А потому на практических занятиях рекомендуется уделить должное внимание аналитической работе с текстами репортажей. В процессе подготовки иссле-

дования мы посетили занятие преподавателя Б., на котором шел процесс обучения студентов-филологов написанию репортажа. Ниже предлагаем анализ данного занятия.

Преподаватель преследовал следующие цели: познакомить студентов с особенностями репортажа как газетного жанра; подготовить к самостоятельной работе над сочинением репортажем; воспитывать уважение к профессии репортера и к людям этой профессии.

Оборудование: газеты, таблицы с основными требованиями к репортажу, папка с памятками (на столах студентов), таблички с профессиональными словами, видеозаписи, фотографии репортеров, книги В. Пескова.

Эпиграф: «Многие и многие русские писатели отдавали репортажу много сил, внимания и находчивости». В. Гиляровский.

Занятие начинается с объявления темы и цели, во вступительном слове преподаватель говорит о том, что вся жизнь страны, вся жизнь планеты на газетных листах. Коротенькие заметки, репортажи, очерки, фельетоны и эссе на различные темы печатаются в газетах. Репортаж издавна был и остается в наше время одним из самых распространенных газетных жанров. Многие известные русские писатели начинали свою деятельность в качестве газетных репортеров. Эпиграф, записанный на доске, читается и комментируется студентом.

Далее организуется словарно-орфографическая работа. Студентам рекомендуется ответить на вопрос:

– Какие слова, относящиеся к работе журналистов, вы можете назвать? (Ответ: «Журналист, журналистика, рубрика, корреспондент, репортаж, репортер, хроника».)

В толковом словаре студенты находят лексическое значение слов *репортаж*, *репортер*, *хроника*, *хроникер*, *корреспондент* и записывают их в тетрадь.

(Репортаж – сообщение о местных событиях, о событиях дня, информация в печати, по радио, телевидению; репортер – сотрудник газеты, журнала, радио, информационного агентства, доставляющий сведения о текущих событиях и происшествиях).

Интересна и полезна работа в аудитории, посвященная усвоению семантики слова «репортаж»: оно произошло от английского *report* (рипорт) – как существительное оно значит – рапорт, доклад, сообщение; как глагол соответственно: рапортовать, докладывать, сообщать. Определяя значение слов «*журналист*» и «*репортер*», студенты отмечают, что *репортер* – понятие более узкое, так как он занимается конкретной работой. Логичным является продолжение разговора, выводящее на понятия *хроника* (отдел сообщений в газете, журнале, на радио и телевидении, посвященный текущей общественной жизни), *хроникер* (сотрудник газеты, журнала, работающий в отделе хроники).

Беседа, организованная преподавателем позволяет определить круг интересов студентов и реализовать ряд развивающих задач:

– Каких журналистов, информирующих о текущих событиях, вы можете назвать?

(В ответах звучат имена Михаила Любимова, Александра Школьника – телерепортеров информационной программы «Доброе утро» на Первом канале; Эдуарда Хайруллина – собственного корреспондента телеканала «Хабар», репортера «Экстренного вызова» Евгения Дробязко и др.)

Заслушав результаты опережающего задания, подготовленного студентом О., студенты знакомятся с напутствием известного спортивного журналиста Н. Озерова, адресованным начинающим спортивным комментаторам.

Перед чтением записи одного из репортажей А. Школьника преподаватель предлагает студентам подумать над вопросом: «Какими качествами должен обладать репортер?»

Репортаж Александра Школьника:

– Здравствуйте, дорогие ребята!

Хочу познакомиться вас с интересными людьми – вашими ровесниками.

Школа № 14. Первое сентября. Подхожу к группе мальчишек и девчонок, оживленно жестикулирующих, перебивающих друг друга:

– Я думаю лучше сегодня.

– А может еще один прогон?

– Нет, достаточно.

– О чем спор, ребята? – интересуюсь я.

Удивлению моему не было границ. Оказывается, группа энтузиастов-старшеклассников под руководством учителя музыки Виталия Петровича Бодрова организовали музыкальный театр. Начали с небольших постановок, а теперь уже сочинили трехактную пьесу. Все лето репетировали, шили костюмы, рисовали и сколачивали декорации.

– А как же отдых? – спрашиваю я.

Ребята смотрят на меня с недоумением.

В самом деле, что это я.

Лучшего отдыха не придумать.

Здорово живут ученики школы № 14.

Отвечая на поставленный вопрос, студенты называют такие качества, которыми должен обладать репортер: он должен правдиво и точно изображать события, ярко и образно, уметь общаться с людьми, быть смелым и мужественным в своей работе.

Преподаватель зачитывает сообщение из газеты «Аргументы и факты», где говорится о том, что за последние 5 лет было убито 156 журналистов. Это убийство московского журналиста Дмитрия Холодова, всем известного журналиста и телеведущего Владислава Листьева. Далее называются имена тех, кто погиб на территории Украины за 2014 г. Логичным был вывод о том, что профессия журналиста требует помимо профессионализма еще и мужества, даже героизма.

О замечательном человеке, журналисте, телерепортере, фотографe, в прошлом ведущем программы «В мире животных» Василии Пескове, - рассказывает преподаватель:

– В. Песков написал замечательную книгу «Шаги по росе». Герои этой книги строят заводы, прокладывают каналы, воздвигают дома, сажают яблони. У них немало общего. И в то же время образ каждого из них, живой и яркий, несет те черты, которые присущи ему, и только ему. Каждое событие им не просто описано, а выношено, пропущено через свое, личное восприятие. Песков не боится «присутствовать» в своих материалах, но это присутствие не навязчиво, а органично. Автор здесь лицо активно действующее, думающее, остро видящее. Он умеет душевно беседовать, задавать людям нужные вопросы, искренне радоваться вместе с ними и, когда надо, негодовать. Это всегда вызывает доверие читателя.

Важной приметой творчества Пескова является то, что для него рассказать о человеке – это всегда написать о земле, на которой он вырос, об его отношении к родной природе.

Да, своим творчеством Песков славит людей труда. Но, подобно одному из героев своего репортажа, он утверждает: «Жизнь не представляю себе без птичьего пения...».

Теоретический материал о том, что репортажи бывают нескольких видов, студенты оформляют в тетради:

– информационный,

– оперативный (авторы сообщают о том, что видели и слышали),

– фоторепортажи.

Определяется несколько подгрупп, и каждой из них дается задание на определение вида репортажа и характеристику лингвистических особенностей.

Логичным является завершение занятия, когда начинается ролевая игра, и студентам предлагается представить, что они репортеры, а их тетради – репортерские блокноты. Определяется тема репортажа «Прекрасное живет рядом с нами», обговариваются условия создания фоторепортажа. Студентов предупреждают о том, что созданные ими репортажи будут заслушаны и проанализированы на занятиях СРСП.

Подводятся итоги занятия.

Некоторые исследователи считают публицистический стиль принципиально неоднородным, по мнению других (их абсолютное большинство), уже в самой этой неоднородности прослеживается специфическое стилевое единство, целостность. Общие черты стиля с разной степенью активности проявляются в отдельных подстилях: газетно-публицистическом, радио-, тележурналистском и ораторском. Однако границы этих подстилей очерчены не резко, часто размыты. И об этой «размытости» также необходимо дать студентам вполне конкретную информацию.

Информация на занятиях должна быть представлена на основе применения инновационных методов обучения, которые соответствуют задачам вузовского становления и современным требованиям. Поэтому в ходе исследования мы обращались не только к теоретическим источникам по текстологии, но и к работам по стилистике, а также использовали материал по вопросам современной дидактики и методике преподавания языков.

Е.П.Прохоров указывал, что: «...публицистика предлагает особый тип ориентации – не столько в законах действительности и в эпохах развития общества, сколько в текущих событиях во всем их многоцветии и разнообразии. Это означает также что наука, искусство и публицистика взаимодействуют и здесь существуют переходные формы». Е.П.Прохоров отмечал, что «...публицистика призвана помочь практически процессу духовного сознания мира народными массами, способствовать правильному, глубокому, всестороннему ориентированию их в текущей действительности. Именно публицистика, нашедшая свое место, прежде всего в периодической печати, затем на радио, в кино, телевидении, в наибольшей степени соответствует особенностям формирования и функционирования этого типа сознания». Известно, что специфическое социальное предназначение публицистики – формирование общественного мнения. Формирование общественного мнения является важнейшей, но не единственной функцией публицистики. Е.П.Прохоров в своих трудах указывал на две функции публицистики: социально-педагогическую и информационно-познавательную [6].

Публицистика, как и художественная литература, имеет дело со словом. Публицистика, прежде всего, использует такой канал коммуникации, такие средства массовой информации и пропаганды, как журналистика. Государственные и негосударственные газеты, радио и телевидение, располагая широкой и разветвленной сетью корреспондентов, создает многообразную, разностороннюю, всеохватывающую «историю современности».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Аубакирова К.Т. Стилистика и культура речи. – Алматы, 2002. – 64 с.
- [2] Луков В. А. Жанры и жанровые генерализации // Знание. Понимание. Умение. – 2006. – №1. – С. 141-148.
- [3] Бобылев Б.Г. Стилистический анализ художественного и публицистического текста. – Алматы, 1987. – С. 23.
- [4] Практическая журналистика в Казахстане: Учебное пособие. – Алматы, 2006. – 348 с.
- [5] Воскобойников Я.С., Юрьев В.К. Журналист и информация. – М., 1993. – 45 б.
- [6] Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1987. – 76 с.

А.Қ.Айтбенбетова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Ақтөбе қ., Қазақстан

**ҚАЙТАЛАМА СӨЗДЕР МЕН БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРДІҢ
СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ**

Аннотация: Сөйлемдердің, стильдік кескінін сөз еткенде, олардың құрамындағы мүшелердің тек санына қарамаймыз, сапасына қараймыз. Әдетте сөйлемдердің сөздері барынша сығымдалған, аз сөзбен көп мағына беретіндей болмай, шұбалаңқы болса, не бір сөз бір және іргелес сөйлемдерде қайта-қайта айтыла берсе, ондайды стильдік қате, тіл жарлылығы екенін сөзсіз түсінеміз.

Тірек сөздер: синтаксис, стилистика, сөйлем, бірыңғай мүшелер.

А.К.Айтбенбетова

¹Кандидат филологических наук, доцент Актюбинского областного государственного университета им. К. Жубанова
г. Актобе, Казахстан

**СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНОВ И ПОВТОРНО-
ПАРНЫХ СЛОВ**

Аннотация: Когда мы говорим о стилевом выражении предложений, мы учитываем не только количество единиц в их составе, но и их качество. Как правило, ситуации, когда слова в предложениях максимально сжаты или имеют много значений, или одно и то же слово многократно повторяется в одном и смежных предложениях, бесспорно свидетельствуют о наличии стилевой ошибки и недостаточности словарного запаса.

Ключевые слова: синтаксис, стилистика, предложение, однородные члены

А.К. Aytbenbetova

¹Candidate of Philology, Associate Professor of the Aktobe Regional State University named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan

**STYLISTIC FUNCTION OF HOMOGENEOUS PARTS OF THE
SENTENCE AND REPEATED-PAIRED WORDS**

Annotation: When we discuss the stylistic expression of sentences, we take into account not only the number of units in their composition, but also their quality. As a rule, if the words in the sentences are as compressed as possible, the words have many meanings, or the same word is repeated over and over again in the same and adjacent sentences, then the presence of a stylistic error and lack of vocabulary are evident.

Keywords: syntax, stylistics, sentence, homogeneous parts of the sentence

Синтаксистік стилистика «толғауы тоқсан» тілдің ой-өнегін дұрыс салу мүмкіншілігін қарастырады, сөз маржанын тани білуді, сөйлемді дұрыс құрай білуді үйрететіндігі мәлім. Әрбір стильдің синтаксисінде өзіне тән ерекшеліктері болады. Мысалы, нақышы мол көркем тіл үлгілерін көркем әдебиет стилінен, синтаксистік амалдарды күрделі, дәлме-дәл пайдаланып, сөйлемдерді қатал құрау үлгілерін ғылыми әдебиет стилінен байқаймыз. Әсіресе ғылыми стильде жазған адам ойының дәлме-дәл айтылуын көздейді. Ол логикалық байланыстағы ойды бұлтартпай, әрі дұрыс білдіретіндей тіл мүмкіншіліктерін пайдаланып, тура мағыналарында жұмсауға тырысады. Сондықтан ғылыми стиль синтаксисінде күрделі құрам, құрмалас сөйлемдер жиі қолданылады. Әдеби тілдің қай стилінде болмасын, оның бәріне тән нәрсе – ой айқындылығы. Ол үшін сөйлем дұрыс құралу керек. Осы талап тұрғысынан әдеби тілдің сөйлемдері әбден қиюластырылып, сөздері рет-ретімен орналастырылып, синтаксистік басқа да тәсілдер белгілі қалыпқа түсіріліп жазылады. Әдеби тілде жазып отырған не сөйлеп тұрған кісі сөйлем құраудың бұл талаптарын да, оған керекті синтаксистік мүмкіншіліктерін де жақсы білуге тиіс. Сөйлеу тілінің синтаксисі әрдайым жүйелі бола бермейді. Өйткені адамдар өзара қарым-қатынас жасауда біріне-бірі әр алуан өмір әрекетінің жайын сөз қылады. Ондайда олар айтпақ пікірін алдын ала ойланып алмай да сөйлей береді. Тіпті ойын ойланып, толғанып сөйлегенімен, оның сөйлем құрауында тілдік нормалар сақтала бермеуі мүмкін.

Әдетте сөйлеу тілінің синтаксисі қарапайым, сөйлемдері қысқа-қысқа, көбіне толымсыз болады. Біздің басқаға хабарлайтын ойымыз жеке сөйлемдермен шектелмей, ұласа айтылған көптеген сөйлемдер қатарымен тиянақталып тұрады. Сондықтан сөйлем тізбектері бір-бірімен өзара дұрыс байланыста болуға тиіс. Бұл – стилистика ғылымының басты талабының бірі. Сөйлеу тілі стилінде түсінігі ауыр күрделі орамдар, шұбатылған аралас құрмалас сөйлемдер көп айтылмайды. Ғылыми әдебиеттер стиліне де сондай талаптар қойылады, бірақ оқып түсінуге, кейде тыңдап ұғынуға арналған ғылыми еңбек, баяндамалардың мәтіндерінде күрделенген орамдар, құрмалас сөйлемдер, сірестіріп құрастырған жайылма сөйлемдер жиі ұшырайды. Сөз зергері мақсатты ойдың тек түсінікті болуын ғана емес, көркем, әсерлі болуын да көздейді. Ол үшін сөз орамын түрлендіріп, нақыштап, барынша жатық етіп құруға тырысады. Сөйлемдегі бір сөзді, кейде сөз тіркесін сол сөйлемде не көрші сөйлемде қайталаудың ерекше стильдік қызмет атқаратын да орны бар.

Сөйлемдегі бір сөзді, кейде сөз тіркесін сол сөйлемде не көрші сөйлемде қайталаудың ерекше стильдік қызмет атқаратын да орны бар.

Сөйлемге эмоциялық әр берудің көп тәсілінің бірі – бір сөзді әдейілеп бірнеше рет айту болса, кейде бір сөйлем мүшесін түрлі-түрлі сөздермен бірыңғай етіп жұмсай білу [1,27].

Сөйлемнің бір мүшесін қайталау әсіресе шешендік өнердің, көркем әдебиеттің өте ұтымды, әрі әсерлі тәсілінің, бірі болады.

Тұлғалас бірыңғай мүшелерді әрқайсысына бөлек-бөлек жалғау, жұрнақты жалғай бермей, оларға қатысты шылау сөздерді көп қоспай ықшамдап, ортақтастырып та жұмсауға болады. Мысалы: Туған жер, өскен ел, жақын жандарды сағынғанда, әр кезде жақсы жағдайда көргің келеді (Ғ. Мүсірепов). Бұл сөйлемдегі бірыңғай толықтауыштар: туған жер, өскен ел, жақын жандарды — бәрі де табыс септігінде, бірақ табыс жалғауы тек ең соңғы тура толықтауышқа жалғанған да, ол басқаларына да ортақ болған. Әбілда ... ауылға атпен бір келіп, бір кетіп жүр (С. Сейфуллин). Мұнда көмекші *жүрді* етістігі бірыңғай екі баяндауышқа ортақ – бір келіп жүрді, бір кетіп жүрді. Осылай айтылса, сөйлем ықшамдалмаған, шұбалаңқы, жазушының стилі нашар болар еді.

Бірыңғай сөйлемдер көбінесе көркем әдебиет тілі стилінде жиі қолданылады да, ғылыми және іс-қағаздар стилінде жалпылауыш сөздер бірыңғай мүшелердің алдынан қойылады. Мысалы: Тауда өсетін ағаштар: қайың, қарағай, терек, емен.

Бірыңғай мүшелер жалғаулықтар арқылы байланысқанда, қай жалғаулықты қандай сөз арасында пайдалануды білу керек. Мысалы, мағыналық жақындығы күшті сөздер арасына *мен* жалғаулығы, әрқайсысының дербестігі бар бірыңғай мүшелер арасына және жалғаулығы қойылады. Мысалы: кемпір мен шал, қаз бен үйрек, тау мен тас, тіл және әдебиет, химия және биология, жолдас және бауыр.

Мен, *және* жалғаулықтарын бір сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің арасында пайдалануда мынаны ескеру керек: *және* жалғаулығы бірыңғайлардың тұйықталып біткенін де көрсетеді. Сондықтан мен сөйлемнің бас жағындағы бірыңғайлар арасында, және ең соңғысынан бұрын қойылады. Мысалы, Базаралы мен Дәркенбай бірі үлкен, бірі жас болғанмен, екеуі бірдей өр және көңілі жүйрік адамдар (М.Әуезов). Райком секретары да Байжанға аудандық қазіргі және бола-шақтағы шаруасын жақсы білетін адам болып көрінді (С. Мұқанов).

Сөйлем мүшелерін бірыңғай етіп құрудың да қиындығы бар. Сөзді дұрыс орналастырудың стильдік қызметі ерекше болатындықтан, соның жайын көбірек айттық. Бұдан сөйлем мүшелерінің сөйлемде орналасу, орын ауысу тәртібі қалай болатынын аңғаруға болар. Одан сөйлемді тек осылай құр деген ұғым тұмау керек. Тілдің бұл жайында да мүмкіншілігі мол. Соларды таңдай, талғай білу — үлкен өнер. Сөздің қит етсе, қисық кететін, дөп түссе, жымдаса кететін сырын сезгіш, білгіш болу керек.

Қазақ тіліндегі қайталамалар көне жазба ескерткіштерден бастап, бүгінгі күнге дейін өзінің жалғастығын тауып келеді. Халықтың мақал-мәтелдер, жұмбақтар ырғағы ұйқасы жағынан ешқандай өлеңдерден кем емес, тоқсан ауыз сөздің тобықтай үлгісі ұйқасын келтіріп тұрған – тек қана қайталама.

Қазақ тіл білімі ғылымында Қ.Өмірәлиев, З.Ахметов, З.Керімбаева еңбектері-не шолу жасасак, қазақ ауыз әдебиеті, сондай-ақ белгілі ақын шығармаларындағы қайталамаға тоқталып, олардың сан салалы тілдік ерекшеліктеріне талдау жасалынған [2,7].

Қ.Жұмалиев қайталаманы белгілі стилистикалық тәсіл ретінде қарастырмайды, ол қайталауды әр шумақ жолынан емес, бүкіл өлеңнен іздестіріп мысалдар келтірген.

Қайталама – жаңа грамматикалық форманың және мағынаның жасалуының негізі үшін қызмет етеді де, коммуникативті процестің құрылымдық және мазмұндық бүтіндігін жүзеге асырады. Ауыз әдебиеті үлгілері мен жазушы-ақын шығармаларының да ұйқас, ырғағы қайталама негізінде жасалады. Өз шығармасында қайталаманы қолданбаған қаламгер жоқ шығар. Зерттеушілер қайталаманы қос сөз түрінде, енді бір тобы сөздердің, сөз тіркестерінің қайта-лануы түрінде қарастырған.

Қайталама ауыз әдебиетінде келе жатқан құбылыс болғандықтан, түрлі дидактикалық сарындағы шешендік толғау өлеңдеріне тән бірден-бір ерекшелік болып табылады. Қазақ поэзиясында баяндауыштық қайталама терме-толғау өлеңдеріне тән.

Сөздердің қайталануы қазақ тілінде лексикалық және экспрессивтік стилистикалық мақсатта жұмсалады. Әрбір қайталамалардың мағынасы айтушыны не жазушының мақсатты бағытына, контексте және шығарманың жанрына байланысты. Олай болса, қайталамалардың табиғатын ашуда жеке автордың рөлі зор. Стилистикалық тәсіл ретінде қолданылатын қайталамалар поэзия жанрында қолдануында жаңа қырын байқатады.

Поэзиядағы қайталамалардың өзіндік ерекшелігі туралы айта кетсек: Жай сөйлем бірнеше қайталау арқылы бейнелік өлеңге айналып, өлең шумақтарының көркемдік қызметі әсерлі ұғынықты айқындалып тұр.

Қайталамаларды қолданудағы авторлар мақсатын төмендегідей топтарға бөлеміз:

1. Қайталамалар арқылы оқырман назарын ерекше, айрықша аударғысы келген құбылыс, зат, нәрсені анықтау мақсатында;
 2. Бірнеше мәртебе қайталап, ұқтырар сырды ұғымға қайта-қайта сіңіру үшін.
 3. Айтылар ойдың көркемдігін, әсерлілігін арттыру, эмоцияға әсер ету үшін;
 4. Белгілі нәрсені қабылдай отырып, санамалап көрсету үшін;
 5. Айтпақшы ойдағы негізгі сөздердің мағынасын келесі сөйлемде аша түсу ниетінде қайталанып, сөз формасының ерекшеліктері келесі сөйлемде түсіндіріліп, дәлелденуі үшін.
 6. Бір сөйлемді қайталап, бүкіл өлеңнің салмағын сол сөйлемнің төңірегінде көтеру мақсатында;
 7. Бір ой жалғастығын қайталамалар арқылы туатындығын анықтау мақсатында;
 8. Өзінің айтқан пікірін растау, мақұлдау мақсатында.
- Ойды қорытындылау, тұжырымдау мақсатында қайталамаларды белгілі ретпен өзіне ғана тән стилистикалық өрнекке құрағандығын көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Томанов М., Манасбаев Б., Балақаев М., Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Атамұра, 1999. – 240 б.
- [2] Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Білім академиясының Республикасық баспа кабинеті, 1999. – 190 б.
- [3] Уәлиев Н. Көркем әдебиет тіліндегі стильдік контраст. Жинақ. – Алматы: Өнер, 1998. – 80 б.
- [4] Қожахметова Х. Көркем әдебиеттегі тілдік ерекшелік. – Алматы: Мектеп, 1999. – 396.
- [5] Мұсабекова Ф. Қазақ тіліндегі зат есім стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 59 б.

С.Қ. Әлісжан

Назарбаев Университеті, Алматы қ., Қазақстан

**ҒЫЛЫМИ СТИЛЬ – ҒЫЛЫМИ МӘТІН – ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС:
ҰҒЫМДАРДЫ НАҚТЫЛАУ**

Аннотация: Тілді зерттеудегі жаңа коммуникативтік тәсіл лингвистикалық бірліктерді сипаттаудың жаңа әдісін ұсынады. Сөз жоқ, аталған зерттеулер тіл біліміндегі коммуникативтілікке дейінгі ғылыми байқаулар мен тәжірибелер болды, жаңа тәсілдің қалыптасып, одан әрі қанат жаюына белгілі бір дәрежеде ықпал етті, сонымен бірге қазіргі уақытта да негізгі бағыт ретінде тың бастамаларға түрткі бола алады әрі өмір сүруін тоқтатпақ емес. Сайып келгенде, стиль де, дискурс та стильжасаушы және дискурстүзуші мәтіндер негізінде көрініс табады. Егер функционалды стилистикада мәтін – тілдік деңгейдің жоғары қаттауы ретінде саналса, ал коммуникативтік тәсіл бойынша мәтін адресанттан адресатқа жөнелтілетін мақсатты қарым-қатынастың тілдік өнімі ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: стиль, мәтін, дискурс, ғылыми стиль, ғылыми мәтін, ғылыми дискурс

С.К. Алисжан

Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

**УТОЧНЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ ПОНЯТИЙ «НАУЧНЫЙ СТИЛЬ», «НАУЧНЫЙ
ТЕКСТ», «НАУЧНЫЙ ДИСКУРС»**

Аннотация: Новый коммуникативный подход в изучении языка предлагает новый способ описания лингвистических единиц. Безусловно, проведенные исследования в определенной степени способствовали становлению и дальнейшему развитию нового подхода, а также в настоящее время могут послужить толчком к новым инициативам в качестве основного направления. В конечном счете и стиль, и дискурс выражаются на основе стилизованных и дискурсивных текстов. Если в функциональной стилистике текст рассматривается как высокая ступень языкового уровня, то в коммуникативном подходе текст рассматривается как языковой продукт целенаправленного общения, отправляемый от адресанта к адресату.

Ключевые слова: стиль, текст, дискурс, научный стиль, научный текст, научный дискурс

S.K. Aliszhan

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

**SPECIFICATION OF THE MEANINGS OF «SCIENTIFIC STYLE»,
«SCIENTIFIC TEXT», «SCIENTIFIC DISCOURSE»**

Annotation: The new communicative approach to language learning offers a new way to describe linguistic units. Undoubtedly, the conducted studies to a certain extent contributed to the formation and further development of the new approach, and also now can serve as an impetus for new initiatives as the main direction. Ultimately, both style and discourse are expressed on the basis of stylistic and discursive texts. If in functional stylistics the text is considered as a high language level, then in the communicative approach the text is considered as a language product of purposeful communication which is sent from the sender to the recipient.

Keywords: style, text, discourse, scientific style, scientific text, scientific discourse

Стилистика кез келген ғылым саласы тәрізді өз дамуында ілгерілеуді де, дағдарысты да бастан кешірді және осындай даму мен тоқыраудың салқыны әлі күнге сезіледі. Сондай бірізді қолданылмау, мамандар арасындағы кейбір дүдә-мал жайттар – жалпы «стиль» мен «дискурс» ұғымдарының арақатынасынан көрі-неді. Өйткені бүгінгі таңда зерттеушілер *стиль* және *дискурс* терминдерін түрлі бағыттарда қолдануда. Бүгінге дейінгі «стиль» аталып, стилистика саласының ауқымындағы мәселелер ендігі уақытта «дискурс» терминімен алмастырылып, дискурсология саласына тиісті болып шықты. «Дискурс» термині «стиль» терминіне синоним ретінде қолданыла бастады, *дискурс* сөзін қолдану сәнге айналды десе болады, ғылыми айналымнан біртіндеп *стиль* ұғымын шығаруды көздейтін зерттеушілер де жоқ емес. Сондықтан ғылыми стильдің ғылыми дискурсқа ұласуына дейінгі аралыққа тоқталмас бұрын, жалпы *стиль* мен *дискурс* ұғымдарының аражігін ажыратып, осы уақытқа дейін стилистикада қалыптасқан ғылыми дәстүрге орай нақтылай кеткен жөн.

Дәстүрлі функционалды стилистикада әрбір функционалды стильдің өзіндік ерекшеліктері тілдік жүйедегі қаттауларға сәйкес (лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, ал ауызекі сөйлеу стилі үшін – фонетикалық деңгей) қарастырылды. Стилистиканың өзі деңгейаралық пән ретінде стилистикалық және стильдік заңдылықтарды қарастыратыны белгілі. Осы бағытта қазақ тілінің стилистикасы да бұрынғы кеңестік стилистиканың жетістіктеріне сүйене отырып, едәуір зерттелгені бәрімізге мәлім. Стилистиканың зерттеу әдістеріне сүйене отырып, тілдің функционалдық жіктелістері жан-жақты зерттелді. Әрбір функционалдық стиль экстралингвистикалық негіздері мен интралингвистикалық ерекшеліктеріне сай егжей-тегжейлі қарастырылды, әр стильге тән ерекшеліктер, стильдік нормалар анықталды десе болады [1, 2].

Орайы келгенде айта кеткен жөн, қазіргі ғаламтор бетінде, әлеуметтік желілерде қазақ тілінің стильдік тармақтары жайында скептикалық пікірлер кездесіп қалады. Олардың ойынша, біздің тілде ауызекі тіл мен көркем әдебиеттен өзге стиль дамымаған, жоқтың қасы. Бұл маман еместердің пікірі, «қазақ тілі – ғылым тілі бола алмайды» деген әрәдік айтылып қалатын алып-қашпа сөз. Қазақ тіліндегі тұрақталған бес функционалды стильді қалыптастыратын тілдік және тілдік емес заңдылықтар да жетерлік әрі олардың ғылыми тұрғыдан (тіл білімі) зерттелуі де қазіргі кезде орын алып отыр.

Әдетте стилистика теориясы үш мәселеге негізделіп баяндалады: 1) қоғамдағы барлық сөйлеу (тілдік) тәжірибесін жүйелі сипаттайтын *функционалдық стильдер теориясы*; 2) *сөз таңдау*, автордың, белгілі бір жанрдың және функционалдық стильдің мақсатына сай жүзеге асатын; 3) *нормадан ауытқу* көріністері [3, 45].

Дәстүрлі стилистиканың осы қадау-қадау мәселелері қазақ тіл білімінде едәуір сипатталды. Акад. М. Серғалиевтің стилистикадағы ең негізгі саналатын *стиль* ұғымына берген анықтамасы дәстүрлі стилистикалық зерттеулердің тәжірибесін өзіне

сiңiрген: стиль дегенiмiз – 1) әдеби тiлдiң түрi, демек, сол тiлде сөйлейтiн баршаға түсiнiктi сөздер мен конструкциялар; 2) тiлдiк құралдардың қалай болса солай тiркескен тобы емес, шартты түрде тұйықталған тобы; 3) стиль – тарихи қалыптасатын категория, олай болатыны – тiлдiк құралдардың қоғамдық қызметтiң бiр саласында жұмсалып, тұрақталуы, бiр күннiң, бiр айдың немесе бiр жылдың жемiсi емес, ол көптеген жылдарды басынан кешiрiп, әбден қалыптасқан категория; 4) стиль қоғамдық қызметтiң бiр саласында жұмсалады [1, 26].

Сөз таңдау, сөз өнерi, нормадан уәждi және уәжсiз ауытқулар туралы қазақ стилистикасында зерттеулер бар [4].

Дискурс терминiнiң басымдық танытуы – қазiргi лингвистикадағы ғылыми парадигмалардың ауысуының нақты көрiнiсi, ол тiлдi зерттеудегi жүйелiк талдаудан (тiл «жүйедегi жүйе» ретiнде қарастырылады), коммуникативтiк зерттеулерге ұласудың көрiнiсi болмақ.

Қазiргi түсiнiк бойынша, *дискурс* ғаламды бейнелеудiң, ұғынудың бiр тәсiлi ретiнде қаралып жүр. Көптеген зерттеушiлер *дискурс – стиль – мәтiн* ұғымдарын былайша саралайды: *мәтiн* – тiлдiк конструкт, ойдың аяқталу, тиянақталу моделiн iске асыратын қарым-қатынас актiсiнiң вербалды компонентi; *стиль* – белгiлi бiр сферада қабылданған қарым-қатынас формаларының ерекшелiгi бейнеленген мәтiннiң тiлдiк құрылымы; *дискурс* – коммуникативтi және вербалды параметрлердiң жиынтығы, нақты бiр саладағы қарым-қатынастың жүзеге асу тәсiлдерiн анықтайтын, мәтiндер жиынтығы арқылы көрiнiс табағын, тiлдiк бiрлiктердiң өзiндiк түрлерi (стилистикалық ерекшелiгi) қатысатын белгiлi бiр қарым-қатынас аясында қабылданған ғаламды бейнелеудiң ерекше тәсiлi.

Аталған осы аспектiлер *стиль* мен *дискурсты* ажыратудың теориялық негiзiн құрайды.

Бiздiң тұрғымызда, *ғылыми стиль* терминi ғылыми дискурсқа дейiнгi дәстүрлi функционалды стилистиканың бiрегей ұғымы ретiнде қала бередi. *Ғылыми стиль* өзi сияқты басқа да стиль түрлерiн жiктеуге негiз болған тiлдiң қарым-қатынас, хабар беру, ықпал ету қызметтерiне сәйкес функционалды стилистиканың ұғымы ретiнде өмiр сүруiн жалғастырмақ. Бұл термин тiлдiң ғылыми мәтiндердегi синтезделу заңдылықтарын қарастыру үшін қолданылады.

Ұғымдық-логикалық түрде теориялық ойлауды жүзеге асыратын ғылыми стиль үшін *объективтiлiк* (шынайылық), *үзiлдi-кесiлдi еместiк*, яғни баға берудегi байсалдылық пен бiрiздiлiк, *жапыламалық* (ықшамдылық), *ерекше логикалық, дәлелдемелiк, дәлдiк* пен *анықтық* тән, сондай-ақ адресатқа коммуникативтiк бағыттаудың көрiнiсi, яғни баяндаудың *диалогтiлiгi* тән болып келедi. Бұл негiзгi деген стильдiк белгiлер болып табылады, яғни жүйелi түрде қайталанып отырады, сондықтан әрбiр ғылыми мәтiн үшін стандарт сипат бередi. Олар стильтүзушi экстралингвистикалық факторлардың нәтижесi ретiнде көрiне отырып, белгiлi бiр тiлдiк құралдардың, құрылымдардың мәтiнiшiлiк жүйелi қолданысын анықтайды. Сонымен бiрге ғылыми стильдi осы белгiлермен шектеп тастауға тағы болмайды, тiлдiк дереккөздер (ғылыми мәтiндер) ғылыми стиль үшін қайшы снالاتын кейбiр белгiлердiң (мысалы, субъективтiлiк) кездесетiндiгiн де көрсетiп отыр.

Ғылыми мәтiн – ғылыми стильдiң тiлдегi көрiнiсi мен бейнесi, шындық болмыс туралы жаңа бiлiмдi хабарлау мiндетiне сай және ол бiлiмнiң шынайылығын дәлелдеу мақсатында қызмет етедi. Ғылыми мәтiннiң мазмұнын тiлдiк қалыптағы (вербалданған) ғылыми бiлiм құрайтындықтан, өз кезегiнде *ғылыми дискурс* ұғымымен барабар.

Бұлайша айтуымызға мыналар себеп, ғылыми мәтінді талдау негізі ғылыми дискурсты талдаумен теңбе-тең, өйткені мәтін мазмұны мәтінді тудырудың менталды және коммуникативті-типологиялық талаптарымен, когнитивтік және прагматикалық стратегиялар жүйесімен, ғылыми мәтін авторының адресатпен бірге қарастырылатын логикалық ұстанымдарымен, тілдік ерекшеліктерге негізделетін экстралингвистикалық факторлардың кешенімен үздіксіз байланыста. Осы тұрғыдан келгенде, ғылыми мәтін «ғылыми дискурс» ұғымымен синоним ретінде қабылданады.

Сонымен бірге, ғылыми дискурсты мәтіндегі барлық нәрселердің, ғылыми білімді ғылым субъектілерінің таным қызметінің нәтижесі ретінде тілдік қалыпқа (вербалды) енгізетін факторлардың жиынтығы ретінде қабылдауға болады. Ғылыми дискурс бойынша мәтіндер кең мағынада алғанда бір-бірімен өзара тығыз байланыста және коммуникативтік, функционалды-мақсаттық аспектіде бірігіп кеткен десе болады.

Сөйтіп, табиғаты жағынан қаншама функционалдық тән болса да, *ғылыми стильдің* аясына ене алмайтын, оның әлеуеті көтермейтін функционалды стилистикада «экстралингвистикалық факторлар» деп аталатын мәселелер ендігі жерде *ғылыми дискурстың* құрамында қарастырылмақ. Олар: адресант, оның мақсаты (интенциясы), прагматикалық міндеттері, сондай-ақ адресат, оның ниеті, ғылыми қарым-қатынасқа қатысушылар. Бұлайша қарастыру функционалдықпен қоса коммуникативтілікті де өзіне қосады, зерттеу көзкіеі одан сайын кеңейе түседі.

Сонда ғылым тілін дискурстық негізде қарастыру дегеніміз – ғылымның мәнін қарым-қатынас аясында зерттеумен тығыз байланысты. Өйткені *дискурс* дегеніміздің өзі – белгілі бір саладағы қарым-қатынастың жүзеге асу тәсілдерін анықтайтын, мәтіндер жиынтығы ретінде жүзеге асатын, тілдік құрылымдардың өзіндік (стилистикалық) түрлері қатысатын, белгілі бір қарым-қатынас аясында қабылданған әлемді бейнелеудің ерекше тәсілдерін бойына сіңіретін коммуникативтік және тілдік белгілердің (параметрлердің) жиынтығы [5].

Дискурс түзуші маңызды белгілер ретінде жалпы тіл білімінде мыналар аталып жүр:

- тақырып;
- хронотоп;
- адресант;
- мадресант интенциясы;
- дискурстың интенционалдығы (идеологемдер/концептілер негізінде жүзеге асатын);
- мәтін (автор талабына орай белгілі бір стильде жазылған);
- адресат (аудиторияның белгілі бір типі) [5].

Ғылыми қарым-қатынас хронотопы екі жағдайда *нақты* және *мәтіндік* әрекеттер негізінде анықталады. Нақты әрекеттер нақты уақыт пен кеңістікте жүзеге асса, мәтіндік әрекеттер ол аядан шығып, өзіндік ерекше ментальдік кеңістік құрайды, онда ықшамдалған кеңістік пен мезгілден тыс теориялар мен тұжырымдар көрініс табады. Ғылыми дискурстың құндылығы – ғылыми шынайылық – ғалам құрылымы жайында шынайы білім ұсынады, олар абсолютті емес, зерттелетін нысанның бір бөлігін анықтауға септігін тигізеді және эмпирикалық дәлелдемелерді қажет етеді. Сол себепті ғылыми дискурстың маңызды өлшемдері: жүйелілік, әдістеме-лілік, сындарлылық, нәтижелердің мәнділігі болып табылады. Ғылыми қарым-қатынас стратегиясы коммуникативтік мақсаттарға орай анықталмақ. Ғылыми қарым-қатынастың негізгі мақсаты жаңа білім алумен тікелей байланысты. Ғылыми дискурс аясындағы мәтін авторының коммуникативтік мақсаты ақпаратты толықтай айқындауға бағытталған.

Сонымен, дәстүрлі стилистиканың өзге терминдері тәрізді *ғылыми стиль* ұғымы да тіл біліміндегі жаңа парадигма – когнитивтіліктің туындауымен *ғылыми дискурсқа* ұласып отыр, бұл зерттеу аумағын кеңейтіп, қазақ тіліндегі ғаламның ғылыми бейнесін толықтай тануға жетелейді. Ғылыми қарым-қатынастың негізгі тілдік өнімі – *ғылыми мәтін* – қарым-қатынас актісін жүзеге асыратын мазмұн мен оның тіл арқылы берілуін бейнелей отырып, дискурсқа тән бүкіл ерекшеліктерді қамтиды. Функционалды стилистика тілдің қызметіне назар аударса, дискурстық талдаулар тілдің мәнін қарым-қатынас аясында қарастырады, тілге дейінгі және тілдік факторлар тығыз байланыста зерттеу міндетіне алынады, бұл бағыттың артықшылығы да осында болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Серғалиев М. Стилистика негіздері: Оқулық. – Астана: Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ, 2006. – 210 б.

[2] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007. –33 б.

[3] Клушина Н.И. Современная стилистика: проблемы и перспективы // Актуальные проблемы стилистики. Ежегодный международный научный журнал. – М., 2015. №1. – 44-47 бб.

[4] Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 205 б.

[5] Букейханова Р.К. Субъективный аспект когнитивного механизма обработки дискурса // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков: Материалы международной научно-практической конференций, посвященной 10-летию независимости РК и 60-летию КазГУМОиМЯ им. Абылай хана. Ч.1. – Алматы, 2001. –72-75 бб.

МРНТИ 16.21.47

Ж.Оралқызы

Орталық ұлттар университетінің қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің магистрі
Пекин қ. ҚХР

ҚАЗАҚША РЕСМИ ІС-ҚАҒАЗДАР ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ХАҚЫНДА

Аннотация: Тілдің құрлымдық бөліктерінің ішінде өзгеріске көп ұшырайтыны да, көненің көзін көбірек сақтайтын ол лексика саласы. Мақалада сөз болып отырған осы ресми іс қағаздардың лексикалық ерекшеліктері, қысқаша бірнеше түйінге жинақталып жан-жақты қарастырылып өзіндік ерекшеліктері анықталып талданып берілді.

Тірек сөздер: лексика, лексикалық тіркестер, сөздік қор, атаулар

Ж. Оралқызы

Магистр казахского языка и литературы, Центральный университет наций
Пекин, Китай

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ОФИЦИАЛЬНО- ДЕЛОВОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Лексика в числеструктурных частях языка в большей степени подвержена изменениям, а также сохраняет более древние истоки. В статье рассматриваются и анализируются лексические особенности официально-делового стиля.

Ключевые слова: лексика, лексические фразы, словарный запас, названия

J.Oralkyzy

Master of Kazakh Language and Literature, Central University of Nations
Beijing, China

LEXICAL FEATURES OF THE KAZAKH OFFICIAL BUSINESS LANGUAGE

Annotation: The vocabulary among the structural parts of the language is more susceptible to change, and also retains the ancient origins. The article discusses and analyzes the lexical features of the official business style.

Keywords: lexicon, lexical phrases, vocabulary, names

Еуразия тарихына көз салар болсақ, шамамен XV ғасырдан бастап түркі тектес халықтар өз алдына жеке-жеке ұлт болып біріге бастады. Территориялық жіктеулеріне байланысты, қазақты құраған ру-тайпалар сан ғасырлық шұғылалы тарих қой-науында сахара өркениетін қалыптастырып үлгерді. Осылайша XV ғасырдың ортасына қарай Евразия құрлығын еңдей кесіп жататын ұлан-ғайыр алқапта Керей мен Жәнібек өз алдына шаңырақ көтеріп, қазақ хандығын құрды. Дәл осы күннен бастап, бір тудың астына біріккен ру-тайпалар біртұтас қазақ деген атпен тарих сахнасына көтерілді. XIX ғасырдың ортасында Ресей құрамына кіргенге дейінгі төрт ғасырдан астам уақытта Қазақ хандығы ел мәртебесін жойған емес. Осы кезеңдерде Қазақ хандығы, яғни қазақ хан, сұлтандары Ресей империясы, Цин патшалығы және олардың жергілікті әкімшілігіне дипломатиялық, саяси-экономикалық және шаруашылық салалар төңірегінде әр алуан

мақсаттағы хат-хабарлар жолдап отырды. Әсіресе, XVIII-XIX ғасырлар қазақша ресми іс-қағаздардың қауырт жазылған тұсы болды. Ресми іс-қағаздарды қағаздардың жолдау бағытына қарай екі топқа бөлуге болады: Бірінші, бағыс бағытына жазылған құжаттар. XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастап кіші жүз ханы Әбілқайыр немесе оның ұрпақтары Ресей императоры және жергілікті әкімшіліктермен тығыз саяси-экономикалық байланыс орнатып, ресми іс-қағаздар арқылы хат-хабар алысып отырды; екінші, шығысқа бағытталып жазылған құжаттар. Бұған XVIII ғасырдың орталарынан кейін қазақтың Ұлы жүз бен Орта жүзін бастаған Абылай, Әбілпейіз хандардың немесе оның ізбасарлары Цин патшалығына және оның жергілікті әкімшіліктеріне жолдаған хат-қағаздары жатады. Қазақ хандығы тұсын-да және XIX ғасырдың орталарынан XX ғасырдың бас шеніне дейінгі уақыт ескі қазақ жазба тілі қазақ халқының саяси-әлеуметтік өмірінде аса маңызды тарихи рөл атқарды. Ескі қазақ жазба тілі де басқа жазба әдеби тілдер сияқты тарихтың бойлық координатасы мен өңірдің ендік координатасында қалыптасып, біртіндеп дамыды. О баста, Орталық Азия түркі халықтарына ортақ шағатай түркі тіліне бейім болғанымен, біртіндеп келе қазақ халқының өз алдарына саяси дербестік алып, хандық құруына байланысты оған халықтың ауызекі сөйлеу тілінің элементтері бірте-бірте ене бастады. Осылайша, қазақ қоғамында халықтық жазба әдеби тілі ескі қазақ жазба тілі біртіндеп қалыптасты.

Тілдың құрлымдық бөлектерінің ішінде өзгеріске көп ұшырайтыны да, көненің көзін көбірек сақтайтын да лексика саласы. Төменде сөз етіп отырған ресми іс-қағаздардың лексикалық ерекшеліктері қысқаша мына бір неше түйінге жинақталды.

1. Сөздік қоры

Сөздік қор сөздік құрам жүйесіндегі біршама тұрақты ұйтқы әрі сөздік құрамның ең маңызды бөлігі. Қазақша ресми іс-қағаздарының сөздік қоры жағынан қазақ тілді элементтері біршама басым орынды иеленді. Әсіресе жеке сөздер мен тіркестер татарша-шағатайша дәстүрлі орфографиямен жазылғандығы болмаса, қазақ тіліне тән екендігін байқауға болады. Мысалы:

Туыстық атаулар. Мысалы:

№	ескі қазақ жазба тілінде	қазіргі қазақ тілінде	
1	ل غوا	oe	Ұл
2	اتا	ata	Ата
3	ئىنى	ini	Іні
4	الاب	bala	Бала
5	قىزى	qiz	Қыз
6	ئىگى	yigit	Жігіт
7	انا	ana	Ана

Жаратылыстық құбылыстармен мезгіл-мекен атаулары. Мысалы:

№	ескі қазақ жазба тілінде	қазіргі қазақ тілінде	
1	رى	yer	Жер
2	روتلىق	bultur	Былтыр
3	لى	yl	Жыл
4	كۈن	kün	Күн
5	لىق	bu yil	Быйыл
6	وتشلىق	qışaw	Қыстау

Жануарлар мен өсімдік атаулары. Мысалы:

№	ескі қазақ жазба тілінде	қазіргі қазақ тілінде	
1	طا	at	Ат
2	ن الكوب قا	aq bökän	Ақ бөкен
3	قىلى	yilqi	Жылқы
4	چوروك	kürüç	Күрш
5	قوي	qoy	Қой
6	رغسپىرى يىپ	sigir	Сияр
7	ئالى	yilan	Жылан
8	ن ايووق	qoyan	Қоян
9	كۈك	kiyik	Қиық

Дене мүшелері мен киім-кешек атаулары және сапалық қасиет атаулары.
Мысалы:

№	ескі қазақ жазба тілінде	қазіргі қазақ тілінде	
1	كۆك	köz	Көз
2	قولى	qol	Қол
3	شالبار	çalbar	Шалбар
4	شاپان	šafan	Шапан
5	كۆپ	köp	Көп
6	ياھشى	yaħši	Жақсы
7	كۆك	kök	Көк
8	اق	aq	Ақ
9	ياش	yas	Жас
10	قارا	qara	Қара
11	قاراي	qarai	Қарі

Есептік сандар мен есімдіктер. Мысалы:

№	ескі қазақ жазба тілінде	қазіргі қазақ тілінде	
1	ئەككى	ekki	Екі
2	ئۈچ	üç	Үш
3	تۆرت	tört	Төрт
4	زەككىز	zekiz	Сегіз
5	سەز	siz	Сіз
6	بىز	biz	Біз
7	ئۆزۈم	özin	Өзін

2. Өзге тілден қабылдаған сөздер

Қазақ хан сұлтандары Цин патшалығына және оның жергілікті әкімшіліктеріне жолданған хаттарында әскери терминдерді қытай, моңғұл, манжу сөздері арқылы беріліп, бірізді қолданып отырған. Мысалы:

№	ескі қазақ жазба тілінде	қазіргі қазақ тілінде	
1	بوغدا عېزەن خان	bogda ezen hān	Боғда Ежен хан
2	ياق	yaq	Үаң
3	تايچى	taiji	Тайжы
4	جيان جۇن	jiānjūn	Жян Жүн
5	گۈن	gūn	Гүн
6	امبان	āmban	Амбан
7	خان	hān	Хан
8	لارن جەنەرال	jenarāl	Генерал

Боғда Ежен хан (ежен қасиетті, ең жоғары деген мағынада, моңғұл тілінен кірген, Цин патшасын меңзейді). Қытай тілінің дыбыстық аудармасынан кірген шен аттарынан: уаң (王); хан (汗); тайжы (台吉); ज्याн жүн (将军); гөң (公); амбан (уәзі, ұлық, бастық, әкім деген мағынада, жатта хыб амбан, асқын амбан, батыр амбан сынды әскери атаулар кездеседі. Манжу тілінен кірген). Сонымен бірге парсы тілінен кірген шен атауынан генерал (جنرال, جنرال, [jenarāl] ф.ф.جنرال) сөзі көп кездеседі. Патшаны және жергілікті әкімшіліктерге жазылған хаттарда қарсы жағының мәнап лауазымына сай аралықтардағы үкімдерді дәріптеп ағайтын тұрақты эпитеттерде болып бұлардың түгелімен дерлік араб, парсы сөздері болды, осындай тұрақты эпитеттік араб, парсы сөздеріне түркі жұрнағы жалғанған. Мысалы:

№	ескі қазақ жазба тілінде	қазіргі қазақ тілінде	
1	مەرتەبەلى	šowkatlu	Мәртебелі
2	قادرلى	qodratlu	Қадірлі
3	ءامطء	ezami	Аяулы
4	راھىمءى	rahli	Рахымды
5	ءادىل	ādil	Әділ
6	مەيىربان	mehrbānlu	Мейрбан
7	مەشھۇر	afzalyatlu	Мәшһүр

3. Сөздердің жарыспалылығы

Қазақша ресми іс-қағаздар тілінің лексикасына тән тағы бір ерекшелігі ол сөздердің жарыспалылығы, яғни бір мағындағы сөздің көне-жаңа, қыпшақтықоғыздық, түркілік-

арабтық, түркілік-парсылық, арабтық-парсылық түрлі варианттарының жарыса қолданылуы. Бір хатта кейбір етістіктердің түрліше қолданылуы, бұл хат жазушының қарсы жағына деген құрметіне, діндік наным-сеніміне қарай көп мағыналы сөздерді талдап қолдануы хаттың мазмұнында көп ұшырайды. Мысалы:

Хат жазу: хат көтеру (واتوك طخ [taħkötärw]); хат тұту (واتوت طخ [taħ tutuq]); хат ұшлау (واتشوا طخ [taħušlaw]).

Хат апару: тапсырған хат (طاخن باغرشبات [tapšürgän hať]).

Қайтыс болу: дүниясыз (دنيزي اي زىند [dunyāsizīn]); Бұрхан болу (ناغلوب ناخروب [burħan bolğan]); дүния салу (دىل سالد اي زىند [dunya saldı]); ахрет сапарын қыту (ىلدىق زىفس تارخا [āhrat safātīn qıldı]); дүниеден өткелі (ىلدىق تارخا [dunyādīn ötkāli]).

Ауру: дерт (دارتلىق [dartaŋ]); сырқау (سرخا [sırħaw]); науқас (ناھوش [nāhoš]), кесел (كيسال [kesäl]).

Тарту-таралғы ұсыну: (қазақ хан-сұлтандардың патшаға сыйлаған тартуын (блэк [böläk]) деп қолданса, патшаның жіберген тартуын «қайралап [qayralap]» деп қолданған.

Қызыл: қызыл (олан қызыл الوالغان [qizil ulan tamgā]) бұл арадағы ұлан сөзі де қызыл деген мағынаны білдіреді.

4. Лексикалық тіркестер

Қазақша ресми іс-қағаздар тілінің лексикалық тіркестерінің тілдік қолданысы, жұмсалатын орны, мағынасы және образдылығы қазіргі қазақ тілімен бірдейлігі жағынан біршама көзге түседі. Мысалы: жердің жүзін, күннің көзін (نيزوك كينوي كينوي [kūnнің közін yemiñ yūzін]); ақ киіп, аза тұту (بوتوت ترا بي كىقا [aq kiyip azaz tutup]); алтын етегін ұстай (ناتوتون ين زىفنىفتيا نوتلا [altun etäkinizni tutqandīn]); темір мал (نالكمتى ن لىق ع [temir mal]); түн қату (بىتاق نوت [tün qatip]); ақыл тоқтаппаған (نالكمتى ن لىق ع كنىذ مي زوك انى يىرت كنىذ مناج [aqılna yetmāgān]); жанымның тірісінде, көзімнің сөлісінде (بىتاق نوتلا [jānimнің tirisindä közimнің sölisindä]); жесір әйел, жетім ұл (نوتلاخ رىپىي [yesir hātūn yatim oğul]); кепіл болу (كابل ولوب [kafil bolw]); көз аларту (نات ترالا زوك [köz alartqan]); аптап жамалы, алтын бойы (ناتلامج پاتفا [altun boyuñizni āftāb jamālīñizni]); өтпей-тін өмір, өлмейтін адам жоқ (ناتلامج پاتفا [tmäytgān ‘umr ölmäytugān ādam uoqō]); ақ дінселі (كيساللىق [aq diñsälik]) т.б. Сонымен бірге жаттарда қазіргі қолданысы өзгерген немесе басқа тұрақты тіркестер де кездесетін кейбір сөздер де кездеседі. Мысалы: жарлығы сынбасын ((نوسپامنىپ ىغراي) [yarlīgī sīnmasun]), бұл сөз жарлығын аяқсыз қалдырмау деген мағынада қолданылған. Ал қазір бұл сөз сағы сыну сынды ішінара тұрақты тіркестерде дәл осындай мағынада қолданылған. Байсалдап болып (بولوب ىل سالد ىاب [bay saldı bolup]) – хатта бұл сөз бейбіт, тыныштық деген мағынада қолданылған. Ал бұл байсалды сөзі қазіргі қолданста адамның мінезіне және салт-дәстүрге байланысты «көш байсалды болсын» қолданылады да тыныш, баяшатты, бейбіт деген мағынасы қолданыстан қалған, тек хаттардың тілінде ғана кездеседі.

Қорға айтқанда, қазақ даласында жазылған осы хат-қағаздардың лексикалық ерекшеліктеріне қарап, сол тұста қызмет еткен бұл тілдің басқа кірме элементтерінен сырт қазақ тілінің мол лекциялық қорын арыдан сақтап келе жатқандығын көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- [1] Әбділашымұлы Д. Ескі қазақ жазба тілі. Бейжиң: «Ұлттар» баспасы, 2015. – 42 б.
- [2] Әбділашымұлы Д. Қазақ уаңы Ханқожаның қой саудасы туралы Тарбағатай амбанына жолдаған хаты. Бейжиң: Шиньжяң қоғамдық ғылымы, 2011. – 20 б.
- [3] Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. Бейжиң: «Ұлттар» баспасы, 2016. – 10 б.
- [4] Кәкенұлы М, Гин Шэмин, Орынбайқызы Ж. Қазіргі қазақ тілі. Бейжиң: «Ұлттар» баспасы, 1999. – 37 б.
- [5] Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Бейжиң: «Ұлттар» баспасы, 2016. – 89 б.
- [6] Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Бейжиң: «Ұлттар» баспасы, 2016. – 168 б.

MPHT 16.21.07

Д.Әлімақын

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
Алматы қ., Қазақстан

ALPHABET IS THE MOST VALUABLE TOOL OF HUMAN CULTURE

Annotation: New historical turning point, enthusiasm and willingness of the scholars and intellectuals, the writing model, the power and strength of language – all these notions are touched upon in this article.

Keywords: Alphabet, Latin, writing system, state language, thought

ӘЛІППЕ – АДАМ БАЛАСЫ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕҢ ҚАДІРЛІ ҚҰРАЛЫ

Аннотация. Жаңа тарихи бұрылыс, ғалымдар мен зиялы қауымның ынтасы мен дайындығы, жазу моделі, ұлттық әліппенің ұлттық бірегейлігін сақтау, дұрыс жазу үлгісі, заманауи ақпарат дәуірі – осы ұғымдардың барлығы мақалада қамтылған.

Тірек сөздер: әліппе, латын, жазу, мемлекеттік тіл, ой-пікір, ұлт зиялылары, білім көкжиегі, ұлттық бірегейлік.

АЛФАВИТ – САМЫЙ ЦЕННЫЙ ИНСТРУМЕНТ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. Новый исторический поворотный момент, энтузиазм и готовность ученых и интеллектуалов, модель письма, сила и сила языка – все эти понятия затронуты в этой статье.

Ключевые слова: Букварь, латын, система письма, государственный язык, мысли

Nowadays our country has been striving to turn into a new historical turning point. The transition to a new historical twisted alphabet we speak is the basis of a clear path, a sure step leading to our future. Of course, the correct solution of this turning point originated from modern requirements. At a time when the new technocratic era is stepping forward, making a positive decision on our historic turning point will make us ready for the future. The topic of transition to the most popular topic in our society. The enthusiasm and willingness of the scholars and intellectuals to make every effort to make the most of them are published on different mass media pages.

Latin alphabet is widely used in the world. It appeared in Rome in the 7th century BC as a branch of the Greek and Etruscan Alphabet. It was formed in the 1st century. The writing was right-to-left or left-to-right (brustropheon), and the route was always exchanged. Since the 4th century BC, the inscription was only left-to-right, the first only 20 letters. Otherwise to alphabet In 230 years, G, Y, and Z have been entered, and the last two have been entered for the Greek language, and the use of letters J, U, W refers to the era of prosperity. In the Middle Ages, the Latin alphabet was used in the European landscape, with the peoples of Africa, America and Asia. The letters were based on the study of Latin words. Modern Latin alphabet has 25 letters. Vowel sounds are stretched and short, so the meaning of words changes: *liber* - independent, *liber*-book. In the Latin alphabet there are six monophonic (barefoot) - a, e, i, o, u, and also two diphthong (dual voices) - au, eu. Three dpi (double-digit) - ae, oe, ue. Depending on the number of loud sounds, the order of the arrangement, the joints are also divided into closed (voiceless) and open (when voice or diphthongs). [1, p 4].

On April 12, 2017, President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, in his article «Orientation to the Future: Spiritual Renewal»: « Firstly, we need to begin gradually translating the Kazakh language into the Latin alphabet. We have a deep understanding of the need for a more consistent approach to this issue and have been carefully prepared for it since independence. On August 7, 1929, the Presidium of the USSR Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR adopted a new Latin alphabet titled « Unified Turkic Alphabet». The writing model, based on the Latin alphabet, was used from 1929 to 1940, and was subsequently transferred to Cyrillic. On November 13, 1940, the law «On alienation of the Kazakh alphabet from the Latin alphabet to the new alphabet based on Russian graphics » was adopted [2, p 7]. It is true that we have been using the Latin alphabet for a decade in the Soviet Union, as President has mentioned above. Thus, returning to Latin, after independence, is a return to our spirituality, the right choice of our way. The desire of the Alash intellectuals, they wanted independence from the country, was to unleash the national writing. The noble dreams of those intellectuals have been realized by the president for 26 years of Independence.

At the beginning of the twentieth century, national intellectuals, who had made significant contributions to the nation, posed a number of questions: «Unalphabet ,cross-cutting can not be prospered. For the sake of culture of today it is a powerful seven-sided strong instrument – science, literature, school, such as cutting, cutting, trading, money, and shipping» says Agamalyuly Zholdas [3, p 63]. At that time, national intellectuals, who made such deep sheds, expressed their view that the value of the nation's alphabet was indifferent and that the importance of the national writing would be greatly appreciated. Scientists also say that the newly adopted alphabet has many advantages. At the present technological age, the Latin inscription is the language of every technique. For example, we all know that the language of the computer, the cellphone, and the text message each other are written in Latin. In short, we needed to move to the Latin alphabet, so we want to move to that alphabet. In his message to President Nursultan Nazarbayev «Strategy» Kazakhstan - 2050 » of December 14, 2012, the new political course of the established state»: «The state is working hard to strengthen the position of the state language. It is necessary to continue implementing complex measures on widespread use of the Kazakh language. We have been in the Latin alphabet since 2025. At one stage, we have taken such a step. We need to make such a decision for the future of our children, and this is a necessity for us to come together with the world, to master the English language and internet language, and most importantly – to modernize the Kazakh language». He said that the transition to the Latin alphabet was caused by modern requirements. Consequently, this historic decision is not just about short-sightedness, but the most important, constructive and meaningful work since the country's independence. The most advantageous way to move to Latin is to be prepared for the following historical stages and constructive moments through the correct writing model, also it makes it easier for Kazakhs to read and understand each other in the world. Therefore, it is important to consider this historical turn as a key prerequisite for consolidation of a whole nation, one of the main channels of consolidation. Akhmet Baitursynov said: «The most powerful thing in the nation, which is causing the loss or loss of the nation is the language». The power and strength of language as we are today as a strong nation. And in order to continue this power further, we need to write a Latin inscription in the future. However, moving from one alphabet to another alphabet is not an easy task for which our task is to be the main task. However, moving from one alphabet to another one is not an easy task. Doctor of Philology, Professor Alimkhan Zhunisbekov in one of his interviews said: «The difficulty of moving to the Latin alphabet is that the current alphabet is mixed with the Russian, not the Kazakh alphabet, and if we hear other sounds, we have barriers. Dictation, Latin slang, and transformation, and not just alphabetical

replacement of the Kazakh alphabet, but radical reform as well, and that reform involves the same issues as sound, alphabet and spelling ».

On October 26, 2017 the President's decree on the transition to the Latin script was issued and the first full-fledged services were launched. Our next important thing is to adapt to this recording. The main thing is to choose our alphabet in a font that meets our national interests. About this Alimzhan Sharap: «A human being is a substance of the mind and the means to which one is to interact. The alphabet also overcomes the distance and time. That is why the alphabet is the most valuable tool of human culture. The meaning of alphabet is greater than that the telegram, the radio, or the other far-reaching means. After all, the latter will only defeat the distance from the Earth; alphabetically overcomes time » says the first Turks conference. We also have to say that if our alphabet is corrected, it will not be difficult for us to follow the new technocratic epoch through our spirituality and culture.

As we answer the question of what will happen to us in the new era, this stage will be the result of our striving steps to preserve our national identity and to make the new national alphabet out of the ordinary and to build a respect for the future generations native language. The epoch we are living in is science-education, advanced technology, modern era of information. The prerequisite for the success of this new era is the ability to use new technologies that are well-equipped to speak English and native language fluently. That is why Latin letters, which we use to translate into alphabet, are the inscriptions used as the writing of science, education, information and civilization. That's why we need the correct alphabet. People of yesterday's intellectuals have also been deeply involved in this, and have shared their views. The national alphabet has not yet been discussed among national scholars in the century.

In an article titled «Civilization of Transition to the Latin Writing in the Kazakh History» published by Kazhimurat Tolegen, an expert of the Regional Studies Center of the National Museum says: «The debate between alphabet, spelling and reforming Kazakh scholars was initially called» Dala area», «Аikap», «Kazakh», and since 1920 they are reflected in the newspapers «Enbekshy kazakh», «Zharshy», «New school» and start to the newspaper. The newspaper «Enbekshi Kazakh», which has a public view on the alphabet, public debate and public discussion. Hundreds of articles from both groups were published in the newspaper. For example, N. Torekulov, «What kind of alphabet we need?», A. Baydildin's book «From the history of the new alphabet», B. Baitogayuly, K. Basymov, M. Dulatov, T. Shanano «Why do we need a new alphabet», O. Zhandos, M. Zholdybayev, K. Zhubanov, E. Omarov, K. Kamengerov, N. Kaymeke, Zh. Aimauytov, M. Mukhtar» It is necessary to change the sound signals basically». And a few articles from scholars such as GI Bryoid, N. Yakovlev, Polivanov, Navshirmanov, Professor Ashmarin, Professor Zhuze, Academician Bartold, Professor L. Jirkov, Professor B. Shobanzade »[4,]. In the century of the century, the only issue that has raised the issue of national intelligentsia was the issue of the proper functioning of the national alphabet. We are confident that this puzzling question will be resolved positively in the current turning point in the Latin alphabet.

REFERENCES

- [1] <https://kk.wikipedia.org/>[Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты 28.11.2017)
- [2] Nazarbayev NA Oriented Orientation: Spiritual Renewal / Egemen Kazakhstan, April 12, 2017.
- [3] Agamalyuly A. Cultural Needs of Turkish Countries, Do not Give Up «63.
- [4] Tolegen K. Civilization approach to transition to Latin script in Kazakh history / Cognitive article. <http://e-history.kz/kz/contents/view/6809>[Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты 28.11.2017).

МРНТИ 16.21.07

А.Солтанбекова¹, Н.Оспанғазиева¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ БІЛІМПАЗДАРЫНЫҢ 1924 ЖЫЛҒЫ ТҰҢҒЫШ СЪЕЗІНДЕ ҚАРАЛҒАН ЕМЛЕ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

Аннотация: Қазақ жазуының негізін құраған Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың өзінің алфавиті болу үшін төрт түрлі қасиетке толық тоқталып, басын ашып берген ғалым. Нағыз тіл жанашырларының басын қосқан съезде ең бір ұзақ пікірталасқа арқау болған мәселе и мен у дыбыстарының дауысты немесе дауыссыз екендігі. Бұдан басқа да мәселелерге жай қарай салмай, терең бойлай, бүге-шігесіне дейін нақты дәлелдер келтіре отырып, үлкен мән бергендігін көруге болады. Қазіргі таңда қазақ тілін латын графикасына көшіру кезеңінде 1924 жылғы көтерілген тілдік мәселелер бірден-бір таптырмас тарихи құнды дереккөзі екені айқын.

Тірек сөздер: қазақ жазуы, емле ережелері, әліпби, жазу тарихы, әріп, дыбыс, тіл.

А.Солтанбекова¹, Н.Оспанғазиева¹

¹научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

О ВОПРОСАХ ПРАВОПИСАНИЯ, ОБСУЖДАВШИХСЯ НА ПЕРВОМ СЪЕЗДЕ КАЗАХСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ 1924 ГОДА

Аннотация: Ахмет Байтұрсынұлы – ученый, который основал казахскую письменность, подробно выделяя и учитывая четыре различных свойства казахского алфавита. На съезде, объединившем истинных языковедов, одна из самых долгих дискуссий касалась проблемы того, являются ли звуки и и у гласными или согласными. Кроме того, можно видеть, что он придавал большое значение другим вопросам, углубляясь в них, приводя конкретные доказательства. В настоящее время языковые проблемы, поднятые в 1924 году в период перехода казахского языка на латинскую графику, являются одним из важнейших историко-ценных источников. В статье обсуждаются предложения, сделанные на первом конгрессе казахских просветителей, состоявшемся в 1924 году относительно орфографии казахского языка. При обсуждении доклада сопредседателя Омарова члены комиссии утвердили резолюцию, состоящую из 11 научно-обоснованных пунктов.

Ключевые слова: казахская письменность, правила правописания, алфавит, история письменности, буква, звук, язык.

A.Soltanbekova¹, N.Ospangazieva¹

¹ Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

ON THE PROBLEMS OF SPELLING DISCUSSED AT THE FIRST CONGRESS OF KAZAKH ENLIGHTENERS IN 1924

Annotation. Akhmet Baitursynuly is the scientist who founded the Kazakh writing system, taking into account four different properties of the Kazakh alphabet. At the congress which united true linguists one of the longest discussions was the problem of whether the sounds ‘u’ and ‘y’ are vowels or consonants. In addition, it is obvious that he attached great importance to other issues, going deeper into them, giving concrete evidence. At present, the language problems raised in 1924 during the transition of the Kazakh language to the Latin script are one of the most important historical and valuable sources. The article discusses the proposals made at the first congress of Kazakh enlighteners, held in 1924, regarding the spelling of the Kazakh language. When discussing the report of Co-Chairman Omarov, the commission members approved the resolution consisting of 11 scientifically-grounded points.

Keywords: Kazakh writing system, spelling rules, alphabet, history of writing, letter, sound, language.

Қазақ жазуы – қазақ тілінің әріп таңбаларынан тұратын жазу жүйесі. Қазақ тілінің жазу тарихы бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткендігі бәрімізге белгілі. Қазақ жазуының алғашқы кезеңдерінде емле мәселесін анықтап алу үлкен қиындық туғызды. Бұл маңызды міндетті Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ғалымдар 1924 жылғы съезде жан-жақтан пікірлерін ортаға салып, қызу тартыс барысында ұсыныстар арқылы шешімін тапқанын тарихтан білеміз. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі 1924 жылы маусымның 12 – 18 күндері аралығында Қазақ АССР-нің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында өтті. Съезде жазу ережелері, әліпби мен қазақша пән сөздер мәселесі, ауыз әдебиетін жию шаралары, ғылыми және оқытуға арналған кітаптарды шығару, бастауыш мектептің бағдарламаларын дайындау мәселелері қаралды. Ахмет Байтұрсынұлы төрағалық еткен бұл комиссияның құрамында М. Мырзаұлы, Ә.Бөкейханұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төреқұлұлы, Т.Шонанұлы сынды қазақ зиялылары, сондай-ақ Мәскеуден, Қазақстан Оқу комиссариатынан, Қостанай, Семей, Орал, Бөкей оқу губерниясынан, Қырғызстаннан, Башқұртстаннан делегаттар кіреді.

Осы жиында өзі «Қазақ жазуы» «тәртіпті жазуы», өзгелер «Байтұрсынов жазуы», «Ұлттық жазу», «төте жазу» деп аталған әліпби үлгісі, емлесі ресми түрде бекітіледі.

Әліпби реформасы туралы мәселе алғаш 1924 жылдың 12-18 маусым аралығында Орынборда өткен қазақ білімпаздарының бірінші съезінде көтеріледі. Бұл съезде әліпби жөніндегі баяндаманы А.Байтұрсынұлы жасап, өзі құрастырған қазақ әліпбиінің тиімділігін жан-жақты дәлелдеген: «Тексеріп қарасақ, латын әліпбиінің түрік әліпбиінен кемдігі болмаса, артығы көрінбейді. Жаманнан жақсыға, залалдан пайдаға бой ұру – жөні бар дұрыс іс, оны әркім-ақ қостауы тиіс, жақсыдан жаманға, пайдадан зиянға бой ұрғанда, оны дұрыс деп қостауға болмайды», – дейді [1]. Бұл құрылтайда Ахаң: «...Жақсы әліпби болу үшін, біріншіден, тілге шақ болу керек, өлшенбей тігілген киім ұқсап олпы-солпы болып, басы артық әріптері көп әліпби қолайсыз, екіншіден, жазуға жеңіл болу керек әрі сүгіреттері көп болса, жазуды қиындатады, үшіншіден, баспа ісіне қолайлы болу керек, төртіншіден, жақсы әліпби оқушыға үйретуге қолайлы болу керек – міне, осы төрт қасиетті негізге алып, жақсы әліпби түзуге керек, – дейді Ахаң. Баспа істері мен үйрету жағынан қолайсыздық тудырмас үшін түрік әліпбиінің өзін түзету керек. Түрік әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара

күйінде қалдыру керек. Латын әліпбиін жүргізу жұмысы өте көп іс, көп күш керек қылатын болғандықтан латын әліпбиін алу орынсыз деп танымын», – деген болатын. Ал А.Байтұрсынұлынан кейін латын әрпін қолдап, баяндама жасаған Н.Төрөқұлұлы латынға көшу керектігін айтып, артықшылықтарын алға тартады. Н.Төрөқұлұлы латын әрпі баспахана ісіне де, жазу мәшинесіне де қолайлы деп көрсетеді.

А.Байтұрсынұлы латын әліпбиін ұстанушыларға өзінің баяндамасында былай дейді: «Араб әрпін латын әрпіне алмастыру мәселесі қозғалғаннан бері көп адам екеуін салыстырып, терең қарап, артық-кемін тексеру, зерттеуге түсті. Екі әріп те жеткілікті дәрежеде терең тексеріп, терең зерттелді. Сол терең тексеру арқасында екі әріптің де бұрын назар салынбай, еске алынбай жүрген көп сындары, сипаттары көзге түсті. Менің мұнан былайғы сөздерім – жалған өз пікірім иа тапқандарым емес, көптің көздеп, үңіліп зерттегенінен табылған нәрселер. Екі әріпті теңестіріп, артық-кемін тексеріп өлшеуге салғанда, таразыңның табан тірейтін нәрселері мыналар болуға тиіс:

- 1) тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
- 2) қайсысымен басылған иа жазылған сөз оңай оқылады?
- 3) қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?
- 4) қайсысы баспаға қолайлы (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы ол да сонда).
- 5) үйренуге қайсысы оңтайлы?
- 6) көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?» [1].

Осы сұрақтарға А.Байтұрсынұлы баяндамасында латын әліпбиіне қарағанда, араб әліпбиінің оқуға, баспаға, сауат ашуға ең жеңіл әліпби екенін былайша дәлелдейді:

- 1) араб әрпі латын әрпінен жазуға, оқуға оңай. Онысын сауатты адамдардың күндегі ісінің жүзінде көп пайдалы болып шығады.
- 2) сауат ашу жүзінде араб әліпбиінің қолайлығы латын әрпінен артық.
- 3) баспа ісі жағынан араб әрпінің ескісі латын әрпінен төмен, жаңасы артық.
- 4) машиналарға орнатуға араб әрпінің жаңасы латындікінен анағұрлым артық, ескісі де орнатуға келетінін іс көрсетіп отыр.
- 5) араб әліпбиінің әрпі қазақ тілінің дыбыстарына толық жеткілікті, қандай емле жасауына да келеді. Қазақ емлесі нағыз оңай, бұқараға қолайлы емле [1].

Төте жазудың тиімділігін, қазақ тілі ережесіне сай келетіндігін, емлесінің басқа жұрт емлесінен артықшылығын, тіліміздің дыбыстарын дәл беретінін ашып көрсете алған ғалымдардың қатарында Е.Омарұлы болды. Ғалым: «...Жаңалық деген барды жоғалтып, орынсыз өзгеріс беруде емес, барды өмірге, тұрмысқа үйлестіріп, қолайсыз болса қолайлы етіп өзгертумен қолдануда. Бұлай болса, әрпі жоқ басқа елдер алды екен деп, әрпіміз жақсы, танбамыз дұрыс біздің латынға көшуіміз – орыс әйелдерінің бетін бояғандарына қызыққандық сияқты еліктеу мен еріккендік. Бос шығын, орынсыз жаңалық», – дейді [1, 14].

«Х», «ш», «ф», «һ» әріптері қазақ әліпбиінен шығару, сүйеу таяқ («а») жою, «ы» бітеу буында жазылмайды – деген ережені бұзу, «к» мен «қ» бір дыбыс, «ғ» мен «г»-нің орнына бір әріп алу, демеуліктердің жазылуы, үндестік заңына бағынбайтын «кер», «дікі», «паз» сықылды жұрнақтардың түбір сөзге жалғану тәртібі т.б. мәселелер қызу талқыға түсіп, соңынан 11 пункттен тұратын шешім қабылданады.

Е.Омаров «қазақша жазу жеңіл әрі дұрыс болу үшін де дыбыс жүйесінше болуы керектігін ескеру қажет» екендігін алға тартады. Әр дыбысқа тоқталып, әрқайсысын өз алдына тексеру керектігін айтады. Ғалым: «х», «ш», «ф», «һ» әріптері қазақ әліпбиінен шығарылсын», – дейді, себебі қазақ тілінде **ш** мен **ч**-нің айырмасы жоқ, бұл төрт дыбыс

қазақ тілінде мүлде жоқ. Тек жат сөздерде ғана жүретін жат дыбыстар болғандықтан, бұқара халық дыбыс жүйесін бұзып келтіріп алады, тек бірен-саран сөздерде ғана кездесетін бұл төрт әріпті алып тастау керектігін айтады.

Сүйеу таяқ «а» жойылсын дегенді ұсынады. Құдайберген Жұбановтың «аа», «ы», «ұ»-лардың алдында көмескі естілетін дауыссыз дыбыс бар деген пікір білдіреді. Сөздің басындағы мен сөз ортасындағы дауысты дыбыстардың айырмасы жоқ. Сондықтан сүйеу таяқты жоғалту керек деп нақты айтады.

Сондай-ақ қазақ тілінде «ы» дыбысы жиі айтылатын дыбыс, егер «ы» дыбысын бітеу буында жазбай қалдырылса, ондай басқа да дауысты дыбыстарды жазбауымыз керек. Бітеу буын ережесін бұзып, «ы»-ны бітеу буында да, ашық буында да қалдырмай жазу қажеттігін баса айтады.

Елдес Омаров [к], [к], [Ғ], [Г] дыбыстарына байланысты пікірталаста мынадай дәйектеме айтады: ««к» мен «к» бір дыбыс, «Ғ» мен «Г» бір дыбыс, «қ» мен «қ»-нің орнына бір әріп, «ғ» мен «г»-нің орнына бір әріп болса жарайды, – «қ» мен «г», «қ» мен «ғ» жұмсақ түрі – «қ» бен «ғ»-ды дәйекшісіз, «к» мен «г»-ні сөздің алдына дәйекші қойып жазатұн болсақ, әріптің саны кеміп жазу жеңілденеді деушілер бар. Дыбыс жүйесі жағынан тексергенде, «к» мен «г», «қ» мен «ғ» нің жіңішке түрі деуге болмайды. Қазақ тілінде «к» мен «ғ»-нің жіңішке түрі де жоқ, «қ» мен «г»-нің жуан түрі де жоқ. Орыс тілінде «к» мен «г»-нің екі түрі де бар: «кот», «дуга»-лардағы «к» мен «г» жуан да, «кит», «дуги»-лердегі «к» мен «г» жіңішке айтылады; «ғ»-нің жіңішке түрі арабтың жұмсақ «ғ»-ні «қ» мен «г»-ні жоғалтып олардың орнына сөз алдына дәйекші қойып «қ» мен «ғ» жазу жеңілдік жағынан да қолайлы болмайды: *қаныкей, қайткенде, қызметкер, бірақ* сықылды үндестік заңына келмейтүн көп сөздер бар; оларды *қаны-қей, қайт-қенде, қызметкер, бір-ақ* деп сызықшамен бөліп, бір бөлегіне дәйекші қойып, екінші бөлегін дәйекшісіз жазып жатқаннан да, осы күнгідей қосып жазған көп жеңіл. Бұл төрт дыбыстың таңбаларын өзгертпей, бұрынғыша төртеуіне төрт әріп арнағанымыз дұрыс» [1, 25].

Е.Омаров бітеу буында *ы (i), ұ (y)* дыбыстарының бар-жоқтығын айыру үшін «артықша сезгіштіктің керегі жоқ, қазақ құлағы болуы керектігін» айта келіп, кейбір сөздердің мағынасын ажыратуда бұл дыбыстардың әсері бар екенін: *жсарқ етті – ай жарық; тұрс (тарс-тұрс) – тұрыс (отырыс-тұрыс); бүлк (бүлкету) – бүлік (бүлік шығару), жорт (аттың жортуы) – жорыт (түсті жорыту)* сияқты мысалдарды келтіре отырып дәлелдейді.

Сонда, егер бітеу буында *ы (i), ұ (y)* дыбыстарын таңбаламайтын болсақ, мұндай мағыналары екі түрлі сөзді ажырату қиынға түсетінін айтады. Сондықтан А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров та естілген жерінде *ы (i), ұ (y)* жазып, естілмеген жерінде жазбау керектігін ескертеді. Ал енді «әркімнің құлағы әртүрлі естіген немесе солай естіледі деп ұғып, әдеттеніп қалған жағдайда, өлең өлшемімен ашылуы керектігін» айтады.

Бірсыпыра ғалымдар *и, у* дыбыстарын қосар әріппен таңбалау керек десе, екіншілері *и, у* дыбыстарын бір таңбамен таңбалауды ұсынады. Е.Омаров орыстың *и* мен *у* сияқты екі дыбысты бір әріппен жазуды қолдамай, *ұу, ыу, ій* болып келетін бір дауысты мен бір дауыссыз дыбыспен таңбалау керектігін мысал арқылы дәлелдейді. Ғалымның айтуынша, тілдегі *қаруы, келуі, иуі* сөздері *қарұуы, келүүі, ійүүі* деп жазылу керек. Бұл екі дыбыс дауыссыздар қатарынан орын алатынын айтады. Білімпаздардың бірі Мырзаұлы Мұқтар Елдестің ойымен келіспейді. Оның айтуынша, *у* мен *и* дауысты дыбыстардың соңынан келгенде (*қой, тау* секілді сөздердегі *у* мен *и*) жарты дауысты болады да, дауысты дыбыстарға жалғанғанда дауысты болады дейді. Мысалы, *суу* мен *би* сөздерін айтқанда олардың алдында көмескі естілетін *ұ* мен *ы* бар екен деп жазуды

қиындаптай, *су, би* деп таңбаласаң жазу жеңілденеді әрі балаларға үйретуге де оңай болатындығын айтады. Ал Халел Досмұхаметұлы у дыбысының дауысты екендігіне еш дәлел жоқ екендігін айтады. Түріктерде у дыбысының орнына көбінесе ұ айтылады. Мысалы, *тау, сау* сөздерін түріктер *тағ, сағ* дейді. У-дың орнына *ьу* немесе *уу* қоямыз ба деп бас қатырмай-ақ, ұ мен *ы* көмескіленіп келгенде ұ жазған дұрыс, біздің тілде ұ өзгеріп, ұ-ға айналып барды дейді. Дұрысы у-дың орнына ұ дыбысы жүрген, яғни *оқыу, жазыу*-ларындағы у жазылмай *оқұ жазұ* болып таңбаланған дұрыс екендігін айтады. Комиссия жұмысында «и» мен «у» арқылы жазу мәселесі, яғни А.Байтұрсынов пен Е.Омаровтың «қазақ тілінде ұзын у мен ұзын и жоқ» деген пікірі қолдау тауып, оларды қос әріппен жазуға келіседі.

Е.Омаров *уу* мен *уу*-дің естілуі бірдей болғандықтан *қарыу, келіу, ійіу*-лерді *қарууы, келууі, ійууі* деп жазуымыз керек. *І мен у* дыбысы көмескілініп бірдей болып естіле береді, сондықтан екуі де бірінің орнына бірі жазыла береді, одан ештеңе өзгермейді, – деген пікір айтады. Сондай-ақ ғалым *б, д, з, г* дыбыстарына дауысты дыбыс бітсе, олардың орнына *п, т, қ, к* жазылатындығын баяндайды. *Қ, к, п*-лардың алдындағы дыбыс дауыссыз болса, артынан дауысты дыбыс жалғанғанда *з, г, б* болып өзгермейді дейді де мысал келтіреді: *қорқ, үрк – қорқамын, үркеді. П* дыбысын дыбыс жүйесінше жазуымыз керек деп *қап, топ, тап* сөздердің аяғында *п* дыбысы естіледі. Бұларды өзгертіп, *қабы, тобы, табады* десек, «п» өзгеріп «б» болады, артынан дауысты дыбыс түскенде «б» болып шығады, бұл дыбыстардың асылы «п» емес, «б» болуға тиіс, ...«қап», топ», «тап»-тарды «қаб», «таб», «топ» деп, «б»-мен жазамыз». Осындай пікірлерден соң, 1924 жылы өткен құрылтайда дәстүрлі орфограмма бойынша таңбалады деп шешіледі.

Құрылтайда Е.Омаров қазақ тіліндегі дыбыстардың бөлінуіне қайшы пікір білдіреді. «Тіл құралда» дыбыстар 1 – дауысты, 2 – жарты дауысты, 3 – дауыссыз болып үшке бөлінеді де, дауыссыз дыбыстар қатаң, ұяң болып, тағы екіге бөлінеді, ұяң дыбыстар ымыралы, ымырасыз болып, тағы екіге бөлінеді. Қазақша дыбыстарды бұлай жіктеудің қолайсыз жері бар деп, *р мен л* ымыралы дыбыстардың ережесіне келмейтіндігін алға тартады. Дыбысты тап-тапқа бөліп жіктегенде, әр таптың ортақ ережесі болу керек екендігін баса айтып кетеді.

Елдестің тағы көтерген бір мәселесі етістіктің 2-жақ жіктеу формасы *сын* болмай, *сың* болсын дегені. Мысалы: *оқисын, жазасын* - мұның дұрысы *оқисыңыз, жазасыңыз*. Сондықтан етістіктің 2-жақ жіктеуі *сын* емес, *сың* болу керек дейді, яғни екі форманы да қатар алу емес, тек *сың* формасын қалдыру. Бірақ Ахмет Байтұрсынұлы бұл оймен келіспейді: ... 1-інші жақтық жіктеу, тәуелдеулер *м* болғанда ғана, 2-інші жақтық жіктеу *ң* болады; 1-інші жақтық жіктеу *мін* болғанда, оған сәйкес 2-інші жақтық жіктеу *сін* болуға тиіс, *мін*-нің асылы *мен*, *сін*-нің асылы *сен* болуға керек, - бұлардың аяғындағы дыбыстары *ң* емес, *н*, сондықтан *сін*-ді *сің* деп жазудың жөні жоқ. Халықтың аузында бірсыпыра жерлерде *сін* демей, *сің* дейді – деген дәлел емес, тілдің негізгі ережелерін бұзып, қатадан айтылған сөз түріне еліктеу қисынсыз», – дейді. Жіктеуің бұл түрі үлкен дау тудырды, комиссия мүшесінің бірі Міржақып Дулатұлы *сын* мен *сың* екеуінің қатар жүруі ретсіз дей отырып мұны жете тексеріп, біреуін ғана алу керектігін айтады. Бұл мәселе дауысқа салынып, Ахмет Байтұрсынұлының жобасы, яғни етістіктің 2-жақтық жіктеуі *сың* болмай, *сын* түрінде қалатын болды. Қазіргі қазақ тілінде екі форма да қатар жүргенін айта кету керек.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің маңызы зор болды. Сөйтіп, қазақ жазу емлесін бірізге түсіру мәселесі көтеріліп, жан-жақты қаралды. Соңынан комиссия емлеге қатысты 11 пункттен тұратын шешім қабылдады.

1. х, ф, һ әріптері қазақша әліпбиден шығарылады;
2. ч әріпі қазақша әліпбиден шығарылады;
3. Сөз басындағы дауысты әріптің алдында сүйеу таяқ ережесі бұзылады.

Осы құрылтайда қазақ жазу емлесін бірізге түсіру мәселесі жөнінде құрылған комиссия жазу емлесін айтпастан бұрын: «...Әуелі қазақша дыбыстар қандай екенін, оған лайық таңбалардың нендей болуын ашып алу керек» деген тоқтамға келіп, қазақ тіліндегі «24 дыбыс былай жіктелсін:

4. I – дауыстылар: А, О, Ұ, Е, Ы;
- II – жарты дауыстылар: И, У, Р, Л;
- III – дауыссыздар:

- 1) ұяң: М, Н, Ң;
- 2) ымыралы: Ж, З;
- 3) ымырасыз: Д, Г, Ғ;
- 4) қатаң: Б, П, Т, С, Ш, Қ, К.

5. *Ескерту*: сүйеу таяқ «А» қазақ әліппесінен шығарылсын. Сөз басындағы «А» мәнсіз «Е» жазылады. «Ч» орнына «Ш» алынды. Нүктелі «Ғ» орнына нүктесіз «Ғ» алынды. Х, ф, һ қаріптері қазақ әліппесінің аяғында арабтың басқа қаріптеріне қосылып, тек оқушыларға таныту ретінде ғана жазылсын. Бірақ ол қаріптердің ешбірімен де қазақша ешбір сөз жазылмасқа тиіс.

6. Алынған қаріптердің әліппе реті: А, Б, П, Т, Ж, Д, Р, З, С, Ш, Ғ, Қ, К, Г, Ң, Л, М, Н, О, Ұ, У, Е, Ы, И.

7. «Ы» – бітеу буында қалмай жазылсын.

8. Сөз артынан айтылатын демеулердің түбір мен жалғаудың арасында келетіндері сызықшамен жазылсын да, олай түбір мен жалғаудың арасына түспейтін демеулер («да») бөлек жазылсын.

9. Үндестік заңына келмейтін жұрнақтармен жалғанған түбір сөздердің дәйекшелері қалмай жазылсын. Түбір сөздерде де, жалғау-жұрнақ, жалғаулықтарда да «б» мен «п»-ның жазылуы тіл құралша болсын. Бұрын «д» мен жазылып жүрген жалғау, жіктеу, жұрнақтар («дағы», «дікі») дыбыс жүйесінше жазылсын.

10. Қазақ тіліндегі «сын» мен «сың» деген жіктеулерден «сын» алынып, «сың» қалдырылсын.

11. Бұрынғы тіл құралының ережесі бойынша қатты дауысты дыбыстардан кейін сын есімдерде «Т» жазылып, етістіктерде «д» жазылып отыратын («атты кісі мылтық атты» деген сияқты) естілуінше һаман «т» жазылсын.

Қорыта айтқанда, бұл жиын қазақ қоғамында үлкен серпіліс тудырды десек, артық айтпағандық. Съезде сөз болған емле мәселелері қазіргі таңдағы жазу ережелеріне негіз болғаны сөзсіз. Жазу ережелерінің талас тудырған мәселелерін жете тексеріп, ортаға салып ғылыми негізде дұрыс шешім қабылдау Ахаң үшін, Халел Досмұхамедұлы, Елдес Омаров үшін т.б. білімпаздар үшін үлкен жауапкершілік саналды. Сол кездегі ұсыныс-тұжырымдар қазіргі ғалымдардың еңбектерінде ғылыми тұрғыдан зерттеліп келе жатқаны белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезі. Баспаға дайындаған Шерубай Құрманбайұлы. – Алматы, 2005. – 144 бет .

О.Кабадайы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ЛАТЫН ӘЛПБІІ ТУРАЛЫ КЕЙБІР ОЙЛАР*

Аннотация: Қазақ тілі графикасы 1929 ж. дейін араб әліпбиін, 1929-1940 жж. аралығы латын, 1940 ж. осы уақытқа дейін кириллицаны қолданып келгені мәлім. Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында Қазақстанның 2025 ж. латын әліпбиіне толығымен өту ниетінде екендігін атап өтіп, ғылым мен білім саласындағы мамандардан өз пікірлерін білдірулерін ұсынды. Осы орайда Қазақстанның түкпір- түкпірінде әртүрлі санатта ғылыми жиындар өтіп, тақырып қызу талқылауға түсіп жатыр.

Тірек сөздер: қазақ тілі, латын әліпбиі, ортақ түркі әліпбиі.

О.Кабадайы

Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ О НОВОМ ЛАТИНОГРАФИЧЕСКОМ АЛФАВИТЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: Известно, что графика казахского языка до 1929 года базировалась на арабским алфавите, с 1929 по 1940 годы – на латинице, с 1940 по настоящее время – на кириллице. Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев в своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» отметил, что Казахстан намерен полностью перейти на латиницу в 2025 году и предложил специалистам в области науки и образования высказать свое мнение. В этой связи в разных уголках Казахстана проходят разнообразные научные собрания, сама тема активно обсуждается.

Ключевые слова: казахский язык, латинский алфавит, общетюркский алфавит.

O. Kabadaiy

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

SOME IDEAS ABOUT THE NEW LATIN GRAPHIC ALPHABET IN KAZAKHSTAN

Annotation: It is known that the graphics of the Kazakh language used the Arabic alphabet until 1929, the Latin alphabet - from 1929 to 1940, and the Cyrillic alphabet - from 1940 to the present. The President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in his article «Looking to the Future: modernization of public consciousness» noted that Kazakhstan intends to fully switch to the Latin alphabet in 2025 and invited experts in the field of science and education to express their opinion. In this regard, different scientific meetings are held in different parts of Kazakhstan, and the topic itself is actively discussed.

Keywords: the Kazakh language, the Latin alphabet, common Turkic alphabet.

Түркі халықтары ең алғашқы жазу-сызу белгілерінен бастап бүгінгі күнімізге дейін әртекті әліпбилер мен жазу-сызу жүйелерін қолданғаны белгілі. Тіпті жазу-сызуды ауыстыру жағынан дүниежүзінде түркі халықтарынан асқан халық болмағаны да рас. Тарихи-хронологиялық жағынан Көктүрік, Ұйғыр, Соғды, Браһми, Манихей, Тибет, Сүрани, Араб, Грек, Армян, Еврей, Латын және Кирилл әліпбилері түріктер тарапынан қолданғаны белгілі (Tekin, 1997). Осы әліпбилердің арасында ең көп қолданыста болғаны Ұйғыр мен Араб әліпби болғаны мәлім. Араб әліпбиі түркі тілінің фонетикасы мен үндестік заңына сәйкес келмесе де, өзінің тарихи миссиясын орындап шыққандығы анық. Түркілердің мұндай дәрежеде жиі және әртүрлі әліпби ауыстыруларының себебі олардың аса ауқымды географиялық кеңістігі мен әртүрлі мәдени-конфессиялық ортамен кездесіп, қоян-қолтық араласулары бол-са керек. Қазіргі күннің өзінде түркі тілдері үш бөлек әліпбиді қолдану үстінде: латын, араб және кириллица.

Қазақ тілі 20-шы ғасыр басы шамаларында 1929 ж. дейін араб тектес әліпби қолданса, 1929 – 1940 жж. аралығында латын, ал 1940 ж. күнімізге дейін кирил әліпбиін қолдану үстінде (Şigin User 2006: 287).

12 сәуір, 2017 ж. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»* атты мақаласында Қазақ елінің кирил әліпбиінен латын әліпбиіне өту мәселесін қайтадан қозғап, 2018 ж. бастап 2025 ж. дейін сатылы түрде латын әліпби жүйесіне өту қажеттігін атап өткен болатын. Әліпби ауыстыру сияқты шығыны мол және ауқымды іс-шараның экономикалық жағы айтылмаса да, елдің әлеуметтік-экономикалық тұрғыда тұрақты дамуы бұл мәселені де еңсере алатындығының басты көрсеткіші болса керек.

Қазақстан не үшін латын әліпбиіне көшпекші?

Қазақстанның өз шешімімен әліпби ауыстыруды жөн деп қабылдады. Ел кирил әліпбиін 1940 ж. бері қолданып келеді. Бұл әліпби визуальды түрде болса да, Кеңес Одағы дәуірін еске салып, өз дәуірінің әпербақан күші мен саяси қуғын-сүргін заманын еске түсіретіні даусыз. Сондықтан да бұл әліпбидің идеологиялық ныс-пы ауырлау басып, қай жағынан алса да саясылық көрініп тұратындығы белгілі. Негізінен осы фактор шешуші рөл атқарса керек, тәуелсіздіктеріне қол жеткізе сала Әзербайжан, Түркіменстан және Өзбекстан елдері әліпби ауыстыру мәселесін бірінші кезекке қойды. Ал Қазақстанның бұл шешімі тарихи тұрғыда тиісті баға-сын алатын, тәуелсіз елдің дербес шешімі ретінде қабылданатыны белгілі. Бұл бірінші кезекте білім беру жүйесінің тәуелсіздігіне алып келеді. Сонымен қатар Қазақстан экономикасының қарыштап дамуы мұндай ауқымды істің саяси, әлеу-меттік және идеологиялық негізін қалайтын күші болады. Интернетпен бірге келген ІТ технологиялар, жаппай компьютерлендіру бір жағынан, біле білсек осы уақыттың өзінде көлік түрлеріндегі мемлекеттік нөмірлердің латын әліпбиінде берілуі, жеке куәліктегі идентификациялық кодтардың латын әліпбиінде жазылуы Қазақстанның латын әліпбиіне көшкендігін көрсетеді. Ал «*Егемен Қазақстан*» сияқты ұлттық газеттің латын әліпбиінде жазылған нұсқасының болуы ағалмыш шешімнің саналы және жоспарлы түрде қолға алынғандығының дәлелі іспеттес.

Әлемде шашырап қоныстанған қазақ диаспорасы мен Қазақстанның қолданысындағы әліпбидің бір-бірлеріне ұқсамауы, Моңғолия қазақтарының кириллица, Қытай, Иран, Ауғанстан қазақтарының араб; Түркия, Европа елдеріндегі қазақтардың латын әліпбиін қолданулары әліпби мәселесінің күрделі екендігін көрсетеді. Онымен қоса кезінде қазақ даласына жер аударылған неміс, әзербайжан, шешен, кәріс, украин, ұйғыр, Қырым татарлары, орыс сияқты түрлі ұлт пен ұлыс-тардың айтарлықтай тығыз орналасуы әліпби мәселесіне басқа бір қырынан қарауға мәжбүр етуде. Жаңа латын

*Аталмыш мақаланы төменде көрсетілген адресстен қарауға болады: <https://pdf.egemen.kz/pdfs/2017/04/12042017-web.pdf> (сілтеме жасалған датасы: 20.09.2017).

әліпбиіне өткеннен кейін орыс, украин сияқты славян текті ұлт пен ұлыстар үйреншікті кирил әліпбиінде қалатындықтары белгілі. Қазақстан дүниежүзінде тарыдай шашылып жүрген қазақтардың Отаны екендігін де естен шығармауымыз абзал.

Латын әліпбиін қолдану тұрғысында 1928 ж. бері тәжірибе жинақтаған Түркияның жүріп өткен жолы, осы елде атқарылған әртүрлі бағыт пен саладағы істерге барлау жасау – құптарлық іс болмақ. Сонымен қатар кирил әліпбиінен латын әліп-биіне жақында өткен Түркіменстан, Өзбекстан мен Әзербайжан сияқты елдердің іс-тәжірибелері де ұдайы назарда болса құба-құп. Аталмыш елдердің ресми қолданысқа енгізген латын әліпбилерінің кейбір кемшілік яки қателіктерін ескере жүргеніміз, елге естіртіп, құлағдар етіп отыруымыз маңызды істің қатарынан орын алмақ.

Қазақстан латын әліпбиіне өтуі арқылы Түркия, Әзербайжан, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, Түркіменстан және Өзбекстан сынды түркі елдері құрайтын жалпытүркілік мәдени-гуманитарлық салаға алғашқы қадам басатындығын да есте ұстауымыз абзал. Мұндай мәдени үрдіс уақыт өте келе барлық түркі елдері халықтары түсінісе, сөйлесе беретін «түрік эсперантосының» тууына да түрткі болуы мүмкін. Бұл тұрғыда кезінде «Тілде, істе және пікірде – бірлік» деп ұран тастаған Исмаил Гаспринскийдің аталы сөзін еске түсірсек, құба-құп.

Латын әліпбиіне өту Қазақстанның әлемдік ақпараттық кеңістікке енуін жеңілдетіп, тұрмыс пен әлеуметтік өмірді компьютерлендіру сияқты келелі мәселелерді жүйелі түрді шешіп отырады. Яғни бұл іс-шараның дер кезінде және өзекті екендігін көрсетеді. Мәселенің басқа бір тұсы шетелдіктер Қазақстанды, қазақ тілін өзінің жеке әліпбиімен, жеке жазу-сызуымен танытын және білегін болады. Бұл шетелдік азаматтарға қазақ тілін үйрету мәселесін шешуде оңды ықпал етеді. Бұл өз кезегінде қазақтың Абай, Шәкәрім, Әуезов, Жансүгіров, Сейфуллин сияқты алып тұлғаларының шығармаларын түпнұсқа тілінде оқып-үйрену мүмкіншілігін арттыра түседі.

Қазақстанның білім берудегі «Үш тұғырлы тіл» – қазақ, орыс және ағылшын тілді оқушыларды тәрбиелеуді нысанаға алу саясаты да осы әліпби төңірегінде тоқайласып, бір-бірімен үндестік табатын болады. Бұл да Елбасы Н.Назарбаевтың үштілділік саясатына қолдау көрсетіп, тіл мен тілдерді үйрету, қолдану сияқты практикалық мәселелер төңірегіне мән беруге оңды ықпал етеді. Басқа бір мәселе «орыс тілді қазақтар» деп аталатын әлеуметтік топтың ықпалын анағұрлым азайтып, егер осындай топ бар болса, өз ана тілін үйренудегі талпыныстарын жандандырып, жаңа бір тыныс ашуларына түрткі болады (Kortabayeva, 2017: 294).

Қазіргі уақытта кириллицаны 8 славян елімен қоса 4 өзге жұрт өкілдері қолдануда. Ал қазақ елінің латын әліпбиін таңдауы бұл үрдісті азайтып, түркі әлемінің латын әліпбиі негізін одан әрі бекемдей түсіп, аса маңызды және өзекті тұстарымен толықтыра түседі.

Қазақстанның қазіргі уақытта қолданып жүрген кириллицасы зорлық-зомбылықпен келген әліпби екендігін есте ұстай отырып, жаңа үлгідегі латын әліпбиі дербес елдің еркімен қабылдаған аса жазу үлгісі екендігін айта кеткеніміз абзал. Бұл қазақ тілінің фонетикасы мен үндестік заңдылықтарына сай келетін бірден-бір әліпби екендігін атап өтсек дейміз.

Қазақстанның жаңа латын әліпбиі қандай болмақ?

Қазақстанның мәдени және зиялы қауымы арасында жаңа әліпби тұрғысында ауыз-біршілік пен ортақ бір пікір қалыптасты деп айта алмаймыз. Осы уақытқа дейінгі уақыт шеңберінде айтылған, ұсынылған ой-толғамдарды сараласақ, мынадай бір топтама жасап сұрыптауға болады:

– Дүниежүзінде араб тектес әліпбидің артықшылығын дәріптеушілер Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуын ұсынады;

– Өскеген ұрпаққа Кеңес дәуірінен мирас қалған мәдени-рухани байлық жат болып қалады деп уайымдаушылар және осы кезеңдегі қол жеткізген гуманитарлық байлықты

дәріптеушілер кириллицаны жақтауда;

– Технологиялық үдеріс пен заман талабына лайық деп есептеушілер латын тектес әліпбиді жақтап отыр;

– Шағын топ көне түркі – руна жазба ескерткіші негізіндегі руникалық әліпбиді жақтап, қазақ халқының төл әліпбиі болуы қажет екендігін айтуда.

Осы ұсыныстардың ішінде араб әліпбиі туралы тоқталсақ, мынадай бір қорытынды жасай аламыз: Ислам діні тек қана араб тектес әліпбиді қолдану қажеттігін міндеттемейді. Араб әліпбиіне өту деген жалпытүркілік мәдени шеңберден алшақтап, түркі елдерінен алыстай түсу деген сөз (Ercilasun, 2000: 485). Латын әліпбиіне өту кириллицамен жазылған гуманитарлық байлықтан алыстатады-мыс деген пікір де орынсыз. Себебі орыс тілі Қазақстанда екінші тіл статусын сақтап қала береді. Ал бұл өз кезегінде өскелең ұрпақтың кириллицадан алшақта-майтындығының белгісі. Сонымен қатар оқу – білім беру бағдарламасына «Қазақ-ша кириллицамен», «Қазақ тілі тарихы» атты қосымша пән енгізудің ешқандай қиындығы жоқ.

1991 ж. Түркиядағы Мармара университеті жанындағы Түркітану зерттеулері институты ұйымдастырған Халықаралық түркітану симпозиумында 34 қаріп-тен тұратын «Ортақ Түркі Әліпбиі» қабылданғаны белгілі (Kağıt, 2009: 1304). Қазақстаннан келген ғылыми делегация да осы қарарға қол қойып, рәсімделуінің куәсі және қатысушысы болған-ды. Қазақ тілі ерекшелігіне әбден үйлесетін осы әліпбиді өндіріске енгізсе, құба-құп болмақ. Алайда тілші-ғалымдардың ой-елегі мен мұқият сынынан өткен бұл әліпбиі сол күйі ұсыныс ретінде қалып қойды. Бұл да өз кезегінде істің практикалық қолданыс пен ғылымилығына қарағанда саяси астардың басым болатындығына мысал болды (Demir-Yılmaz 2014: 60). Ортақ түркі әліпбиі саясылар тарапынан қолдау көрмей қолданыс табуы мүмкін болмайтын-дығын Түркіменстан мен Өзбекстан мысалынан көре аламыз.

Әлемдік деңгейдегі мәдени, экономикалық, рухани және технологиялық үдеріс қарыштап дамуы әлбетте әліпбиге әсер етуі орынды. Кейбір жағдайда Ортақ Түркі әліпбиіне байланысты заманауи технологиялық үдеріске ілесе алмайды-мыс деген пікірлер де айтылып қалуда. Қаріп үсті немесе астындағы қосымша таяқшалар немесе сызықша сияқты диграфтар интернеттегі электрондық адрес пен интернет ресурстарды іздеу мақсатындағы жазуды есептегенде, ешқандай кемшілігі жоқ. Қазіргі заманның технологиялық мүмкіншіліктерін қаперге алсақ, мұндай уәждердің аса мардымсыз екендігін көре аламыз. 80 миллиондай Түркия халқы мен 10 миллиондай әзербайжандардың қолданысындағы Ортақ Түркі әліп-биіне Қазақстанның да қатысуы аса маңызды іс-шаралардың қатарынан орын алып, өзектілігі мен маңызын көрсете бермек.

Қазақстанда ұсынылған қазақ латын әліпбиі туралы

Соңғы уақыттарда Қазақстанның баспасөздері мен теледидар, әлеуметтік желілерінде жаңа қазақ латын әліпбиі туралы сан алуан пікірлер мен ұсыныстар айтылуда. Қайсыбір топ ағылшын алфавитін механикалық түрде қазақшаға аудару салуды ұсынса, қайсыбір топ жаңа латын әліпбиіні түзу керектігін айтуда. Кезінде, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білім институты сияқты ғылыми мекемелер 1991 ж. Түркияда өзара келісіммен қабылданған Ортақ Түркі әліпбиі нұсқасын қолдағанын білеміз (Şahin, 2002: 64). Түркияда қолданыста жүрген 5 қосымшалы қаріпті сол күйі өндіріске енгізу туралы келісіліп, қазақ тілінің дыбыстық ерекше-лігіне толығымен сәйкес келетіндігі аталып өтілген-ді.

Енді ағылшынша алфавиттің қазақ тіліне жақын–жақын еместігі туралы айтар болсақ, қандай да бір ұқсастық немесе жақындығы туралы сөз қозғаудың өзі артық. Екі тіл үш қайнаса сорпасы қосылмайтын ерекшеліктерге ие; ағылшыншадағы қос немесе үштік дауыссыздардың қосарлана, мінгесе келуі қазақ тіліне жақ, - тек қана ағылшын тілінің тарихилығы мен фонетикасына байланысты екендігі айдан анық. Екіншіден,

қазақ латын әліпбиін жаңадан ойлап тапқанда не өзгеруі мүмкін, қазақ тіліне қандай пайда әкеле алады? Түркі елдері бірдей болмаса да, өзара ұқсас әліпбиді қолданып жүргенде Қазақстанның жаңа бір әліпби жасауы түркі әлеміне теріс ықпал ететіндігін қаперде ұстауымыз және ұмытпауымыз абзал.

11 қыркүйек, 2017 ж. «Qazaq Älipbiyniñ Jaña Nusqası Usımlandı» «Қазақ әліп-биінің жаңа нұсқасы ұсынылды» деген хабарламамен жаңа жобасы көпшілікке таныстырылып, 25 қаріптен тұратындығы хабарланды. Қазақстандағы алғашқы латын әліпбиі нұсқасы мынадай еді:

Проект единого стандарта алфавита государственного языка НА латинской графике					
№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[a]	18	R r	[p]
2	B b	[b]	19	S s	[c]
3	C c	[u]	20	T t	[r]
4	D d	[x]	21	U u	[y]
5	E e	[e]	22	V v	[w]
6	F f	[f]	23	W w	Согласный губной звук [y]
7	G g	[r]	24	Y y	[ы]
8	H h	[x], [h]	25	Z z	[z]
9	I i	[i], [u]	1	Ae ae	[ə]
10	J j	[ji]	2	Oe oe	[ø]
11	K k	[k]	3	Ue ue	[y]
12	L l	[l]	4	Ch ch	[tʃ]
13	M m	[m]	5	Gh gh	[f]
14	N n	[n]	6	Sh sh	[ʃ]
15	O o	[o]	7	Zh zh	[ʒ]
16	P p	[p]	8	Ng ng	[ŋ], [ŋr]
17	Q q	[k]			

Негізінен, идеал түрдегі әліпби әрбір дыбысқа бір таңба жүйесіндегі фонетикалық әліпби екендігі белгілі. Мұндай әліпбидің артықшылығы оның үйрену жағынан оңайлығы және қарапайымдылығы. Ал жоғарыдағы нұсқа сырт көзге қарағанда 25 қаріп болып көрінгенімен, қазақ тіліндегі ерекше дыбыстарды қосақтағаннан кейін 25 таңбадан асатындығы белгілі.

Жоба ретінде ұсынылған бұл әліпби «ə» дыбысын «ae» арқылы, «y» дыбысын «ue» арқылы, ал «ғ» дыбысын «gh», «ч» дыбысын «ch», «ш» дыбысын «sh» арқылы бергенін байқаймыз. Мұндай қосарланған таңбалар визуальдық ала-құлалық әкелуімен қатар, оқуға/айтуға да ыңғайсыз болмақ. Әрбір дыбыс жеке таңбамен берілгені дұрыс. Орыс тілі негізінде айтылып, қолданылып жүрген «ш», «ц» сияқты қосарланған дауыссыз дыбыстармен қоса «ю», «я», «е» және «э» сияқты таңбаларды алып тастағанның өзінде қазіргі кириллица бұл жобадан артық тұрып, әрбір дыбысқа жеке таңба принципін сақтап тұр (Егисилан, 2000: 485). Осымен қатар қазақ тіліне тән «ф», «ө», «ү», «і», «у» сияқты дауысты дыбыстарды жазуда мәселе қан әрі көбейе түспесе, азаймайтындығы анық. Қазіргі және осы орайдағы пікірталас пен ұсыныстарды ескерсек, жоғарғы технология мен компьютерді желеу етіп *клавиатураны тілге емес, тілді клавиатураға сәйкестендіру* пікірі ба-сымдық байқатып тұр.

Осы жоба қалың жұртшылық тарапынан ресми бекітілген немесе бекітілетін нұсқа ретінде танылып, жаңсақ іс-әрекеттердің бастамасы да болып қалды; мысалы Алматыдағы Төле би мен Достық даңғылы қиылысында орналасқан дәмхана өзінің жарнама баннерінде «сәбіз» деген сөзді «Saebiz» түрінде жазып, елді біраз дүрліктіргені де бар. Ал бұған ресми органдардың өз атауларын/ хабарламаларын осы түрде жазып беруін қаперге алсақ, ықтимал қателіктің қауіпті екендігін көре аламыз.

А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты директоры, профессор Е.З.Қажыбек

мырзаның осы мәселеге байланысты интервью* бергенінде жаңа латын әліпбиі жобаның ұзын саны 500-ге жетіп, 300-ге жуығы ел басшылығына ұсыныс ретінде берілгендігін, ал Тіл білімі институтының 20 жылдан астам уақыттан бері осы мәселенің қыр-сырын зерттеп келе жатқандығын атап өтті.

Осы уақытқа дейін ғылыми мекемелер тарапынан мақұлданып және қазақ дыбыстық жүйесіне айтарлықтай жақындығын көрсеткен жоба А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты тарапынан дайындалғандығын білеміз. Бұл жоба жоғарыда атап өткен Ортақ Түркі әліпбиіне айтарлықтай ұқсастық көрсетеді:

Тіл білімі институтының жобасы

Aa Aa	Li Ll	Ff Фф
Ää Әә	Mm Мм	Hh Хх
Bb Бб	Nn Нн	Şş Шш
Vv Вв	ŋ ң	Cc Чч
Gg Гг	Oo Оо	İı Ыы
Ğğ Ғғ	Öö Өө	İi Іі
Dd Дд	Pp Пп	
Ee Ee	Rr Pp	
Jj Жж	Ss Cc	
Zz Зз	Tt Тт	
Yy Йй	Ww Уу	
Kk Кк	Uu Ұұ	
Qq Ққ	Üü Үү	

Ортақ Түркі әліпбиін қаперге алған жаңа қазақ латын әліпбиінің жылдам өзгеріп келе жатқан заманымыздың сұранысына жауап бере алатындығына, 200 миллионға жуық түркі әлемін бір-бірімен жақындастыра түсетіндігіне сеніміміз мол.

Қазақстанның соңғы уақыттарда ұсынылған «апострофты» деп аталып кеткен жаңа қазақ латын әліпбиінің үлгісі:



КАЗАХСКИЙ АЛФАВИТ НА ЛАТИНИЦЕ

№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[a]	17	N' n'	[n], [nr]
2	A' a'	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	O' o'	[o]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[s]
8	G' g'	[r]	24	S' s'	[w]
9	H h	[x], [h]	25	C' c'	[t]
10	I i	[i]	26	T t	[t]
11	I' i'	[u], [ü]	27	U u	[y]
12	J j	[ʒ]	28	U' u'	[y]
13	K k	[k]	29	V v	[v]
14	L l	[l]	30	Y y	[w]
15	M m	[m]	31	Y' y'	[y]
16	N n	[n]	32	Z z	[z]

Кестеден байқағанымыздай, апостроф деп аталатын үгір белгісі қаріптің оң жақ жоғарғы тұсында жазылғандығы көрінеді. Басқаша айтқанда, дауысты дыбыстың жуан-

* Интервью мына адрессте: <https://kaz.tengrinews.kz/conference/69/> (сілтеме жасалған уақыты: 29.10.2017)

жіңішкелігі осы таңбаға байланысты болмақ. Бұл әліпбиден ағылшын тіліне негізделген компьютер клавиатурасының көшірмесін көруге болады. Осыған қарама-қайшы келетін кириллицадағы (i, iy, iу) ve y (w, uw, iуw) дыбыстары жаңа латын әліпбиінде тек бір қаріппен берілуі аталмыш әліпби кемшілігінің тек қана бір қыры екендігін көрсетеді. Бұл кемшіліктің алдағы уақыттарда одан әрі күшейе түсетіндігі де бар. Осы қаріп авторларының негізгі уәжі «бұл алфавит қазаққа ғана тән» екен. Егер осы әліпби өндіріске еніп, қазақ тілі осы әліпбимен кетер болса, Қазақстан мен қазақ тілі түркі әлемінен алыстай түсіп, онымен қоса жазу-сызу мен тіл үйретуде проблемалар тосып тұрғандығына, өкінішке қарай, сене беруімізге болады. Енді пікірімізді шағын мысалдармен жабдықтасaq:

«Апострофты» әліпби: A'r sa'rsenbi sai'yn g'ana syrtka s'yg'y'laryn'yzg'a bolady.

Кириллица: Әр сәрсенбі сайын ғана сыртқа шығуларыңызға болады.

«Апострофты» латын әліпбиін оқи сала визуалды түрі мен есте сақтау «қабілеттілігі» қандай дәрежеде ауыр екендігін көруге болады.

27 қазан 2017 ж. «Егемен Қазақстан» газетінде «Latin Qarpine Köşüwdiñ Mañızdılıǵına Nazar Awdanldı» атты хабарламада* Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «апострофты» жаңа қазақ латын әліпбиіне ресми түрде көшуіне байланысты шешімі туралы хабарлама берілді. Осы шешімге қарасақ, латын әліпбиін өндіріске енгізу уақыты 2025 ж. дейін деп көрсетілген. Қазақ елі жаңа қазақ латын әліпбиін қабылдау арқылы орыс тілі мен орыс мәдени шеңберінен шығу үдерісін жеделдете түсетіндігі анық. Алайда «қазақи» деп танылуы мүмкін «апострофты» жаңа әліпби Өзбекстан мен Түркіменстанның «Түркия алфавитіне ұқсамайтын бөлек әліпше жасаймыз» дегенге саятын қателіктерін қайталауы мүмкін екендігін өкінішпен атап өткіміз келеді.

Қорытынды

Қазақ халқы және қазақ тілінің соңғы жүз жылдық тарихына қарағанымызда, қазақ жазу-сызуының араб, латын, кириллица және қайтадан латын болып өзгергенін байқаймыз. Бұл әрине мәдениет пен гуманитарлық саланы аса күрделі жағдайға қалдырғаны мәлім. Ал енді араға біршама уақыт салып қайтадан латын әліпбиіне өту шешімінің қабылдануы жалпытүркілік өркениет тұрғысынан аса жағымды хабар екендігі анық. Кеңес дәуірі кезеңінде дүниеге келген Орта Азия түркі республикаларының кириллицаға негізделген ұлттық әліпбилерінің пайда болуының астары белгілі, ол – сол дәуір ортақ түркі латын әліпбиін жойып, түркі халықарын бір-бірінен ең болмағанда осы тұрғыда алшақтату еді. Сондықтан 1926 – 1938 жылдары арасында іс жүзінде қолданыс тауып, тәжірибе жинақтап қалған латын әліпбиін ауыстыра салудың саяси астары басым еді. Бұл үрдіс өзінің жағымсыз әсерін қалдырмай қоймады. Қазіргі күндегі кириллица болсын, енді міне жаңа латын әліпбиінде болсын, ортақ унификация мәселесін қолға алудың жасанды кедергісін көріп отырмыз. Мұның түптөркіні сонау Кеңес дәуірінен бастау алып, осы уақытқа дейін жалғасып, өзінің жағымсыз өміршендігін сақтап қалуда. 26 қазан, 2017 ж. Қазақстанда «апострофты» деп аталып кеткен жаңа қазақ әліпбиінің ресми варианты баспасөз арқылы таныстырылды. Егер осы әліпби қолданысқа ресми түрде еніп кетсе, Қазақстанның түркі елдерінен біршама алыстай түсетіндігі қауіп күн тәртібінде тұратын болады. Сонымен қатар аталмыш жобалық әліпбидің кемшілігі әліпби үйрету барысында көрініп қалуы әбден мүмкін. Ал уақыт өте келе қарапайым халықтың өзі қарсы шығып, қазақ тілінің жалпытүркілік ерекшелігіне жақындық көрсететін Түркі елдерінің ортақ 34 қаріптік әліпбидің қайтадан қолға алынатындығына күн тәртібіне әкелуі мүмкін. Байқағанымыздай, жаңа әліпби таңдалу сатысы барысында қазақ тілінің дыбыстық, орфоэпиялық, орфографиялық ережелеріне қарағанда саяси шешімнің әлдеқайда ауырлау болғандығы қылаң беріп қалды. Уақыт өте келе Қазақ елі апострофты латын әліпбиінің орнына 34 қаріптік *Ортақ Түркі әліпбиін* таңдап жатса,

* <https://pdf.egemen.kz/pdfs/2017/10/27102017-web1.pdf> (сілтеме жасалған уақыты: 29.10.2017)

аталмыш «қазақи-түркілік» 34 қаріптік әліпби қырғыз елін өзіне тарта түсетіндігіне сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine (2014), Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları -Rapor- (Ұзақ жасайтын пікірталас: қаріп пікірталасы), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara.

[2] Ercilasun, Ahmet Bican (2000), «Kazakçanın Lâtin Alfabetiyle Yazılması Konusunda (Қазақ тілінің латын әліпбиіне шолу) Düşünceler», Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 10: 482-486.

[3] Kara, Mehmet (2009), «Türk Cumhuriyetleri ve Otuz Dört Harfli Ortak Lâtin Alfabeti» (Түркі елдері және 34 қаріптік әліпби), Turkish Studies 4/3: 1301-1310.

[4] Kortabayeva, G. (2017), «Türk Dilli Halkların Lâtin Alfabetine Geçiş Tecrübesi»– (Түркі халқтарының латын әліпбиіне өту тәжірибелері), Türki Jazbalari men Mâdeniyeti Künderi Şarasi Ayasında Ötkizilgen Tamiri Tereñ Alıpbıy: Jalrı Türkilik Biregeyliktiñ Mızğımas Negizi Halıqaralıq Ğılımiy-Praktikalık Konferentsiyası Materialdarı, Almatı: 289-297.

[5] Şahin, Erdal (2002), «Türk Cumhuriyetlerinde Lâtin Alfabetine Geçiş Çalışmaları ve Sonuçları» (Түркі республикаларында латын әліпбиіне өту жұмыстары және нәтижелері), Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, SOTA Yayınları, Haarlem-Hollanda: 63-70.

[6] Şirin User, Hatice (2006), Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri (Бастапқы уақыттан осы дәуірге дейінгі түркі жазу-сызу жүйелері), Akçağ Yayınları, Ankara.

[7] Tekin, Talat (1997), Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı (Тарих беттерінде түркі таңбасы), Simurg Yayınları, Ankara.

[8] Матбек, Н.К. (2017), «Түркменстан мемлекетінің жазу реформасы», Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы, №1(59). 59-64 бб.

K. Sh Khusainov¹, M.Zhambylkyzy²

¹Doctor of Philology, Professor, the Institute of Linguistics named after
A.Baitursynov, Almaty, Kazakhstan

²Lecturer of al-Farabi Kazakh National University, Chair of Diplomatic Translation, Almaty,
Kazakhstan

LEXICAL-PHRASEOLOGICAL FEATURES OF PHRASAL VERBS AND DIFFICULTIES IN THEIR STUDY

Annotation: Modern English language has a particularly large number of combinations of postpositions with verbs. Their number is growing steadily. This is evidenced by books, dictionaries, dedicated to phrasal verbs and their use. Along with the increasing number, the frequency of their use is also growing. This means that they perform a desired function due to their greater brevity and expressiveness. The study of phrasal verbs is one of the most difficult tasks for a person who wants to improve his or her level of the English language. Phrasal verbs that are more frequently used in conversation have already moved to the language of the media, business and economy.

Keywords: phrasal verb, preposition, adverb, particle, semantics, idioms, analytical forms, semantics, compound verbs, auxiliary verb.

К.Ш.Хұсайын¹, М.Жамбылқызы¹

¹Филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

²Инструктор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
дипломатикалық аударма кафедрасы,
Алматы, Қазақстан

ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛЕКСИКА-ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

Аннотация: Заманауи ағылшын тілінде фразалық етістіктер көптеп кездеседі және олардың саны тұрақты өсуде. Бұған фразалық етістіктерге және оларды қолдануға арналған кітаптар, сөздіктер дәлел бола алады. Олардың санының артуымен бірге оларды қолдану жиілігі де артады. Бұл олардың қысқа және мәнерлі болуына байланысты қажетті функцияны орындайтындығын білдіреді. Фразалық етістіктерді үйрену - ағылшын тілін меңгеру деңгейін көтергісі келетін адам үшін ең қиын міндеттердің бірі. Сөйлеуде аз қолданылатын фразалық етістіктер қазірдің өзінде бұқаралық ақпарат құралдарының, бизнестің және экономиканың тіліне айналды.

Тірек сөздер: фразалық етістік, көмекші сөз, үстеу, демеулік, семантика, идиомалар, аналитикалық формалар, семантика, көмекші етістік.

К.Ш. Хусаинов¹, М.Жамбылқызы²

¹Доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

²Преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби, кафедра дипломатического перевода Алматы, Казахстан

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ И ТРУДНОСТИ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация: Современный английский язык имеет особенно большое количество сочетаний послелогов с глаголами. Их число неуклонно растет. Об этом свидетельствуют книги, словари, посвященные фразовым глаголам и их употреблению. Вместе с увеличением их числа растет и частота их использования. Это означает, что они выполняют желаемую функцию благодаря своей большей краткости и выразительности. Изучение фразовых глаголов - одна из самых сложных задач для человека, который хочет повысить свой уровень владения английским языком. Фразовые глаголы, которые чаще используются на разговорном уровне, уже перешли в язык средств массовой информации, бизнеса и экономики.

Ключевые слова: фразовый глагол, предлог, наречие, частица, семантика, идиомы, аналитические формы, семантика, составные глаголы, вспомогательный глагол.

For many decades, the interest of linguistic thought in the study of movement, the most amazing phenomenon in the world, and a vitally important concept of human activity, does not become weaker; on the contrary, it is constantly growing. Movement in the modern world is considered to be the main feature and the main sign of life. Interpretation of movement in linguistics is the focus of attention due to the prevalence of the principles of anthropocentrism. It is considered to be one of the central problematic issues in linguistic semantics.

In English studies phrasal verbs have been widely described as a special English language phenomenon. Linguistics has a great number of works dedicated to the determination of the status of these lexical units, with their lexical and grammatical structures, characteristic features of polysemy, the nature of the second component, their functioning in language and speech. Despite a long history of the study of phrasal verbs, interest in the lexical-phraseological phenomenon never fades. Such scholars as L. Talmy, S. Lindner, P. Morgan, C.E. Gursky, E.N. Golubkov, S.Y. Bogdanova and others repeatedly drew attention to the characteristics of polysemous phrasal verbs. However, a comprehensive, systematic and solid description of these recurrent syntagmatic models of the explication of movement in modern linguistics has not been provided so far. It appears to be interesting and relevant to summarize the prior observations from the perspective of anthropocentric theory after the examination of semantic changes in the semantic structure of polysemous phrasal verbs of movement as well as methods of objectification and modification of the category of movement through space postpositions.

Phrasal verbs are one of the most complex aspects in the study of the English language. The term «phrasal verbs» was first introduced by an English linguist L.P. Smith and was recorded in the English-Russian dictionary of verb combinations published in 1986 in the USSR. Phrasal verbs, as their name suggests, refer to phraseology. Phraseology is a branch of linguistics studying phrases, i.e. word-combinations, but not all of them, only more or less stable. Phrasal

verbs are compound (or composite) verbs (*multi-word verbs*), consisting of several words, one of which is a verb, and another (or others) is a preposition or an adverb that has the same form. For this reason, two or three words that make up a compound verb and look like a short phrase are often called phrasal verbs. Learning English presents difficulties in mastering phrasal verbs. This is because they can quickly and suddenly change their meanings, and there are so many of them. As all of the words of modern English, most verbs have either Latin (Romance) or Germanic origin. Historically, the words of Germanic origin belong to neutral or conversational vocabulary. The vast majority of phrasal verbs is based on the verbs of Germanic origin. English became abundant in foreign words that, along with native words, expressed the nuances of the same concepts. For example, the meaning of the word 'to foretell' can be expressed by the Latin word 'to predict' or the Greek word 'prophecy'. As a result, while native phrasal verbs continued to evolve naturally in the population, foreign words expanded a scholarly and scientific vocabulary. Even today, English continues to evolve along these two parallel paths. Therefore, hundreds of native English phrasal verbs have French, Latin, or Greek counterparts with very similar meanings, but with a slightly more erudite ring to them. Here are just some of these synonyms: blow up – explode; find out – ascertain; give up – surrender; go against – oppose; hand in – submit; leave out – omit; look forward to – anticipate; look up to – admire, respect; make up – fabricate; point out – indicate; pull out – extract; put off – postpone; put out – extinguish; put together – assemble, compose; speed up – accelerate; stand up for – defend.

According to the American linguist Dwight Bolinger, until recently, the English language did not have many means to create new words based on existing ones. However, phrasal verbs have strengthened their position in the verbal lexicon of contemporary English. Having become a phenomenon of conversational level, they are essential for the communicative act, and offer unlimited opportunities to express virtually all concepts. The number of phrasal verbs is growing every day and, at the same time, the frequency of their use is also increasing. Phrasal verbs that are more infrequently used in conversation have already moved to the language of the media, business and economy. In addition, there are even some combinations that have replaced simple verbs with the same meaning. It is obvious that there is a significant stylistic diversity among phrasal verbs, reflected primarily in specialized dictionaries of phrasal verbs, where they are combined in different stylistic groups: formal, colloquial, and slang, but this classification cannot be called absolute, because the verbs can «jump» from one group to another. There are conversational phrasal verbs, such as the verb «to make up», which are so frequent in communication that after some time, they are starting to be used in written language, so they cannot be called spoken, and should be classified as neutral.

According to Jane Povey, the author of the book «Get it right», phrasal verbs are syntactic and semantic units. According to J. Povey, a phrasal verb can be replaced by a «simple» verb. This characterizes a phrasal verb as a semantic unity: come by – obtain, call up – telephone. However, many phrasal verbs are only equivalent to phrases: break down – stop functioning. Some theorists tend to regard second components *up, to, on, through, after, of* as prepositions, others as adverbs, still others call them postfixes, yet others particles (Povey, 1984).

Regarding the semantics of phrasal verbs, it should be noted that their initial value is movement in space and result of the action. Therefore, a major part of them consists of movement verbs: to get, to put, to fall, to go and many others. The polysemy of phrasal verbs is explained by semantic transfer of initial value: *pull down – lower, destroy; put down – lower, underestimate the importance, criticize someone, kill (an animal)*. Postpositions of phrasal verbs often serve to clarify the action of a verb indicating the direction, for example: come in, go away, go out, step aside, step out, put away, put aside, go up, take off, turn over and many others. A postposition

can also specify a verb aspect (telicity value): «sit» and «sit down, burn and burn down. Phrasal verbs are very common in the English language. They are actively used in everyday speech. The meanings of some phrasal verbs are intuitively understood due to the ability to make generalisations and to form new combinations out of their elements: come back – return, go away – leave, stand up – rise, etc. Other phrasal verbs have idiomatic meaning, and they should be memorized separately, for example: take after – follow someone, be like someone, look – turn your eyes in a particular direction, look for – try to find something, look after – take care of something, look up to – respect, etc.

The origin of phrasal verbs can be traced back to the earliest written records of Old English. At that time, prepositions and adverbs were used very literally, and denoted mainly direction, location, or orientation of an object in space. For example:

- The man *walked out* – *direction*.
- The man *stood by* – *location*.
- The man *held his hand up* – *orientation*.

In addition, both adverbs and prepositions indicated the relationship of a verb and an object in a sentence:

- The woman *stood by* the house – *location*.
- The thief *climbed out* the window – *direction*.
- He *hang* the coat *over* the fire – *orientation in space*.

According to I.E. Anichkov (Anichkov, 1997), there are five categories of phrasal verbs:

- 1) combinations in which the postposition has a specifically spatial meaning: go in, come out;
- 2) combinations in which the postposition is an abstract derived value, whose contact with the primary meaning is felt: let a person down = fail him; pick up = acquire;
- 3) combinations in which only the postposition underlines or supports the importance of the verb: fall down, rise up;

4) semantically decomposable combinations: come about = happen; give up = abandon;

5) combinations in which the postposition brings a lexically specific hue: *perfective* (eat up – eat the hole); *terminative* that mean not the completeness of action, but the termination of unfinished action: (leave off work – to stop working); *inchoative* (light up – smoke); *durative* (go on – continue); *repeated* (postpositions with value of the repetition: again, anew, afresh, etc.).

However, the boundaries between the categories are not clearly established, and the category of a verb may changedepending on the context, in which the verb is used, as well as its connotation.

A phrasal verb is a stable combination of a verb and a preposition, a verb and an adverb, or a verb with a particle (the term «postposition» is considered to be the most widely used in special literature), where the verb means action, and the preposition, the adverb, or the particle means its character or orientation. Many verbs depending on the postposition completely change their meanings. Being an idiom, a phrasal verb cannot be translated literally. However, in rare instances, a literal translation may help to understand the expression more or less. Many phrasal verbs have the value that is impossible to deduce from the values of its components, therefore, their value should be regarded as integral. In other words, the value of these units is difficult to predict. Phrasal verbs that include a preposition are known as prepositional, and phrasal verbs that include a particle are also known as particle (Vasilyev, 2005).

Globalization of the world economy is shaping the communicative competence of those who wish to improve the quality of teaching foreign language and learn English (Kalugin, 2014). Therefore, teaching a foreign language for a specific purpose is a necessary and important issue. However, the professional communicative competence of students by mastering foreign

languages requires knowledge of lexical units and official rules on speech, as well as knowledge of idiomatic units. Idioms can not be translated directly. Expressions of Idioms are well-known in the English language, especially in combination with other words and its semantic structure (Anichkov, 1947). During the English language learning, students have difficulty learning lexical units in a foreign language and are characterized by certain semantic and structural properties. These semantic units are daily phrasing and phrases that are generated by many errors as a result of interpersonal interference. Phrase verbs are called the «richest fund» of new words in English. (Bolinger, 1971, pp. Xiii). English students are the first language students often use phrases that use new forms of verbs. «One of the 150 words spoken by pupils on the average is a phrase of verb» (Gardner and Davis (2007), p 347). With regard to the frequency, English-speaking individuals are skilled at creating new phrasal verbs, so some phrasal verbs are being renewed. For example: students now use hang out instead of socialize. Now instead of relax, chill out is used. However, phrasal verbs are not universal. Phrase verb is available in languages such as Dutch, German and Swedish, and does not exist in languages such as Hebrew and Chinese (Liao and Fukuya, 2004). Even though there are PVs in the language of the L1 student, it is unclear whether there is a systemic coherence between the PV in L1 and L2, depending on their idiopathic nature. Therefore, translation of phrases was limited. According to one researcher, «... Phrase verb is a syntax highlight in the linguistic world ...» (Darwin & Gray, 1999, p.65).

During the collection and analysis of data 60 students participated in the study. The purpose of the experiment was to learn the basics of rapid phrasal verbs and find out the reasons for the difficulties in learning the phrasal verbs. Based on the results of the students' research, a dialogue was organized and a questionnaire was organized and analyzed. Different themes were given during the process of creation.

Table 1: Phrasal verbs used in dialogues

Types of phrasal verbs	Amount of used PVs		Right answers		Mistakes	
	Amount	%	Amount	%	Amount	%
PV with literal meaning	260	86.86	218	83.84	42	16.09
Non-literal PV	42	14.14	31	74.42	9	25.58
Total	302	100	249	82.57	51	17.43

The table provides for the types of phrasal verbs used by students during dialogues. There were 60 conversations with 60 students in 20 questions, with a total of 302 phrasal verbs (ie 4 or 5 phrasal verbs in one interview), 260 of which were accurate (86.86%) and 42 (16.16%) idiomatic. It is interesting that the largest number of FEs are non-idiomatic semantic verbs (86.09%), correct (83.84%), incorrect (16.09%). On the contrary, the percentage of using idiomatic phrasal verbs is low (14.14%), proving that they are not used in some surveys. The data collected in this study have shown that students use phrasal verbs in their stories and most of them are correct (74.42%). However, students used non-idiomatic phrasal verbs (85.09%) 6 times faster than idiomatic phrasal verbs (14.14%). According to the data collected in this study, students have used phrasal verbs in the dialogues and most of them (83.84%) correctly. The following experiments were performed by statistical analysis. In order to determine the level of development of students' exact phrase and idiomatic phrasal verbs, the test was conducted in 40 questions and the statistics of erroneous phrasal verbs were identified. (Annex 2) According to the results of the analysis, respondents answered 30% wrongly. Therefore, this analysis shows that it is difficult to learn phrasal verbs. The results are shown in Table 3 below.

Table 2: Frequency of incorrect responses for literal PVs

PV	Amount	Frequency	Per cent
put up	284	84	29.6
put down	153	43	28.1
go down	133	36	27.1
get on	123	32	26.01
put on	114	24	21.1
go away	105	20	19
come back	100	17	17
bring back	94	15	16
get back	87	13	15
go back	50	7	14
Total:	1243	290	23%

In the table above, about 23% of *put up* was used incorrectly; meaning of *put up*, *put down*, *go down* that the students were the most misplaced. And rarely made mistakes with *come back*, *bring back*, *get back*, *go back*.

In Task 8, students are often mistaken, more than 30% of students have given incorrect answers, and the following study was conducted to determine the problem of students' responsiveness. Task 8 tested the concept of phrase phrasal verbs. The phrase *put up* is given in the following order: A: «Our school will organize a Health and Safety Campaign next week».

B: «I know, students will help to _____ posters all over the school».

A. give up B. throw away C. put up D. put on

Inappropriate use of the phrasal verb *put on*, instead of the *put up* phrase, in the context indicates that the students do not understand the difference between two phrasal verbs. Students associate this verb with some things, ie balloons and bunting. And English native speakers know that it can be used in combination with other words, such as signs and posters.

We sweep the floor; put up balloons and clean our house.

Students *put up* a poster. The manager *put up* a small sign: Closed

The use of the phrasal verb *put up* instead of the phrasal verb *put on* is another possible use of the erroneous errors - they can perceive posters and signs as typically a sticky texture on the ground, such as walls or trees. At the time, when students use *put on* and *put up*, these phrasal verbs should be regarded as «unity» rather than a combination of meaning.

The following analysis focuses on the erroneous use of idiomatic phrasal verbs that are hard to learn. The result is given in the following table.

Table 3: Frequency of wrong answers for non-literal PVs

PV	Amount of PVs in the test	Mistakes	Per cent
come across	137	74	54.01
bring up	132	67	50.75
give up	118	59	50.1
run into	109	52	47.7
come out	101	48	47.5
come up	87	42	48.3
go out	71	33	46.3
look into	63	28	45.2
call off	51	24	47.1
take on	46	22	47.8
cut down	43	20	46.5
take off	43	19	44.2
take up	42	18	42.9
set up	39	17	43.6
look back	36	15	41.7
put out	35	14	40
found out	32	12	37.5

make up	31	11	35.5
point out	28	10	35.7
look down	27	8	29.6
get off	25	7	28
stand for	23	6	26.1
break down	20	5	25
pick up	15	3	20
Total:	1353	614	45%

Table 3 shows that the number of incorrect idiomatic semantic verbs is greater than 45% of the meaningful phrasal verbs. The following idiomatic phrasal verbs were used incorrectly: come across, bring up, give up, run, come out, come up. Ultimately, these data show that idiomatic phrasal verbs for students are harder to remember than literal phrasal verbs. We have 4 questionnaires conducted by teachers. English language teachers were the respondents.

Table 4: Reasons for teaching PV

	PV is an important aspect		Useful for learners		I m p r o v e understanding		Improve fluency	
	amount	%	amount	%	amount	%	amount	%
Agree	38	84.4	32	71.11	35	77.77	34	75.55
Disagree	1	2.2	4	8.8	2	4.44	7	15.55
Partly agree	6	13.3	9	20	8	17.77	4	8.88
Total	45	100	45	100	45	100	45	100

4 кестедегі нәтежелер бойынша респонденттердің 84% ағылшын тілінің маңызды аспектісі екеніне келісті. Статистиканың қорытындысы бойынша келісемін жауаптарының жоғары пайызы ФЕ-нің міндетті түрде оқыту жүйесінде болу керек және тілдің маңызды аспектісі екенін көрсетеді.

Table 4 states that 84% of respondents agree that English is an important aspect. According to the statistics, the answers *agree* that the high percentage of responses shows that phrasal verbs is an important aspect of language and it should be in the mandatory training system of phrasal verbs.

Discussion

In summary, Phrase verbs are an integral part of the English vocabulary. The use of such verbs is usually directed to the spoken language. Phrasal verbs in English are more than 12,000; In order to be able to speak freely in the spoken language, it is necessary to know several hundred and written words – about one thousand. The use of phrasal verbs rarely uses standard sentences to help you make your language «live» and «rich». Obviously, the popularity of phrasal verbs is related to their ease of use. For example, the phrase «to put up» means a lot of meaning: raising, building, laying (show), displaying, displaying, praying, selling, (pricing), (money) construction, packing, organizing, etc. . Thus, by means of minimal use of the original elements, many expressions can be expressed.

The analysis of the frequency of use of phrasal verbs in the English language, conducted by A.V. Kunin, distinguished a number of the most common phrasal verbs (Kunin, 1970). The most frequently used phrasal verb is the verb *pick up*. When translating the verb *take*, it should be used in its broadest sense: from literal translation – *take / pick up anything* to selecting means of public transport. There are other meanings – *get, meet, catch, etc.* Another popular phrasal verb is ‘*go on*’ – the frequency of use of this verb is very high. It is translated in the form of order, advice – *keep going*; continuation of action; – *get out (of)* – often used with a preposition – *leave* etc. It can sound as order or advice. While expressing these meaning, the verb represents a fusion, but the so-called buzzwords (e.g. «the hell») are inserted in between; – *go back* – *return*

to anything, anywhere, to anyone; – come on – is used to say: *Come on! Hurry!* etc. It also refers to *move, pass / pass, start, etc.*

LIST OF REFERENCES:

- [1] Anichkov I.E. (1997). Works on linguistics. Saint Petersburg: Nauka.
- [2] Baitursynov A. (1992). Language readings. Almaty: Ana tili, 448 p.
- [3] Baskakov N.A. (1963). Analytical and synthetic grammatical forms - stages of morphological word development. In: Analytical constructions in languages of various types. – Moscow-Leningrad, pp.18-19.
- [4] Black, M. (1990). Metaphor. Theory of metaphor. – Moscow, p. 153.
- [5] Dzhanmavov, Yu.D. (1967). Adverbial participles in the Kumyk standard language. – Moscow, p. 211.
- [6] Erimbetova, A.M. (1999). From identity to the contrary: linguistic forms of expression. – Almaty, p. 8.
- [7] Ganiyev, F.A. (1963). Specific characteristic of verbs in the Tatar language. Kazan.
- [8] Kasymova, B. (1992). Compound verbs in the modern Kazakh language. – Alma-Ata, 22 p.
- [9] Kemelbekova, E.A. Phraseological units in English and methods of their translation into Russian. p.241.
- [10] Kunin, A.V. (1970). English phraseology. – Moscow. p.211.
- [11] Malov, S.E. (1951). Monuments of the Old Turkic writing system. – Moscow-Leningrad: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR, 447 p.
- [12] Modern Kazakh language (1952). – Moscow: Moscow State University, 519 p.
- [13] Ogoltsev, V.M. (1973). Fixed comparative structures in the language system. Systematicity of the Russian language. – Novgorod, p. 17.
- [14] Ogoltsev, V.M. (1974). Fixed comparative structures in the system of the modern Russian language. Abstract of doctoral dissertation, p.12.
- [15] Oralbayeva, N. (1979). Verb meaning and analytical construction in the modern Kazakh language. – Almaty: Gylym, 192 p.
- [16] Povey, J. (1984). Get it right. – Moscow: Vysshaya Shkola. p.211.
- [17] Scherbak, A.M. (1961). Grammar sketch of the language of Turkic texts of the X-XIII centuries from East Turkestan. – Moscow-Leningrad.
- [18] Sevortyan, E.V. (1965). Grammatical and semantic features of analytical constructions in distinction from collocations in Turkic languages. In: Analytical constructions in languages of various types, – Moscow-Leningrad, pp. 233-239.
- [19] Smiritsky, A.I. (1959). English morphology. Moscow. p. 54.
- [20] Stepanova, M.D. (1953). Morphological derivation in the modern German language. – Moscow. p.311.
- [21] Vasilyev, A. (2005). English: rules of pronunciation and reading, grammar, conversational language. – Saint Petersburg: Znaniye. p.70.
- [22] Yuldashev, A.A. (1965). Analytical verb forms in Turkic languages. – Moscow. p.21.
- [23] Zhirmunsky, V.M. (1965). On analytical constructions. In: Analytical constructions in languages of various types. – Moscow-Leningrad, p.37.
- [24] Zhubanov, K. (1966). Research on the Kazakh language. – Almaty: Gylym, 360 p.

А.Д.Серікбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері,
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АНТРОПОНИМДІК КЕҢІСТІГІНДЕГІ ВАРИАЦИЯ

Аннотация: Қазақстан Республикасы азаматтарының құжаттарында бұрмаланған, орфографиялық қате жіберілген аты-жөндердің (тегі, аты, әкесінің аты) қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сай дұрыс жазылуын, таңбалану мәселесі қарастырылады. Жинақталған анықтамаларға талдау жасау барысында азаматтардың уәжі мен себебіне қарай анықтамалар бірнеше топқа топтастырылып берілді. Қазақ кісі аттарын, жер-су аттарын қазақ әдеби тілінің нормасына сай жазу барысында қазақ әдеби тілінің нормасы, емле ережелері негізге алынды.

Тірек сөздер: қазақ ономастикасы, ұлттық антропонимдік жүйе, кісі аттары, тілдік норма, емле ереже.

А.Д.Серикбаева

¹Младший научный сотрудник, Института языкознания имени А.Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

ВАРИАЦИЯ В АНТРОПОНИМИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация: Рассматриваются вопросы правильного написания в соответствии с нормами современного казахского литературного языка фамилий, имен (фамилий, имен, отчеств) с искажениями, орфографическими ошибками в документах граждан Республики Казахстан. В ходе анализа собранных справок, в зависимости от мотивов и причин граждан, справки были сгруппированы в несколько групп. При написании казахских имен, названий местностей в соответствии с нормами казахского литературного языка за основу были взяты нормы казахского литературного языка, правила правописания.

Ключевые слова: казахская ономастика, национальная антропонимическая система, антропонимы, языковая норма, правила правописания.

A.D. Serikbaeva

Junior Researcher, the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

VARIATIONS IN THE ANTHROPONIMICAL SPACE OF KAZAKHSTAN

Annotation: The issues of correct spelling in accordance with the norms of the modern Kazakh literary language of surnames, names (surnames, names, patronymics) written with

distortions, spelling errors in the documents of citizens of the Republic of Kazakhstan are considered. During the analysis of the collected certificates, depending on the motives and reasons of the citizens, the certificates were grouped into several files. The norms of the Kazakh literary language, the rules of spelling were taken as a basis, when writing Kazakh names, names of localities in accordance with the norms of the Kazakh literary language.

Keywords: Kazakh onomastics, national anthroponomical system, anthroponyms, language norm, rules of spelling.

Тіл – қоғамдық құбылыс. Қоғамда болып жатқан, орын алып жатқан құбылыстардың барлығы тілде тіркеліп, көрініс тауып отырады. Тілдік фактілер қоғамда болып жатқан құбылыстарды, үдерістерді, үрдістерді анықтап, оларға талдау жасауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы азаматтары құжаттарында бұрмаланған, қате жазылған ағы-жөнді тілдік нормаға сай дұрыс таңбалануын көрсететін анықтама үшін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөліміне жүгініп жүр. Азаматтардың құжаттарында бұрмаланған, орфографиялық қате жіберілген ағы-жөндердің (тегі, ағы, әкесінің ағы) қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сай дұрыс жазылуын, таңбалануын көрсету барысында біраз анықтама жиналды. Осы анықтамалар қазіргі Қазақстанның антропонимдік жүйесіндегі лингвистикалық әрі экстралингвистикалық өзгерістер мен ерекшеліктерді, үдерістер мен үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді. Нақтырақ айтсақ, жинақталған анықтамалар базасы негізінде қазіргі Қазақстанның антропонимдік жүйесіндегі өзгерістердің себептерін ашып, мәдениаралық қарым-қатынастың қазақ антропонимдеріне әсерін, мәдениаралық қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болып жатқан еліміздің азаматтарының ағы-жөндеріндегі өзгерістерді анықтауға, Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістіктігінде ономастикалық жүйеде орын алып жатқан түрлі үрдістердің пайда болу себебін анықтап, салдарына болжам жасауға, ұлттық дәстүрлердің қайта жаңғырауына байланысты қазақ ономастикалық жүйесіне тигізетін әсерін айқындауға болады. Себебі жинақталған анықтамаларда қоғамдағы өзгерістер мен құбылыстар тіркеліп, олар лингвистикада тілдік фактілер ретінде қызмет етеді.

Жинақталған анықтамаларға талдау жасау барысында азаматтардың уәжі мен себебіне қарай анықтамаларды бірнеше топқа топтастырдық.

1. Азаматтардың ағы-жөндерін құжаттарда рәсімдеу кезінде жіберілетін *орфографиялық қателер*, сонымен қатар қазақ ағы-жөндерін орыс тіліне транслитерациялау немесе керісінше орыс тілінен қазақ тіліне кері транслитерациялау кезінде жіберілетін орфографиялық қателердің нәтижесінде пайда болған *бұрмаланған есімдер*.

Қазақстан азаматтарының құжаттарында ағы-жөнін жазуда жіберілген орфографиялық қателер негізінен қазақ есімдерін орыс тіліне транслитерациялау кезінде, сонымен бірге кері транслитерациялағанда жиі кездеседі. Мысалы, бұрмаланған есімдер қатары: *Фатма – Фатима, Рамбердиевич – Райымбердіұлы (қазақ тіліндегі транслитерация) – Раимбердиевич (орыс тіліндегі транслитерация), Айслу – Айсұлу – Айсулу, Құрбанбай – Құрбанбай, Нұржон – Нұржан – Нұржан, Элнур – Елнұр – Елнур, Даняр – Данияр, Казибек – Қазыбек – Казыбек, Заңған – Заңғар – Занғар, Тиливалдиевич – Тілебалдыұлы – Тлебалдиевич, Жана – Жанна, Аийда – Аида, Қарылаи – Қарлығаш – Карлығаш, Умербаев – Өмірбаев, Урунбасар – Орынбасар, Умирбек – Өмірбек – Омирбек, Умиртаев – Өміртаев – Омиртаев, Елюбаев – Елубаев, Жадра – Жадьра, Жедкизген – Жеткізген – Жеткизген, Нұрсолтан – Нұрсұлтан – Нурсұлтан, т.с.с.*

Қазақ кісі аттарын, жер-су аттарын қазақ әдеби тілінің нормасына сай жазу барысында қазақ әдеби тілінің нормасы, емле ережелері негізге алынады.

Бір тілден екінші тілге транслитерациялау дұрыс жүргізілмегендіктен, бұрмаланған аты-жөн бастапқы есімнің семантикасына нұқсан келтіреді. Кей жағдайда есімнің семантикасын мүлдем өзгертіп жібереді, бір ғана әріптің құдыретімен есім «күлкілі» мағынаға айналады. Бұрмалану нәтижесінде «күлкілі» мағынаға ие болған аты-жөнің бұрмалану себебі анықталғанда, бұрмаланған есімдер тілдік нормадан қаншалықты алшақтап кеткеніне көз жеткізуге болады. Мұндай жағдайлар, біріншіден, тіл экологиясына нұқсан келтірсе, екіншіден, азаматтың әлеуметтік-психологиялық күйіне кері әсерін тигізеді.

Көрсетілген бұрмаланған аты-жөнді еліміздің азаматтары әлеуметтік-тілдік ортада тұлға өз бойында әлеуметтік-психологиялық жайсыздықты сезіну әсерінен өз еріктерімен қазақ тілінің нормасына сай түзетіп жатыр. Алайда азаматтардың түрлі әлеуметтік-құқықтық жағдайларға: жылжитын және жылжымайтын мүлікті заңдастыру, мұраға қалдыру, сыйға беру, зейнеткерлікке шығу және т.с.с. азаматтардың туыстық жағынан тегінде, есінде, әкесінің атын жазуда бірізділік болу үшін бұрмаланған күйінде қалдыруды жөн көреді.

«*Оразалинович*» және «*Исаевина*» деген әке атын жазуда орыс тіліндегі тек және әке атын жасайтын аффикстерді жалғау ережесі сақталмаған. «*Оразалинович*» деген әке атында орыс тіліндегі фамилия жасаушы аффикске әке атын жасаушы аффиксті жалғаған, яғни екі түрлі аффикс қатар жалғанған: *Оразал(ы)+ин+ович*, ал құжатта әкесінің атын атқарып тұрған «*Исаевина*» морфологиялық тұлғасы жағынан *Иса* есіміне *-ев* және *-ина* бірі ер адамға қатысты жалғанатын аффикс пен әйел адамға қатысты жалғанатын аффикс жарыса жалғанған: *Иса+ев+ина*. Сонымен қатар практикада қазақ кісі есімдерін қазақ тілінен орыс тіліне және орыс тілінен қазақ тіліне транслитерация дұрыс жүргізілмегендіктен, бұрмаланулар бет алып келеді. Нәрестенің туу туралы куәлігінде әкесінің құжатында әкесінің аты (яғни нәрестенің атасы) орыс тілінде *Нүкербекович* деп жазылған. Нәрестенің туу туралы куәлігінде тегін әкесінің құжатында орыс тілінде жазылған *Нүкербек (Нүкербекович)* есімін қазақ тілінде *Нүкербек* деп жазған. Мұндағы *Нүкербек* есімі орыс тілінен қазақ тіліне кері транслитерациялағанда тілдік қайтарымды (обратимость) ескермеген, яғни осы есімді кері қазақ тіліне транслитерациялағанда бастапқы тілдегі түпнұсқа сақталмаған. Орыс тіліндегі «у» әрпін (*Нүкербек*) қазақ тіліндегі «ү» әрпімен (*Нүкербек*) алмастырған. Нәтижесінде «*Нүкербек*» тегі жасалып отыр. *Нүкербек* – қазақ тілінің ұлттық есімдер жүйесіндегі *Нөкербек* есімінің бұрмаланған нұсқасы. Дәл осы жағдайға ұқсас «*Утебаева*», «*Жұқан*» деп орыс тілінде дұрыс транслитерацияланбаған текті қазақ тілінде «*Утебай*», «*Жұқан*» деп жазған. Мұның барлығы бір тілден екінші тілге транслитерация дұрыс жүргізілмегендіктен болып отыр.

Мұндай бұрмаланған есімдер ұлтты қазақ азаматтарда ғана емес, сонымен қатар Қазақстанда өмір сүріп жатқан өзге де ұлт өкілдерінің құжаттарында, жана туылған нәрестелердің туу туралы куәліктерінде де кездеседі: *Есрим-Ефим, Радион-Родион, Агада-Агата, Бретаусов-Бритаусов, Рината-Рената, Серотимович-Серафимович, Сайора-Саёра, Владимир-Владимир*, т.б.

2. Қазіргі Қазақстанның әлеуметтік-лингвистикалық кеңістігінде ұлтты қазақ азаматтар аты-жөнің ұлттық дәстүрге сай рәсімдеуге бет бұра бастады: *-ов, -ев, -ова, -ева, -ович, -евич, -овна, -евна* орыс тіліндегі аффикстерден өз еріктерімен бас тартып, тегі мен әкесінің атын қазақ ұлттық есімдер жүйесінде қалыптасқан дәстүр бойынша қайта рәсімдетіп жатыр. Ұлттық дәстүрімізге сай қазақ азаматтары аты-жөндерін үш мүшелі

нұсқада және екі мүшелі нұсқада рәсімдеп жүр. Негізінен үш мүшелі нұсқада рәсімдеу басым болып келеді. Ұлттық дәстүрімізге сай әрбір азамат өз әкесінің не атасының атын тегі ретінде жазуға ерікті. Ұлттық дәстүрдің қайта жаңғыруына Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 1996 жылғы сәуірдің 2-індегі «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» №2923 Жарлығы [1] негіз болды. Шетелге жұмыс бабымен барып жүрген не шетелде оқып жүрген қазақ жастары аты-жөніндегі *-ов, -ев, -ова, -ева, -ович, -евич, -овна, -евна* сияқты орыс аффикстерінен бас тартып, ұлттық есімдер жүйесінде қалыптасқан дәстүр бойынша рәсімдегіп жатыр. Көрсетілген фактіден қазақ жастарынан ұлттық бірегейліктің элементін байқауға болады. Қазақ жастары арасында мұндай үрдіске карама-қарсы үрдіс те бар. Қазіргі кезде қазақ азаматтары, әсіресе жастар арасында өз атын еуропа тілдерінде жиі кездесетін есіммен ауыстырғысы келетін ниеті байқалады. Негізгі себеп ретінде олар Еуропа елдерінде көп баратындығын айтып, ағылшын тілінде қазақ есімдерін айту қиын деп ақталады.

Мұндай үрдіс ұлты қазақ азаматтары арасында ғана емес, сонымен қатар Қазақстанда өмір сүріп жатқан түркі тілдес халықтар өкілдерінің арасында да байқалады. Қазақстанда өмір сүріп жатқан түркі тілдес халықтардың өкілдері жаңа туылған нәрестелеріне кеңес заманына дейін өздерінің дәстүрлі мәдениетінде қолданған *ұлы/уғлы/улы/оглы/оглы//заде, қызы* сөздерін әке атын жазуда қайта жаңғыртып жатыр.

Қазақстанда өмір сүріп жатқан өзге ұлт өкілдері (түркі тілдес халықтарынан және орыс ұлты өкілдерінен басқа) жаңа туылған нәрестелеріне қазақтың дәстүрлі мәдениетінде түптеп орын алған балаға атасының не әкесінің тегін беру дәстүрін қабылдап жатыр. Мұндай өтінішпен дүнген, тәжік ұлтының өкілдері көп келеді. Бұл үрдіс аталған ұлт өкілдері өздері өмір сүріп жатқан ортаның әлеуметтік жағдайына, мәдениетіне өзін-өзі әлеуметтік-мәдени бірегейлендіруі болып саналады. Әлеуметтік-мәдени бірегейлендіру тұлға өмір сүру барысында әлеуметтік-мәдени қарым-қатынас нәтижесінде өзі өмір сүріп отырған немесе өзге қауымдастықтың үстем мәдени құндылықтарымен өзінің бірлікте екенін саналы түрде түсінуі болып табылады. Әлеуметтік-мәдени бірегейлік өркениеттік тәсіл аясында көрініс табатын мәдени ерекшеліктер негізінде бір мезгілде әлеуметтік интеграцияға және дезинтеграцияға әкеп соқтырады [2].

3. Жинақталған анықтамалар базасында есімінің, тегінің оғаш естілуіне байланысты ауыстыру жиі кездеседі. Қазақстан азаматтары арасында, әсіресе қазақ жастары арасында есімін ауыстыру бірен-саран кездеседі, ал славян халықтарының өкілдері арасында тегінің оғаш естілуіне байланысты тегін ауыстырғысы келе-тіндер көп.

Қазақстан азаматтарының тегі, аты ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексінің 30-тарауы. Атын, әкесінің атын және тегін ауыстыруды мемлекеттік тіркеу, 257-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыруды мемлекеттік тіркеу үшін негізде көрсетілген, тілдік құзыреттілікке енетін тармақтары негізінде анық-тама беріледі [3, 181].

Жеткіншек (31 жаста), Жанат (27 жаста) есімді ер-азаматтар есімін өзгертуге өтініш берген.

Жеткіншек – «жас өспірім, жастар, жас буын» мағынасында қойылған есім [4,90]. *Жеткіншек* есімі мазмұн жағынан негізінен жас балаға, жасөспірімге лайық келеді, ал азамат есейе келе бұл есім мағынасын өзіне ерсі көруі мүмкін. Бұл есім әлеуметтік, психологиялық тұрғыда өтініш иесінің қазіргі және келешектегі жағдайына әлеуметтік-психологиялық жақтан қолайсыздық тудырады.

Жанат есімі «ең көркем, керемет» деген мағынаны білдіреді [4, 181], қыз балаға да, ұл балаға да қойылатын есім. *Жанат* есімі мазмұн жағынан негізінен қыз балаға лайық

келеді. Қазіргі Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігінде *Жанат* есімі негізінен әйел адамында жиі кездеседі, ал ер-азамат есейе келе бұл есімнің мағынасын өзіне ерсі көруі мүмкін. Сондықтан өтініш иесі ер-азамат болғандықтан, *Жанат* есімі психологиялық, әлеуметтік тұрғыда жайсыздық тудырады.

Сондай-ақ, практикада Қуан есімді азаматша өз есімінен қолайсыздық сезінетіндіктен, есімін ауыстыруға өтініш берген. *Қуан*, ұл бала туғанда қатты қуану себепті қойылған есім [4, 105]. Сондықтан өтініш иесі әйел адам болғандықтан, *Қуан* есімі психологиялық, әлеуметтік тұрғыда үйлеспейді.

Ал славян халықтарының өкілдері, әсіресе ұлты орыс азаматтар арасында тегінің оғаш естілуіне байланысты тегін ауыстырғысы келетіндер көп. Орыс тілінде кездесетін *Вдовцев, Пиндюрина, Квач, Удотова, Тухий, Кожемяко, Достовалова* деген сияқты тегіне ие азаматтар тегін ауыстыруға өтініш берген.

«*Вдовцев*» тегін естігенде бірден орыс тіліндегі «*вдовец*» лексемасымен ассоциация туындайды. С.И. Ожеговтің «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде» *ВДОВЕЦ, -ва, м. Мужчина, у к-рого умерла жена*» [5] деп көрсеткен. Өтініш иесі бұл текпен жүру психологиялық тұрғыдан қаншалықты қиын екендігіне шағым айтты.

Мұнда азаматтардың есімін, тегін ауыстыруға негізгі себеп тегінің семантикасы өтініш иесінің әлеуметтік мәртебесіне сай келмеуі, психологиялық тұрғыдан жайсыздық тудыруы болып тұр. Соңғы кездері славян халықтарының өкілдері мектеп жасындағы балаларының тегін ауыстыруға тілтанымдық негізді көрсететін анықтамаға жиі келеді. Ата-аналар мектеп жасындағы балаларының тегі оғаш, күлкілі естілетіндіктер, сыныптастары мазақтайтынын, бала қалай қиналатынын алға тартады. Расында, өмір бойы алып жүретін тегінің, есімінің өз қатарластары, ортасы арасында мазаққа айналғаны мектеп жасындағы баланың психологиясына өте ауыр тиеді. Мысалы, *Калиса* деген қыздың ата-анасы қызының бүкірейіп жүре-тіндегінен және есімі Калиса болғандықтан, сыныптастары оны «*колесо*», «*колеса*» деп мазақтайтынын айтып, тілтанымдық тұрғыдан есімін ауыстыруға ғылыми не-гіз көрсетуді сұрап келді. Мұнда сыртқы фактілер әсерінен «атым затыма сай» деп қабылдаған балаға, баланың психологиясына ауыр соққы ретінде тиеді.

Негізінен *Калиса* есімі грек тілінде *kale* – әдемі дегінді білдіреді; сокр. *Каля, Алиса* есімдері *Калиса* есімінің қысқарған түрі [6,572]. Жоғарыда айтылған уәжге сәйкес, есімнің айтылуы мен өзге адамның бұл есімді есім иесінің сыртқы түр-тұлғасын қалай қабылдауына байланысты «*колесо*», «*колеса*» лексемасымен иро-ниялық ассоциация туындапқан, нәтижесінде мұндай жағдай балаға жайсыздық тудырып қана қоймай, лингвopsихологиялық соққы ретінде әсер етеді. Мұндай жайтқа славян халықтарының өкілдері мектеп жасындағы балаларының тегін ауыстыруға қатысты мысалдар көп кездеседі.

4. Есім ауыстыру немесе есіміне түзету енгізгісі келетіндердің бір тобы мәдениетке, тілдік, ұлттық санаға байланысты ауыстырып жатады. В.В. Воробьев ұлт тілі мен мәдениеттің өзара байланысы туралы былай деген: «Тіл дегеніміз – қарым-қатынас пен ойды білдірудің аса маңызды құралы ғана емес, ол сондай-ақ мәдениет білімдерін жинақтау құралы болып табылады. Күрделі таңбалық жүйе бола отырып, тіл ақпарат беру, сақтау, пайдалану және иелену құралы да бола алады. Тіл сияқты мәдениет те ақпарат беруге қабілетті таңбалық (семиотикалық) жүйе болып саналады, бірақ оның тілден айырмашылығы – ол өз бетінше ұйым-дасуға қабілетті емес, өйткені мәдениет дегеніміз – ең алдымен жады, ес, күрделі семиотикалық жүйе, оның қызметі – жады, ес, ал негізгі қасиеті – жинақтау мен шексіз жалпылыққа талпыну [7, 12].

Славян халықтарының өкілдері мұсылман дінін қабылдауына байланысты мұсылман есімдерін алып жатыр. Енді бір тобы есімінің «О» әрпінен басталатындықтан Әулие әкей шоқындырудан бас тартқанын айтып, «А» әрпіне түзеткісі келеді. Бұл жайтта «О» әрпінен басталатын есім иелері христиан діні мен мәдениетімен өз өмірін тығыз байланыстырып, тілдік санасында есімі «О» әрпімен басталғандықтан, өмірінде болып жатқан бақытсыздықтың бәрін өз есімі-нен көреді. Нәтижесінде *Олеся-Алесяға, Оксана-Аксанаға* өзгерді. Осыған ұқсас жағдай татар қызында да кездесті. Есімі бүкіл құжаттарында «*Гулькауна*» деп жазылғандықтан, бұл кісі де өмірінде болып жатқан бақытсыздықтың бәрін «*гуль (гүл)*» және «*куна (күнә)*» сөздерінің бірігуінен жасалған есімінің екінші бөлігі «күнә» сөзімен байланыстырады. Татар тілінде *Гүлгина (Гульгина)* есімі «*жалғыз асыл гүл*» деген мағына береді. Мұнда тұлғаның тілдік санасына сіңіріп алған түсініктері көрініс береді.

Қорыта келгенде, қазақ азаматтарының аты-жөндеріндегі бұрмалаулар, орфографиялық қателер көбіне қазақ есімдерін қазақ тілінен орыс тіліне және орыс тілінен қазақ тіліне дұрыс транслитерация жүргізеу салдарынан орын алып жатыр. Қазіргі Қазақстанның антропонимдік кеңістікте азаматтар ұлттық дәстүрлеріне сәйкес аты-жөндерін рәсімдеуге бет бұрған. Есімдердің семантикасына қатысты азаматтардың есімдері мен тегінің әлеуметтік-психологиялық жайсыздық туды-руына байланысты есімдерін, тегін ауыстыру үрдісі байқалады. Қазақстанда өмір сүріп жатқан өзге ұлт өкілдері әлеуметтік-мәдени қарым-қатынас нәтижесінде жана туған нәрестеге қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі аты-жөнге қатысты дәстүрді қабылдау көрініс тапқан, яғни нәрестеге әкесінің не атасының есімін тегі ретінде беру дәстүрі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы – Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы 1996 жылғы 2 ақпандағы №2923, http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U960002923__ [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 09.11.2017).

[2] Авдеев Е.А., Бакланов И.С. Социокультурная идентификация: формирование социокультурных ориентиров личности в условиях глобализации // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: // Сб. ст. по матер. XXXII междунар. науч.практ. конф. № 32. – Новосибирск: СибАК, 2013. – С. 59.

[3] ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы – Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі, http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518__ [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 09.11.2017).

[4] Жанұзақ Т. Есімдер сыры. <http://www.ozhegov.org/words/2796.shtml> // [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 09.11.2017). – Алматы, 2004. – 208 б.

[5] Словарь Ожегова (толковый словарь русского языка) – 2013, 10.11.2017.

[6] Справочник личных имен народов РСФСР. – М.: Русский язык, 1987. – С.572.

[7] Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М.: РУДН, 1997. – 331 с.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Жұбанов А.Қ.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қ., Қазақстан
- Жанабаева К.** – учитель. Шымкент, Қазақстан, СШ № 78
- Калдықозова С.Е.** – к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
- Лесбекова Л.Ж.** – к.ф.н. доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
- Рыскелдиева Ж.А.** – ст. преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
- Темірбекова Г.А.** – к.п.н., доцент Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
- Калдықозова С.Е.** – к.п.н., доцент Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
- Рискелдиева Ж.А.** – ст. преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
- Умурзакова М.А.** – ст. преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
- Мақсатовна Н. Г.** – «Филология» мамандығының 3 курс студенті, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті. Ақтөбе қ. Қазақстан
- Талаповна Ө.Г.** – «Филология» мамандығының 3 курс студенті, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті. Ақтөбе қ. Қазақстан
- Жанболатовна Н.Н.** – «Гуманитарлық пәндер» кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті. Ақтөбе қ. Қазақстан
- Әлметова Ә.С.** – Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӨТУ-дің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы. Алматы қ. Қазақстан
- Әміров Ә.Ж.** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ. Қазақстан
- Досанов Б.И.** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ. Қазақстан
- Сабыр М.** – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы. Орал қ. Қазақстан
- Жексенғалиев Б.** – Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы» қоғамдық бірлестігі БҚО филиалының төрағасы. Орал қ. Қазақстан
- Жаң Дин-джиң** – Филология ғылымдарының докторы, профессор. Қытай Халық Республикасы
- Күзекова З.С.** – Назарбаев университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы. Астана қ. Қазақстан
- Мадиева Г.Б.** – Казахский национальный университет им. аль-Фараби. г. Алматы қ. Қазақстан
- Таласпаева Ж.С.** – М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ. Қазақстан
- Ерсайнова А.Б.** – М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. Петропавл қ. Қазақстан
- Абиев Б.М.** – Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, г. Туркестан. Қазақстан
- Айтбенбетова А.Қ.** – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Ақтөбе қ. Қазақстан

Әлісжан С.Қ. – Назарбаев университеті. Алматы қ. Қазақстан
Оралқызы Ж. – Орталық ұлттар университетінің қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің магистрі. Пекин қ. Қытай Халық Республикасы
Әлімақын Д. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері. Алматы қ. Қазақстан
Солтанбекова А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері. Алматы қ. Қазақстан
Оспангазиева Н. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері. Алматы қ. Қазақстан
Қабадайы Осман – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті. Алматы қ. Қазақстан
Серікбаева А.Д. – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Алматы қ. Қазақстан
Husayn K.S. – Doctor of Philology, Professor, A.Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty. Kazakhstan
Zhambylkyzy M. – Instructor, al-Farabi Kazakh National University, Chair of Diplomatic Translation. Almaty. Kazakhstan

МАЗМҰНЫ

Жұбанов А.Қ. Табиғи тілдің мәтін морфологиясын автоматты түрде талдау жайында.....	3
Жанабаева К., Калдыкозова С.Е., Лесбекова Л.Ж.	
Рыскелдиева Ж.А., Темирбекова Г.А. Использование эффективных методов по обновленной программе обучения.....	8
Калдыкозова С.Е., Рискелдиева Ж.А., Умурзакова М.А.	
Коммуникативная компетенция в лингводидактике.....	14
Мақсатова Н. Г., Талапова Ө.Г., Жанболатова Н.Н. Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселелері.....	23
Әлметова Ә.С. Стереотиптер – лингвомәдениеттанудың өзекті арнасы.....	26
Әміров Ә.Ж., Досанов Б.И. Терминологиялық үрдістердің кейбір ТМД елдеріндегі көрінісі.....	31
Сабыр М., Жексенғалиев Б. Мәңгілік тілге бастар жол – тілдің табиғи болмысын сақтау.....	38
Жаң Диң-Джиң. Қазақ тілінің екі дәрежелі грамматикалық бірліктері.....	43
Күзекова З.С. Бұйрық мәнді сөйлемдердің мағынасы.....	48
Мадиева Г.Б. О развитии когнитивной ономастики и методики когнитивного картирования в ономастике.....	53
Таласпаева Ж.С., Ерсайнова А.Б. Б.Мұқайдың «Өмірзая» романындағы соматикалық фразеологизмдердің қолданысы.....	59
Абиев Б.М. Освоение и осознание социальной значимости в публицистике.....	65
Айтбенбетова А.Қ. Қайталама сөздер мен бірыңғай мүшелердің стильдік қызметі.....	71
Әлісжан С.Қ. Ғылыми стиль – ғылыми мәтін – ғылыми дискурс: ұғымдарды нақтылау.....	75
Оралқызы Ж. Қазақша ресми іс-қағаздар тілінің лексикалық ерекшеліктері хақында.....	80
Әлімақын Д. Alphabet is the most valuable tool of human culture.....	84
Солтанбекова А., Оспанғазиева Н. Қазақ білімпаздарының 1924 жылғы тұңғыш съезінде қаралған емле мәселесі жайында.....	87
Қабадайы О. Қазақстанның жаңа латын әліпбиі туралы кейбір ойлар.....	93
Husayn K.Sh., Zhambylkyzy M. Lexical-phraseological features of phrasal verbs and difficulties in their study.....	101
Серікбаева А.Д. Қазақстанның антропонимдік кеңістігіндегі вариация.....	109
Біздінавторлар	115

Редакторы: Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 836
Теруге берілді 15.11.2017. Басуға қол қойылды 15.12.2017.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 7,75
Есепке алынатын баспа табағы 8
Таралымы 200. Тапсырыс №31.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61